

ФІНАНСОВА
ДУМКА
ЗАХОДУ
В XX
СТОЛІТТІ

ТЕОРЕТИЧНА
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ
І НАУКОВА ПРОБЛЕМАТИКА
ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ

ВОЛОДИМИР
АНДРУШЕНКО

ТЕРНОПІЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

ВОЛОДИМИР АНДРУЩЕНКО

**ФІНАНСОВА
ДУМКА ЗАХОДУ
В XX СТОЛІТТІ**

**Теоретична концептуалізація
і наукова проблематика
державних фінансів**

**Львів
Каменяр
2000**

ББК 65.9-93

А66

УДК 336

У монографії в тематично-доктринальному розрізі досліджено головні напрямки фінансової думки в країнах Заходу, охарактеризовано наукові школи і погляди учених-фінансистів, особливо ті з них, які маловисвітлені у вітчизняній фінансовій літературі. Розглядаються філософсько-методологічні засади мислення, вчення про суспільні блага і суспільний вибір, податкові й позикові фінанси, бюджет і державний борг. Матеріал викладений у проекції на актуальні проблеми вітчизняної фінансової науки і практики, а також академічні потреби.

Автором складена унікальна хроніка основних ідейно-теоретичних, інституціональних і науково-літературних подій у розвитку фінансової думки, починаючи з VI ст. до н. е.

Книга розрахована на кваліфікованих читачів – викладачів, аспірантів, слухачів магістратури, студентів, персонал фінансових і податкових установ та усіх, хто має інтерес до фінансів, економіки, суспільствознавства, державознавства.

Рекомендовано до видання на засіданні Вченої ради
Тернопільської академії народного господарства
(протокол № 7 від 30 червня 1999 р.)

Рецензенти:

академік НАН України, доктор економічних наук,
професор **Чухно А. А.** (м. Київ);
доктор економічних наук, професор **Суторміна В. М.** (м. Київ);
доктор економічних наук, професор **Юрій С. І.** (м. Тернопіль)

А 0605000000-06 Без оголошення
2000
ISBN 5-7745-0809-9

© В. Л. Андрущенко, 2000

*Пам'яті моїх
матері Параски Антонівни Шрамко
і батька Леонтія Несторовича Андрущенко
з любов'ю, печаллю і довічною вдячністю
присвячую цю книгу*

Автор

З М І С Т

<i>Передмова</i>	5
1. Пізнавальна і соціальна функції фінансової думки	11
2. Ідейно-теоретичні домінанти мислення	18
2.1. Філософський дуалізм	18
2.2. Економічний суб'єктивізм	25
2.3. Між laissez faire і етатизмом	30
3. Методологія реалій та ідеалів	40
3.1. Позитивні й нормативні дослідження	41
3.2. Імперативи фінансів суспільного добробуту	51
4. Ринок і державні фінанси	64
4.1. Феноменологія і політекономія суспільних благ	64
4.2. Теорія фіскального обміну і реальна обов'язковість оподаткування	73
4.3. Державні фінанси чи державне господарювання?	79
4.4. Екстерналиї, податок Пігу і теорема Коуза	88
4.5. Теорії державних видатків	93
5. Демократія і державні фінанси	104
5.1. Державні фінанси в демократичному середовищі	105
5.2. Теоретичні моделі приймання фінансових рішень	111
5.3. Суспільний вибір: генезис і концептуальні контури	116
5.4. Внесок Джеймса Б'юкенена і Віргінська школа	121
5.5. Державні фінанси в ролі бюрократичної ренти	128
5.6. Рациональні очікування як фактор фінансової політики	134
5.7. Політичні технології фінансових рішень	138
6. Податкові фінанси	149
6.1. Нормативні принципи оподаткування	151
6.2. Основні течії фіскальної думки	161
6.3. Проблема систематики доходів і видатків	169
6.4. Теорія і реалії перекладання податків	175
6.5. Соціологічні інтерпретації ухилення від податків	180
6.6. Податок Кларка і фіскальна ілюзія	186
7. Позикові фінанси	195
7.1. Державний кредит як суспільна позикова система	195
7.2. Концепції державної заборгованості	201
7.3. Дефіцитні фінанси: двоєдинство проблем і можливостей	210
8. Універсальні ідеї й національні інтереси	225
8.1. Унікальність фінансової науки Заходу	226
8.2. Західні орієнтири вітчизняної фінансової думки	239
9. Інституціонально-літературна хроніка фінансової думки	250
<i>Висновки</i>	277
<i>Література</i>	283
<i>Іменний покажчик</i>	299

ПЕРЕДМОВА

Вступаючи в ХХІ століття, Україна осмислює своє місце в світі, усвідомлює себе частиною європейської цивілізації. В пошуках підходів до вирішення гострих економічних і соціальних проблем перед вітчизняною фінансово-економічною думкою постають радикальної важливості питання про шляхи оздоровлення фінансової системи, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти. Увага до державно-фінансової сфери підсилюється ще й необхідністю глибокої перебудови суспільної свідомості, котра відбувається на наших очах у зв'язку із становленням ринкового господарювання, формуванням громадянського суспільства, створенням правової держави, розвитком демократії. За цих умов оптимальне співвідношення державницьких і приватних принципів життєдіяльності суспільства й функціонування економіки набувають особливої актуальності.

У роздумах над цими проблемами доцільно звернутись до ідей, теорій, рецептів західної науки. Природно вдатися до досвіду тих, хто вже пройшов шляхом вагань і пошуків, хто володіє віковими традиціями демократичної державності та повнокривою ринковою економікою. В країнах Заходу розробка проблем державних фінансів давно здійнялася на рівень високої наукової культури. Сприймання, переробка й використання цього багатого інтелектуального потенціалу — предмет не просто абстрактного академічного інтересу, а явище вагомої прагматичної цінності.

Значення державних фінансів зумовлене перш за все масштабами контролюваних урядовими структурами фінансових потоків, які зачіпають інтереси і потреби всього населення, усіх секторів та галузей економіки. В країнах Заходу через фіскально-бюджетні канали проходять, централізуються й використовуються кошти, еквівалентні вартості від третини до половини валового національного продукту. Але в центрі даного дослідження знаходяться не самі державні фінанси як сукупність завжди лімітованих грошових коштів у розпорядженні державних властей та суттєвої їм інституційно-організаційної діяльності, а ідеї, концепції, теорії, моделі, оцінки, етичні критерії, рішення. У загальному — це факти свідомості й переконань, методологічні технології та ресурси знань як продукт мислення і теоретизування тізнаючих суб'єктів; інформаційне середовище та інтелектуальна інфраструктура, створені навколо фактів і явищ державних фінансів. Якщо фінансова практика має справу з фактами, тобто платежами, фондами, грошовими операціями, зумовленими існуванням і діяльністю держави, то фінансова думка віддзеркалює певний тип ментальності та оперує науково-теоретичними уявленнями про фінанси. Наукова думка — не лише сума знань, але й процес історично, ідейно, методологічно, теоретично зумовлених способів їх одержання, що має за мету пошук істини й забезпечення успішного функціонування фінансової системи.

У більшості сучасних вітчизняних досліджень, присвячених державним фінансам, увага зосереджується на характеристиці фіскально-бюджетних систем і фінансових явищ, тоді як мислителям — теоретикам і почасти авторам тих самих систем — не завжди відводиться належне місце. Ми віддаємо перевагу інтелектуальним пріоритетам. *Нами ставиться за мету прослідкувати головні тематично-проблемні лінії західної фінансової думки, дати характеристику теоретичних ідей і наукової творчості провідних її представників у предметній сфері державних фінансів, включаючи найбільш впливові міждисциплінарні залежності фінансового знання.* Фінансову думку ми сприймаємо як континуум теоретичних концепцій, наукових знань і практичного мистецтва. Тому йдеться про дослідження інтелектуальної картини державно-фінансової реальності, створеної західними мислителями, вченими-теоретиками й практиками. Дана робота є спробою математично неформалізованого дискурсу положень та аналізу досягнень західної фінансової думки ХХ століття. Інтелектуальна еволюція фінансового знання впродовж спливаючого століття досліджується на фоні фундаментальних особливостей і цінностей суспільно-економічного ладу західних країн: ринкової економіки, плюралістичної демократії, громадянського суспільства, правової держави.

Представникам європейських народів належить інтелектуальне лідерство в багатьох сферах, що є наслідком глибокого розуміння суспільних реалій. Тож і надбання західної фінансової думки є важливою частиною світового наукового державознавства. У багатьох відношеннях західні вчені-фінансисти вперше розпізнали природу явищ державних фінансів та сформулювали теоретичні уявлення про них. Без вивчення й узагальнення цих досягнень неможливо охарактеризувати глобальний стан науки державних фінансів. Обсяг і складність поставленого завдання стали додатковим стимулом для його виконання.

У західних учених є чому повчитися також і в технологіях та стиці наукових досліджень. Колишня традиція вітчизняної науки радянського періоду, коли будь-яка наукова дискусія розцінювалась як сутичка сторони, котра представляє істину, з щиро заблудними, а то і представниками лженауки, — чужа для Заходу. При цьому там не порушується внутрішня єдність усіх траєкторій наукового мислення, об'єднаних єдиною парадигмою — системою методологічних підходів, незаперечних цінностей, ідейних засад, навколо яких організовується й спрямовується науковий пошук. Для дослідників парадигма виконує роль "незримого коледжа". Сучасна ж парадигма західної фінансової науки характеризується наступними рисами:

— за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідумів;

— за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної в своїй схожості й відмінності відносно інших грошових форм;

— за соціальною спрямованістю — відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;

— за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних точок зору. Всі ці особливості західної науки варті уваги вітчизняних науковців.

Ученим молодій Українській державі одним складно здійснювати дослідження із всього спектра фінансових знань, та й намагання охопити все було б прикладом примітивного й неефективного наукового провінціалізму. Разом з тим користування надбаннями світової фінансової думки — ще не привід для ушикнення участі в наукових дослідженнях на національному рівні. Автор зважився на особистий внесок у справу осмислення й популяризації досягнень західної фінансової думки, маючи на меті збагачення пізнавального арсеналу, модернізацію теоретичної підготовки та підвищення рівня ерудованості неофітів фінансової науки, розширення горизонтів проблемного бачення розвитку фінансово-бюджетної системи й оптимізації фінансової політики Української держави. Проте, автор керується переконанням, що світло західної науки не повинно засліплювати нас ледве не до повної самозневаги, некритичного застосування її рецептів. Прислухаючись до чужих думок, варто все ж не доходити до інтелектуального самозречення.

Під західною фінансовою думкою ми розуміємо суму інтелектуальних досягнень західноєвропейських і американських учених, об'єднаних спільними суспільними цінностями та єдиною парадигмою мислення. Список класиків фінансової науки складається з імен учених європейського походження, хоч першим Нобелівським лауреатом у цій галузі знань став американець. У кількісній пропорції виразно переважає американська література, знайомство з якою дає ледь не вичерпну яву про стан усієї фінансової думки. Однак, більшість наукових пріоритетів — на стороні європейців, особливо представників італійської та шведської шкіл, заслуги яких деякий час залишались у тіні навіть на самому Заході, у чому ми ще не раз матимемо нагоду переконатись.

На сторінках вітчизняної фінансової літератури нами вже підкреслювалось велике значення творчості італійських і шведських учених як інтелектуальних родоначальників сучасної теорії державних фінансів^{*}. Такий висновок знайшов авторитетне підтвердження, коли Джеймс Б'юкенен, — ушлюблений Нобелівською премією представник американської науки, у своїй Нобелівській лекції (1986) зауважив про роль у його науковій кар'єрі монографії Кнута Вікселя (1851 — 1926) "Дослідження з теорії фінансів" (1896): "Мене можна було б звинуватити в невдячності, якщо б я не скористався цією нагодою і не визнав би той величезний вплив, який справив на мою роботу великий швед Кнут Віксель; якби не він, я не стояв би тепер на цьому подіумі"^{**}.

Матеріалом для цієї книги слугували здебільшого оригінальні наукові публікації американських і англійських авторів, а також переклади західноєвропейських учених-фінансистів на англійську, українську та російську мови. В

* Андрущенко В. Л. Концепция государственных благ на службе у буржуазной апологетики // Финансы СССР. — 1981. — №2. — С. 68 — 69; Андрущенко В. Л. Субъективистская теория стоимости и буржуазное учение о финансах государства // Экономические науки. — 1983. — №1. — С. 78 — 79.

** Б'юкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. — М.: Таурус Альфа, 1997. — С. 17.

окремих моментах ці роботи коментувалися за допомогою аргументів українських учених-фінансистів 20-х років нашого століття. Деякі ідеї й фрагменти цієї книги були попередньо висвітлені автором у статтях, опублікованих у спеціальних журналах і наукових збірниках протягом 1973 – 1999 років, а також оприлюднені в монографії “Держава – податки – бізнес (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки)”, що вийшла у співавторстві з В. М. Суторміною і В. М. Федосовим у 1992 році, в третьому розділі підручника “Податкова система України” (1994) та інших працях останніх років. Основні думки, відображені у вищезгаданих публікаціях, знайшли свій подальший розвиток у даній монографії.

Зрозуміло, автор не претендує на абсолютне задоволення запитів читачів, на вичерпно-остаточний виклад західних фінансових учень. Тут необхідні масштабні зусилля усієї вітчизняної науково-фінансової громадськості. Автор звертається до тем та ідей, які найповніше засвідчують стан фінансової думки Заходу, актуальні й корисні для українського читача.

У процесі дослідження постало завдання вибору найбільш доцільного способу узагальнення й подання обширного матеріалу, котрий дозволив би всебічно й разом з тим сконцентровано відтворити різнобарвну палітру західної фінансової думки.

Давно склались традиційні методи висвітлення наукових ідей і теорій, у викладенні яких можна керуватися такими аналітично-узагальнюючими підходами та ознаками:

- за авторами і школами фінансової думки;
- за країнами або регіонами;
- за етапами розвитку фінансового знання, тобто в хронологічному порядку;
- за сферами фінансових явищ, співпадаючих із загальноприйнятим змістом науки фінансів як галузі знання та навчальної дисципліни (суть і функції фінансів, податки, бюджет, державний кредит і т. д.).

Не відхиляючи в принципі доцільність жодного з перелічених способів групування матеріалу, автор віддає перевагу його розміщенню за опорними пізнавально-теоретичними поняттями та актуальними напрямками наукового пошуку. Розвиток фінансової думки не можна розглядати як продукт виключно персонального походження на зразок податку Пігу чи кривої Лаффера. Більшість фіскально-бюджетних інститутів – результат спільних інтелектуальних зусиль і на теоретично-академічному, і на фінансово-політичному рівнях. Так, прибуткове оподаткування пропонувалось багатьма авторами, але запровадження його в фінансову практику пов'язане з іменами не вчених, а державних діячів: Уільяма Пітта (1759 – 1806) і Роберта Пілля (1788 – 1850). Подібним чином введення в 1916 році в Німеччині податку з обороту – універсального акцизу нового типу – було скоріше фіскально-технологічною операцією, зумовленою фінансовими потребами воєнного часу, ніж плодом сучасної наукової рекомендації. Не вдалося нам установити і конкретне авторство найновішого виду оподаткування – податку на додану вартість, який, схоже, став досягненням більше відомчої, аніж академічної фінансової думки. Дані аргументи свідчать на користь того, що еволюція фінансової думки не зводиться до рамок науково-

теоретичних шкіл ізольовано від розробок фінансово-апаратного походження, хоч взаємозв'язок між академічною і професійно-відомчою фінансовою думкою безумовно існує. До того ж, поголовне під'єднання до певних наукових напрямків і шкіл знеособлює вчених, творчість яких, особливо крутих, завжди глибоко індивідуальна. Ці міркування і пояснюють доцільність паралельного науково-практичного розгляду інтелектуального оформлення фінансових інститутів у рамках таких розділів як "Податкові фінанси", "Позикові фінанси" та ін.

На меті — спроба осягнути стан і потенціал західноєвропейської та американської фінансової думки тематично і проблемно, а не переказати поетапну чи суто персоніфіковану історію її розвитку. Дослідження фінансової думки під таким кутом зору передбачає в необхідних моментах висвітлення особистих поглядів окремих учених та окреслення загального спрямування й характеру наукових зусиль. Словом, — йдеться про тематично-концептуальну схему фінансової думки Заходу, комбіновану з авторськими репризами, а також із зумовленими логікою викладу історичними екскурсами. Необхідність останніх продиктована непроминальним впливом деяких ідей і вчень незалежно від часу їх виникнення. Так чи інакше будуть названі й охарактеризовані основні концепції, школи та їх представники.

У контексті даного дослідження запропонований підхід, на наш погляд, — найбільш раціональний, оскільки дозволяє зберегти і використати елементи усіх вищезазначених способів відбору матеріалу, водночас об'єднуючи їх переваги, але звільняючи від обмежень, властивих зосібна кожному з них. Зокрема, у вченнях політкоекономічних шкіл (кейнсіанства, монетаризму і т. д.) інститути державних фінансів представлені як допоміжні інструментальні засоби науково-теоретичного осмислення функціонування мікро- і макроекономіки, а не в самостійній сутнісній ролі та практичному призначенні. Тематично-проблемне висвітлення дає можливість зосередитись на головному — пізнавальному і теоретичному арсеналі західної фінансової думки, якій завдячують своїми успіхами фінансова наука і практика, фіскальна і бюджетна культура.

Окремо зазначимо про роль економіко-математичних методів дослідження. У фінансовій літературі існують численні приклади як математично формалізованого, так і вербально-дискурсивного викладу. Один із найавторитетніших сучасних авторів у тематиці державних фінансів, лауреат Нобелівської премії Джеймс Б'юкенен, розмірковуючи про взаємовідносини економічної науки з її "науковими сусідами", визнає, що "мова, яку математики пропонують економістам на доповнення до власної економічної мови, широко визнана і зрозуміла", хоч "її значення для продуктивності економістів можна поставити під сумнів...". На його думку, у зворотному напрямку фінансово-економічні проблеми пропонують математиці набагато більше, стимулюючи своєю складністю розвиток прикладної й навіть чистої математики. Запозичуючи в математики її мову — формалізований апарат дослідження,

* The Structure of Economic Science: Essays on Methodology / Ed. by S. R. Krupp. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. — P. 173.

економічна наука, наголошує Б'юкенен, пропонує математиці прикладне застосування її методів у одній з найскладніших сфер дійсності. Отже, не стільки математика є фактором розвитку фінансово-економічного знання, скільки, навпаки, економіка і фінанси як сфери кількісних явищ (ціни, доходи, податки і т. д.) постачають математиці матеріал для експансії методів математичного аналізу.

Поділяючи подібну точку зору, додамо, що, за нашим переконанням, поперше, застосуванню математичної формалізації повинно передувати розуміння суті фінансово-економічних явищ на доматематичному рівні; а, по-друге, повна формалізація фінансового мислення неможлива в принципі. Перетворення економіко-математичних моделей в самостійну мету ухиляє дослідження в сторону абстрактних теоретичних побудов, інколи цілковито відірваних від фінансових реалій. До того ж у порівнянні з американською фінансовою літературою, з нижчою на порядок інтенсивністю використовується математичний апарат німецькими авторами, зокрема, в підручниках Норбера Андела та Дітера Брюммерхоффа*. У вибраному нами жанрі дослідження дискурсивно-дискриптивний аналіз ідей та концептуально-проблемних структур завдяки своєму смислому багатству, виражальним засобам, емоції понять і гнучкості теоретичної аргументації отримує перевагу над формально-символічною мовою викладу.

До кожного з розділів нами підібрані парні епіграфи як авторські орієнтири у висвітленні відповідних тем. Епіграфом до всієї праці можуть послугувати слова видатного американського вченого-фінансиста Річарда Масгрейва: *"Коли старієш, то мимоволі здобуваєш ту важливу перевагу, що поступово стаєш істориком, включаючи і найбільш хвилюючий аспект історії — розвиток ідей"***.

Дана монографія наслідує давню вітчизняну традицію студіювання західної фінансової думки, започатковану М. М. Алексеєнком, М. Х. Бунге, І. І. Гензелем, С. І. Гловайським, І. М. Кулішером, М. І. Мітіліно, І. Х. Озеровим, Г. І. Тіктіним, М. М. Цитовичем, І. І. Янжулом та багатьма іншими, продовжену М. Б. Богачевським, Б. Г. Болдиревим, Л. Л. Кістерським, П. М. Леоненком, В. О. Степаненком, В. М. Суторміною, В. М. Федосовим, А. А. Чухном, творчості яких автор зобов'язаний деякими ідеями та верифікацією наукових висновків.

Отож, перед нами — розлоге поле, щедро і вдумливо засіяне глибокими ідеями та мудрими науковими трактатами, котрі складають інтелектуальний фонд західної державно-фінансової думки. Перетинаючи його, варто приглядатись до всього, що може бути плідним і на українському чорноземі.

* * *

Автор глибоко вдячний В. І. Баранову за сприяння у виданні цієї книги.

* Andel N. Finanzwissenschaft. — Tübingen: J. C. B. Mohr, 1992; Brümmerhoff D. Finanzwissenschaft. — München, Wien: R. Oldenbourg, 1986.

** Musgrave R. A. Public Finance, now and then // Finanzarchiv. — Tübingen, 1983. — Bd. 41, H. 1. — P. 1.

1. ПІЗНАВАЛЬНА І СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЇ ФІНАНСОВОЇ ДУМКИ

Історія людського роду є не що інше, як історія духа або думки¹.

Нікколо Макіавеллі

Істинна історія людського роду — історія прагнень, а не подій.

На великих революціях розуму засновані всі інші революції².

Генрі Томас Бокль

Задля уникнення плутанини понять, необхідно одразу визначити семантичне значення термінів: *теорія, наука, думка*. В реальній пізнавальній практиці в залежності від контексту вони можуть вживатися як синоніми, одержувати властиві лише їм смислові відтінки, або ж, навпаки, інтегруватися в єдиному понятті наукового знання.

Фінансова теорія — об'єднаний єдиною внутрішньою пізнавальною логікою, взаємозв'язаний у його частинах, закінчений на певний момент комплекс пояснень фактів і осмислень фінансової дійсності. Положення наукових теорій пояснюють, а терміни фіксують і описують, зв'язки між спостережуваними явищами. Аргументація теоретичних положень може бути безкінечною. Теорія відрізняється різнодумністю авторів, розкиданістю поглядів, включає концепції, гіпотези, теореми, постулати (як істинні, так і помилкові). В своєму апологетичному варіанті певні фінансові теорії лише ідеалізовано відображають практику. Справжня ж теорія, в якій є достоїнство і значення науки, повинна бути дороговказною ниткою Аріадни, виконувати роль наставниці законодавства і практики. Менше допускаються небезпечних за своїми наслідками помилок ті державні діячі, хто добре обізнаний з вимогами теорії фінансів, хто користується її висновками, прислухається до її застережень.

В усі часи теоретична наука приваблювала найсильніші, найсміливіші уми. При цьому розвиткові теорії не властивий стрибкоподібний характер. Як правило, нові теоретичні уявлення розростаються навколо традиційних, додаються до вже існуючих. Теоретичні розробки створюють

* Тут і в наступних розділах примітки подаються в кінці розділу. (Ред.)

ся на основі або за допомогою своїх попередниць, будуються як мозаїки з нових елементів у комбінації з давно відомими. Так, сучасна фінансова теорія зберігає деякі положення, сформульовані ще камералістами, меркантилістами й фізіократами, — тепер, здавалося б, представниками безнадійно анахронічних течій фінансової думки³. Запроваджені нововведення уточнюють, доповнюють і розвивають давніші теорії, не скасовуючи їх повністю.

Правда і те, що свіжа, смілива теоретична думка й стала академічна наука ніколи не перебували в добрих стосунках. На цьому ґрунті та з урахуванням світоглядних й методологічних особливостей розгортається конкуренція між теоретичними школами фінансової науки. Наприклад, теоретично бездоганний постулат бездефіцитності державного бюджету співіснує з теоретично переконливим виправдовуванням фінансової політики бюджетних дефіцитів, що диктується вже далеко не елементарними, більш вищими суспільно-політичними інтересами, ніж міркування простого здорового глузду. На Заході плюралістичність теоретичної думки є одним з елементів демократії, виступаючи і проявом творчої свободи, і фактором розвитку науки.

Теоретичне різноголосся, гетерогенний характер наукових переконань унеможливають будь-який ідейно-теоретичний абсолютизм, будь-які претензії на винятковість і гегемонію якогось одного “єдино правильного” вчення. Проте, при існуванні теоретичних відмінностей ситуація в західній фінансовій теорії не нагадує оргію ідей, оскільки забезпечується їх внутрішня комунікативність на основі цінностей західної цивілізації. Чільні теоретики ортодоксальних на певний момент доктрин відстоюють своє інтелектуальне лідерство, перш за все наголошуючи на вірності цим ідеалам.

Фінансова наука — впорядкований процес одержання знань, їх організації та систематизації в світлі певної парадигми, а також сума об'єктивізованих знань про явища державних фінансів і достовірно установлені закономірності їх функціонування. На відміну від теоретичних концепцій, наука характеризується доказовістю й достовірністю з боку змісту, систематизованістю з боку форми, обґрунтованістю положень і висновків. Фінансова наука не може мати довільного, умоглядного характеру. Вона відрізняється від донаукового, хоч і професійного, рівня поінформованості постановкою тем і проблем державних фінансів у руслі певної світоглядної традиції та теоретично продуманої програми дослідження.

Теорія і наука тісно взаємозв'язані, часто вони сприймаються нероздільними, як єдине ціле, — адже учений-фінансист є водночас і теоретиком, і інтерпретатором. В особі теоретика він описує і пояснює явища, а

в ролі інтерпретатора з своєї позиції переконує й рекомендує нововведення. Артур Пігу, один із зачинателів теорії добробуту, розмірковував: “Нами рухає не філософський мотив пошуку знання задля знання, а, радше, потяг фізіолога, що прагне до знання задля зцілення, котре подібне знання спроможне принести”⁴. Опис та інтерпретація явищ відносяться до позитивної науки, коли ж наука при світлі певного ідеалу чи поставленої мети пропонує вирішення проблем, вона набуває нормативного характеру. Артур Пігу — потужний представник нормативної науки ХХ століття.

Особливість державних фінансів як галузі знання і наукової дисципліни полягає в тому, що *фінанси водночас є філософією⁵, наукою і мистецтвом*. Базуючись на тождності англомовного терміну “public economics” (державне господарювання) поняттю “державні фінанси”, американські економісти Гері Фромм і Пауль Таубман зазначають з цього приводу: “Це філософія в розумінні структур і механізмів, за допомогою яких нація досягає своїх матеріальних цілей, а також пропорції, в якій доходи і багатства мають перерозподілятися між державою і населенням. Це мистецтво в усьому, що стосується розробки та здійснення фінансової політики, котра повинна бути новаторською за змістом здійснюваних заходів і разом з тим переконувати політиків, бюрократів та групи, об’єднані спільними інтересами, в перевагах запропонованих заходів як на індивідуальному, так і національному рівні. Це наука в усьому, що при даних цілях, структурі, механізмі економічної системи й політичних обставинах можна сформулювати та застосувати як точні теоретичні принципи для оцінки вигод або втрат від дій, що змінюють структуру системи чи ступінь впливу на неї”⁶. Жодне з трьох втілень державних фінансів неможливо розглядати ізольовано від інших.

Після знайомства з західною фінансовою літературою можна зробити висновок: *фінансове мистецтво* тим відрізняється від науки, що мистецтво — це вдале, творче, ефективне *поєднання фінансової політики з фіскально-бюджетним менеджментом у фінансовій практиці*. Керуючись теоретичною методологією, наука виявляє причинно-наслідкові зв’язки, вивчає реалії й відслідковує закономірності фінансових явищ. Але наука, як правило, не пропонує готових рішень, вона лише забезпечує пізнавальним апаратом, озброює потрібними знаннями, спрямовує фінансове мистецтво, котре і полягає в умінні знайти адекватне конкретній ситуації рішення. Напрямок і мета наукових досліджень (наукова доктрина) носять національний характер. Будь-яка держава в кожний момент свого існування має власну, основу на національно-державних інтересах наукову доктрину. Але науково-теоретичні основи національ-

них фінансових доктрин залишаються космополітичними, аби не сказати — інтернаціональними, що відкриває можливість при формуванні фінансової політики використовувати досягнення різних наукових шкіл, прийомів фінансового мистецтва та практичного досвіду інших країн.

Важлива місія фінансової науки полягає в формулюванні адекватних реаліям дефініцій понять і явищ державних фінансів, що є далеко не простим питанням, в якому офіційні фінансові установи не можуть обійтись без наукових консультацій. Тут варто зауважити, що визначення фундаментальних фінансових понять (фінанси, податки, бюджет і т. д.), пропоновані західною наукою, характеризуються простою формою та прозорістю змісту, будучи підпорядкованими *принципу Оккама*⁷: *“Pluralities non est ponenda sine necessitate* (лат.) — *Сутності не варто множити без необхідності*”⁸. Закликаючи до простоти понять і конкретно-номінальних визначень, Оккам мав на увазі боротьбу зі схоластичним плюралізмом “сутностей” і “природ”, що лише затуманює розуміння необхідного зайвими подробицями або надуманими положеннями. Керуючись принципом Оккама, визначення фінансів можна логічно звести до його первинного вигляду: фінанси — це *доходи, видатки і борги держави*.

Прагматичні західні вчені не намагаються розкривати всеосяжні, абстрактні, релятивістські сутності. Озброюючись правилом, що не явища самі по собі, а лише інтелектуальні уявлення про них мають сутність у власному значенні цього слова, вони зосереджуються на дослідженні конкретних явищ. Адже гносеологічний і онтологічний статус генералізуючого поняття “фінанси” важливий лише для наукового світогляду чи типу мислення, де ця універсалія виконує свою теоретизуючу роль. У реальній пізнавальній практиці більше важать звужено-конкретизовані поняття на взірець: податки, видатки, борги і т. д. Подібна тематика й складає основний зміст західної фінансової літератури, підсиленої корисним у пізнавальному значенні математично-формалізованим моделюванням досліджуваних явищ і процесів. Прагматична мотивація не шкодить науці, оскільки пошуки “сутності” фінансів лише відволікають від актуальної наукової роботи, означають позбавлену практичного сенсу погоню за тінню.

За своїм змістом наука фінансів досить консервативна. Сто років тому не тільки на Заході, але й у вітчизняній літературі підійшли до простого висновку, що “фінансова наука повинна займатися вивченням державних потреб і необхідних на них видатків, а також способів здобування потрібних для їх оплати коштів”⁹. Подібні дефініції, ціла колекція яких буде наведена в розділі 4.3, зазвичай можна прочитати в монографії чи підручнику кінця ХХ століття. У цьому відношенні претензійні

визначення фінансів як безсуб'єктних “відносин”, на нашу думку, стали кроком назад, а не вперед, у розвитку науки.

Не виключено, що інколи наукові зусилля слугують підтримкою інтелектуального статусу, а не способом здобування нового знання чи відшукування істини. Проте в більшості випадків учені-фінансисти отримують свої висновки шляхом досліджень і доказів, а не черпають їх з амбіцій, ідеології або чужого авторитету.

Теорія, наука і мистецтво однаково зобов'язані своїм існуванням, своїми досягненнями роботі *фінансової думки*. Думка є інтелектуальним процесом у будь-якій його стадії пізнання фінансових явищ та з будь-яким результатом — від гіпотези до достовірного знання. Фінансова думка інтегрує все, що було сказано про науку і теорію, вона володіє теоретичним і емпіричним знаряддям одержання знання. Це сукупність наукових тем, порушених проблем, відкритих істин (хай у їх релятивістському значенні) та способів їх доказу. Західну фінансову думку слід сприймати не лише за ознакою її географічної локальності, але й як інтелектуальне явище, породжене однотипністю суспільного буття, ментальності та схожістю історичних умов соціально-економічного розвитку. В цьому розумінні, скажімо, англійський консерватор, лейборист, фабіанець, навіть марксист однаково є представниками західної традиції суспільної думки.

Симптоматично, що зародження фінансової думки й науки, як і самого терміну “фінанси”, у часі співпало з епохою західноєвропейського Відродження (XIV — XV ст.). Ренесансна ідеологія Відродження розташувала у фокусі уваги науки і мистецтва людину як вищу суспільну цінність. Чи не найпершими секуляризувались від впливу середньовічної релігійної догми економічна і фінансова думка, перейшовши до світського мислення, що характеризувалось інтелектуальним раціоналізмом. У ренесансному гуманістичному антропоцентризмі слід шукати витоки уявлень про економіку і фінанси як про сферу людських мотивацій та інтересів, а не сукупність товарів чи систему деперсоналізованих, позбавлених індивідуальності “відносин”.

Фінансова думка володіє двома інтелектуальними резервуарами, двома творчими джерелами: інтелектом сциєнтичним (науковим) та інтелектом державницьким. Уми сциєнтичні пристосовані для наукових спостережень і досліджень. Уми державницькі наділені практичними здібностями, особливим політико-адміністративним талантом розуміння суспільних і державних інтересів, умінням діяти згідно з ними, досягаючи належних результатів. Ідеальна ситуація, — якщо розум науковий і розум державницький поєднуються в одній людині. Історія фінансів знає такі

випадки, коли державні мужі були не лише ерудитами фінансової науки, вміло користуючись здобутими нею результатами, а й провідними вченими, беручи особисту участь в розвитку науки. З найбільш знаменитих діячів такого роду національного і навіть міжнародного масштабу достатньо нагадати імена Жана Батиста Кольбера (1619 — 1683), Анн Тюрго (1727 — 1781), Джона Мейнарда Кейнса (1883 — 1946).

Повага до персоналій як інтелектуальних носіїв фінансової думки у формі посилянь і цитат — узагалі характерна риса західної літератури. Так, уже не кажучи про монографії, в підручнику “Теорія державних фінансів” професора Р. Масгрейва, котрий вважається класичним, згадується близько 300 персоналій¹⁰, у тому числі і К. Маркс; у рядовому підручнику “Державні фінанси” професора Д. Хаймана з університету штату Північна Кароліна індекс нараховує 250 імен¹¹. Задля порівняння слушно звернути увагу, що в одному з останніх підручників радянської пори “Финансы социалистического общества”¹² під редакцією професора М. В. Гаретовського названі троє (!) творців фінансової думки: К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Аналогічна картина і в підручнику “Финансы СССР” під редакцією професора М. К. Шерменьова, а також інших виданнях. За нашим переконанням, від традиції безсуб’єктного викладу положень фінансової думки необхідно відходити.

Одні продукти фінансової думки залишаються творчими доробками на академічному рівні, інші справляють безпосередній вплив на формування фінансової політики, що торкається інтересів мільярдів людей. Напрямок наукової думки і фінансово-економічна політика тісно переплетені між собою. Так, енергетична і економічна кризи 1970-х років нанесли удар по кейнсіанських рецептах регулювання економіки і дефіцитного фінансування й зумовили з’яву інших політико-економічних доктрин. Кейнсіанство потіснилося, даючи місце теоріям монетаризму, економіки пропозиції, суспільного вибору, раціональних очікувань, кожна з яких має фінансовий аспект. Так чи інакше нові ідеї вплинули на зміст економічних програм урядів і політичних партій різних орієнтацій.

Резюмуючи, занотуємо, що з сторінок західної літератури фінансова думка постає як різновид суспільної думки, як теоретизований процес професійного осмислювання, наукового пояснення та зацікавленого пошуку рішень фіскально-бюджетних проблем, підпорядкований певним світоглядним засадам, соціальним пріоритетам, громадянській і національній ментальності. Дослідники, узяті поодинокі, мають, звичайно, індивідуальні особливості ідейних переконань, теоретичного мислення, соціальних орієнтацій. Але, будучи представниками певного типу суспільної свідомості, духовно-інтелектуальної та матеріальної культури, всі разом вони

належать до одного роду фінансової думки, різні напрямки якої об'єднані спільними ознаками західної демократично-християнської цивілізації.

Варто наголосити, що стосовно фінансового знання діє універсальний для західної науки антропний принцип, тобто залежність напрямку й змісту наукового пошуку від автора. Дійсність постає в інтерпретації її дослідника, взаємодіє з ним. Інша реальність створила б інші дослідження, але й той чи інший дослідник вкладає в дослідження існуючої дійсності свій зміст.

Примітки

- ¹ Цит. по: Де Санктис Ф. История итальянской литературы. Т. 2: Пер. с итал. — М.: Прогресс, 1964. — С. 90.
- ² Цит. по: Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии: Пер. с англ. — СПб., 1906. — С. 342.
- ³ Перші теоретичні умовиводи європейські вчені роблять, починаючи з XV ст. Так, камералісти зосереджувались на питаннях раціонального управління державними фінансами і власністю; меркантилісти обґрунтували фіскальну регламентацію зовнішньої торгівлі; фізіократи здійснили протест проти множинного і надмірного оподаткування, вотре гальмує економічний розвиток. Ці проблеми фігурують у фінансовій теорії, турбують фінансову практику і донині. Чим не сучасне “золоте правило” Ж. Б. Сея (1767 — 1832): “Найдосконаліший фінансовий план — витратити мало, і кращій податок — найменший податок”, першу частину якого сьогодні прочитує будь-який політик, а другу — кожний підприємець.
- ⁴ Пигу А. Экономическая теория благосостояния. Т. 1: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — С. 66.
- ⁵ У даному контексті під філософією розуміється зосередження методологічних принципів, яким підпорядковані всі інші акти пізнання.
- ⁶ From G., Taubman P. Public Economic Theory and Policy. — New York, London: Collier — Macmillan, 1973. — P. V — VI.
- ⁷ Англійський філософ-номіналіст Уільям Оккам (1285 — 1349) пропонував вилучити з науки всі поняття, котрі не відповідають вимогам інтуїтивного знання та не піддаються перевірці досвідом (“брита Оккама”).
- ⁸ Цит. по: Трахтенберг О. В. Очерки по истории западноевропейской философии. — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 196, 202.
- ⁹ Иловайский С. И. Определение, содержание и значение науки финансового права. — Одесса, 1887. — С. 3.
- ¹⁰ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. — New York etc.: McGraw-Hill, 1959. — P. 617 — 620.
- ¹¹ Нуман D. N. Public Finance. — Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. — P. 677 — 679.
- ¹² Финансы социалистического общества / Под ред. Н. В. Гаретовского. — М.: Финансы и статистика, 1985.

2. ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ДОМІНАНТИ МИСЛЕННЯ

Матеріалізм чи ідеалізм? Ні. Матеріалізм та ідеалізм¹.

Анрі Берр

Дві "великі альтернативи", laissez-faire та соціалізм помирають, і навряд чи можна сподіватись на їх відродження².

Джеймс Б'юкенен

Біля витоків фінансової думки, консолідація й кристалізація якої призвели до формування фінансової теорії й науки, знаходиться велика тріада ідей і методів, запропонованих філософією, політичною економією, державознавством. Вони підсилені пізнавальними досягненнями соціології, права, економетрії та інших наук, асимільованих наукою фінансів. З їх участю, крім власного теоретичного апарату та пізнавально-аналітичного інструментарію, склалися ті міждисциплінарні парадигми мислення, котрими оперує сучасне фінансове знання.

2.1. Філософський дуалізм

Одне з визначень філософії влучно констатує, що філософія — це думка про думку і дійсність. Ніяке глибоке дослідження, ніяка розвинута наукова доктрина не можуть обійтись без узятого з філософії, зобов'язаного їй пізнавального й світоглядного стрижня, навколо якого і виникають умовиводи. Безумовно, для дослідника спостережувані явища окреслюються значною мірою залежно від кута зору, способу формулювання питань. Пізнаючи дійсність, тобто ставлячи певні запитання, вчений за допомогою вивчення фактів та логічних абстракцій віддзеркалює реалії відповідно до свого світосприймання.

Тоді перед будь-яким дослідником постає "чільне питання" філософії — питання про відношення духовно-інтелектуальної сфери до матеріально-економічної, свідомості до буття взагалі. Адже бути ідеалістом — значить підходити до аналізу й пояснення фінансових явищ з точки зору ідей, намірів та цілей, коли все існує і діється завдяки їм, а нематеріальне передує і визначає матеріальне. Бути матеріалістом —

означає виходити з того, що ідеї, пов'язані з фінансовими явищами та інтересами, є породженням тих матеріальних факторів, завдяки яким і виникли, тобто матеріальне – первинне відносно нематеріального. Проте, мало хто із західних учених-фінансистів зупиняється у ваганні перед ідеалізмом чи матеріалізмом, розмірковуючи про вибір між ними. Методологія досліджень однаково опирається як на об'єктивний матеріальний детермінізм фінансових явищ, так і на ідеальну мотивацію, що передбачає вирішальну роль ідей, ідеалів та свідомо поставлених цілей у функціонуванні державних фінансів.

Для підтвердження можливості подібної методологічної конвергенції ідеалізму з матеріалізмом у пізнанні фінансових явищ варто нагадати, що, до прикладу, податки виникли раніше, ніж обміжковано теорію і вчення про них. Тут розвиток подій випередив генерацію ідей. Але подальші метаморфози оподаткування, скажімо, запровадження прогресивної шкали, підпорядкування податкових систем ідеалам прямого чи непрямого оподаткування, здійснювалися вже під впливом еволюції суспільних ідей, котрі взагалі знаходяться за межами власне державних фінансів. Отже, матеріальні та ідеальні чинники фінансових явищ урівноважуються і постійно міняються місцями.

Конформізм мислення тільки збагатив західну фінансову науку, посилив її теоретичний та інтелектуальний потенціал. На стороні ідеалізму виявилися ті переваги, котрі мав на увазі Джон Стюарт Мілль, фіксуючи: *“Як люди мислять, зумовлює те, що вони роблять...”*³. Суб'єктивно-ідеалістичні філософські системи так чи інакше підкреслюють самоцінність та суверенітет людської особистості, пояснюючи мотиви раціональної чи ірраціональної поведінки, пропонують критерії її оцінки. Включення в предмет економічної й фінансової наук психологічних та морально-етичних моментів значно розширило діапазон причинності в поведінці індивідумів, суспільних груп, державних органів, дозволило глибше розкрити рушійні сили господарських процесів та фінансових операцій. В ідеалізмі особистість – не маріонетка обставин чи всеохоплюючих суспільних та економічних структур, а автор, режисер, актор і навіть власний антрепренер драми під назвою *“дійсність”*.

На наш погляд, з численних течій філософського ідеалізму найпомітніший, і разом з тим суперечливий вплив на характер фінансової думки справили *(нео)позитивізм* й (за контрастом з ним) *екзистенціалізм*. Позитивізм претендує на незалежне від суб'єктивних оцінок *“справжнє”* (позитивне) знання. Позитивістів, зосереджених на вивченні та аналізі фактів, розкритті емпіричних закономірностей, не особливо цікавить *“суть”* явищ. Зміст позитивістського дослідження зводиться до відповіді на запитання

“як?”, — залишаючи осторонь питання “чому?”, позитивізм узагалі не торкається першопричин. За Фрідменом: “Економіка як позитивна наука є засобом дослідницького узагальнення економічних явищ, що може бути використане для передбачення наслідків при зміні тих чи інших обставин”⁴. У контексті логічного позитивізму (неопозитивізму) не порушуються питання, на які не можна дати емпірично обґрунтовані відповіді.

Особливість пізнавальної методології філософських шкіл суб’єктивного ідеалізму полягає в застосуванні *антропологічного (антропного) принципу* вивчення дійсності, неодмінною умовою якого є присутність дослідника. Дійсність, недосяжна для спостереження, так само недоступна і для дослідження, істинно науковим визнається тільки інтелектуальний аналіз з боку учасника і спостерігача подій. Ось чому в немарксистських трактатах і підручниках з державних фінансів відсутні розділи про походження фінансів. Для позитивістського розуму подібна ситуація рівноцінна фантазії. Неможливість реального спостереження подій, які відбувалися декілька тисяч років тому, засвідчує ірреальність самого предмета дослідження, що й накладає вирішальне обмеження на пізнаваність процесу зародження державних фінансів. Небачене є неопишуваним, — а якщо так, — то і вивчати тут нічого. Відірвана від зримої дійсності, тема про походження фінансів у теоретичному курсі для позитивіста може мати лише спекулятивний, квазінауковий характер.

Навпаки, за методом історичного матеріалізму походження фінансів реставрується шляхом ретроспективної екстраполяції, відновлюється логіка подій, обернена в минуле. Якщо за антропним принципом дослідник і досліджуване явище існують як частини єдиного цілого, то метод матеріалістичної діалектики привносить у науку елементи здогаду й інтелектуальної спекуляції без необхідності безпосереднього спостереження студійованих явищ. Вважаємо, що у пізнавальному відношенні обидва підходи можуть бути науково продуктивними. За Ф. Енгельсом (“Походження сім’ї, приватної власності і держави”, 1884 р.), на зорі цивілізації руйнування родового ладу супроводилось соціальним розшаруванням, появою держави, а разом з тим і публічних (державних) фінансів. Не можна стверджувати, що подібний підхід антинауковий. Проте, він характеризується своєю інтелектуальною зверхністю, оскільки заперечує науковість альтернативних точок зору, оголошуючи їх “вульгарними”.

З позитивістського погляду істина стає над ідеалізмом і матеріалізмом, коли, приміром, з’ясовується, що рівень інфляції з одного боку зумовлюється динамікою виробництва і бюджетного дефіциту, а з другого — суб’єктивними інфляційними очікуваннями споживачів. Отже, позитивна наука, за переконанням її прихильників, дає ключ до пояснен-

ня й розуміння конкретних проблем, тим самим виконуючи роль посібника для практичної діяльності. Під цим кутом зору економіка і фінанси — емпірично-експериментальні науки, істина в яких пізнається при світлі певної теорії шляхом спроб і помилок. Очевидно, що при такому способі мислення пояснення походження державних фінансів втрачає сенс.

У методологічній праці “Філософія і економічна теорія” сказано, що в соціальних науках ортодоксальне уявлення про поведінку раціональної “економічної людини” (*homo economicus*) склалося під впливом позитивістських методів дослідження, запозичених із природознавства. Проте, в останні десятиріччя виключно “позитивістська епістемологія втратила свої чари”⁵. У відомих нам трактатах з теорії фінансів не зустрічались прямі посилання авторів на конкретну філософську систему, якій вони віддають перевагу, а тим більше, котру вважають єдино правильною, як це робиться в марксистських роботах. Але з характеру досліджень помітно, що домінуючий гносеологічний вплив справляє по суті антипозитивістський екзистенціалізм, а також близька до нього філософська антропологія. Саме екзистенціальне поняття граничних ситуацій — потрясінь і випробувань, у яких розкривається сутність людини, найбільшою мірою співвідноситься з методами маржиналізму (граничної корисності) в економічній і фінансовій теорії.

Філософія екзистенціалізму (від лат. *existentia* — існую) пропонує персоналістську інтерпретацію дійсності, вчення, “існування й існуючих”. Секрет впливу екзистенціалізму — в увазі до людини, якій відводиться першорядне значення не стільки в її інтелектуальних потенціях, скільки в морально-етичних імперативах. Тема екзистенціалізму — самотність людини наодинці з своєю совістю, свободою і відповідальністю, а проблема — роль і місце людини в суспільстві як особистості й діяча⁶. Головне в екзистенціалізмі — діяльність, нереалізовані благі наміри не мають жодної ціни. Екзистенціалісти попереджають, що свобода є номінальною, якщо вона не регламентована⁷. Останнє в даному контексті можна розуміти як екзистенціальну необхідність виконання обов’язків перед фіском, тобто перед суспільством і державою. Екзистенціалізм є формою самоосмислення й самодіяльності людини при всіх обставинах.

Як подібні погляди впливають на розуміння суспільно-економічних реалій, дає уяву творчість одного з найяскравіших філософів екзистенціального напрямку — Карла Ясперса. У своїй соціологічній праці “Куди рухається ФРН?” він наголошує, що “якості політичних діячів мають життєво важливе значення, оскільки вони приймають найважливіші рішення”⁸. Зрозуміло, що одні з найголовніших урядових рішень торкаються саме державних фінансів. Не допускаючи, щоб державними дія-

чами могли стати нікчемні люди⁹, Ясперс підкреслює велике виховне значення уряду та його політики. За Ясперсом, нездатна влада вимагає від народу неможливого, хоч сама є джерелом негараздів. Він визнає, що не існує абсолютно ідеальних державних структур, але завдяки особистим якостям громадян — від робітника до канцлера — в Німеччині вдалося створити квітуче суспільство на засадах вільного соціально орієнтованого ринкового господарства. Це уможливилось завдяки тому, що “кожна людина стала свідомою, знаючою, мужньою і розумною”¹⁰, активно і зацікавлено беручи участь у визначенні як своєї особистої долі, так і долі цілої нації та власної держави.

Під впливом інтелектуальної аури, створеної екзистенціалізмом, біхевіоризмом та іншими школами суб’єктивного ідеалізму склався пізнавальний потенціал фінансової думки, помітно змінився і розширився сам предмет науки фінансів. Питання, котрі традиційно входили в сферу фінансового знання, поповнились врахуванням людського фактора фінансових явищ. Цей суб’єктивно-ідеалістичний аспект фінансових досліджень можна назвати фінансовим *антропологізмом* і/або *антропоцентризмом*. Завдячуючи антропоцентризму фінансового знання предмет науки фінансів під’єднує вивчення мотивів поведінки фізичних осіб як суб’єктів фіскально-бюджетних процесів: виборців, законодавців, податкоплатників, державних службовців і т.д. Суб’єктивно-ідеалістичним системам мислення фінансова думка зобов’язана розвитком таких сучасних напрямків фінансового знання, як теорія суспільного вибору, фіскальна соціологія, теорія раціональних очікувань, деякі теоретичні концепції оподаткування та ін.

Для вітчизняних читачів, особливо філософськи освічених у марксистській традиції старших поколінь, небезінтересним є ставлення західних науковців до одного з найбільш шанованих у нас західних філософів — Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770 — 1831).

У Гегеля держава — “земнобожественна істота”¹¹, “урочисте проходження Бога світом”¹², “самосвідома субстанція”¹³, “моральна субстанція”¹⁴, “розумність волі”¹⁵, “жива тотальність”¹⁶. Відкрите обоготворення держави як творіння народного духа в процесі його діалектичного розвитку, звеличення держави як носія творчої ініціативи та запоруки блага індивідуумів зробили філософську концепцію Гегеля неприйнятною для представників тих шкіл теоретичної економічної і фінансової науки, хто домінуючу роль у суспільному розвитку відводить самоінтересу особистості. Такий тип мислення визначається індивідуалістичною філософією утилітаризму, при якому чільним мотивом людської поведінки вважається розрахунок вигоди, а не високі міркування етичної досконалості чи громадянської свідомості.

Хоч Гегель і порушив глибокі політичні й етичні питання про взаємовідносини між людьми та суспільно-державними інститутами, англо-американська фінансова література здебільшого обходить увагою його творчість, діалектична філософія не визнається вищим і найефективнішим знаряддям наукової думки. В творах теоретиків-фінансистів, вихованих у дусі сучасних філософських учень, важко відшукати сам термін “категорія” в тому пізнавальному значенні, в якому його вживав Гегель, а за ним — Маркс. Більше того, відомий філософ Карл Поппер підтримує звинувачення проти гегелівської діалектики, котра “руйнує будь-який інтелект”¹⁷.

Звертає на себе увагу своєрідна гегелівська інтерпретація державних фінансів. Останні охоплюють “зовнішні кошти уряду”, тобто не створені державними структурами, а мобілізовані іззовні. Фінанси, за Гегелем, потрібні для збереження держави, будь-які інші обґрунтування їх необхідності зайві. Проте, застерігає Гегель, при вотуванні (затвердженні голосуванням) державного бюджету в парламенті схоронність або цілість держави щорічно зазнає ризику. Гегель вважав, що державний бюджет, з яким він ототожнював державні фінанси в цілому, відображає в фінансовому еквіваленті комплекс особливих, мінливих, заново виникаючих потреб. Це розуміється так, що періодичне визначення бюджету в окремому законі при певних умовах може наражати на небезпеку саме існування держави, і тільки постійний характер бюджету мав би “в більшій мірі природу закону”¹⁸. Підносячи державу, Гегель водночас, зв’язуючись історичному чуттю, розрізняв “розумні” й “погані” держави або уряди і бачив недоліки демократії. На прикладі бюджетних слухань у парламенті він пророчо передбачив можливі небезпеки незрілої, некомпетентної, хисткої, безвідповідальної представницької демократії.

У працях одного з провідних сучасних теоретиків державних фінансів, лауреата Нобелівської премії Джеймса Б’юкенена про логічні основи конституційної демократії, суспільний вибір та межі свободи в умовах сучасної держави, — автор декілька разів схвально посилається на Гегеля, а також на Імануїла Канта (1724 — 1804), вважаючи свої філософські погляди близькими до них¹⁹. У контексті різних моделей поведінки в процесі управління державними фінансами Б’юкенен, продовжуючи традицію італійської школи фінансової теорії, представники якої були зачинателями цього напрямку фінансової думки, звертається до законів етики, запропонованих І. Кантом. Важливим принципом приймання рішень у сфері державних фінансів Б’юкенен вважає знаменитий етичний імператив Канта, згідно з яким учасникам приймання рішень слід поводити себе так, щоб їхня поведінка могла стати загальним мораль-

ним правилом (Kantian generalization principle)²⁰. Якщо ця поведінка торкається інших людей, то повинна бути видозмінена таким чином, щоб врахувати їхні інтереси. На думку Б'юкенена, етичній максимі Канта, котра стала складовою частиною теорії суспільного вибору, повинен відповідати характер поведінки людей, причетних до здійснення фінансових операцій та вироблення фінансової політики.

Якщо ідеалістичні підходи до дослідження фінансів виявляють себе в ролі етично-моральних критеріїв фінансових явищ, а також як мотивація якісного стану державних фінансів, то матеріалістичний ракурс сприймання державних фінансів базується на вигодах: фіскальних — для державних структур, споживацько-перерозподільчих — для користувачів бюджетними коштами, до прикладу, реципієнтів соціальних допомог. Враховуючи, що предметна область сучасної західної філософії перемістилась у сферу пояснення найбільш ефективних реакцій на зовнішні впливи (екстерналії), обґрунтування успішної діяльності та забезпечення максимальної результативності, основні методологічні підходи тут не протидіють, а доповнюють один одного.

Сучасний стан філософського осмислення державно-фінансових явищ вкладається, на наш погляд, у парадигму *постмодернізму*. В останні десятиріччя ХХ століття постмодернізм як стереотип наукового мислення характеризується відмовою від чітко окреслених епістемологічних підходів та методологій дослідження, проповідує плюралізм істин і критичне ставлення до дійсності, разом з тим пропонуючи її переосмислення й оновлення. Постмодерністська переконцентуалізація наукового знання формує свою систему понять і пізнавальних технологій. Відшукуючи в даному контексті філософські — епістемологічні й онтологічні — підвалини фінансового знання, переконуються, що матеріалістична діалектика в її інтелектуальній іпостасі (але не ідеологічній!) і діалектичний ідеалізм сприймаються західними дослідниками як рівнозначні методології пізнання розвитку явищ та еволюції ідей у сфері державних фінансів. Ці підходи настільки рівноправні, рівноцінні й настільки переплетені, що західні вчені-фінансисти не знаходять за потрібне розмежовувати їх, окремо застерігаючи, яким з методів вони користуються.

Від філософського ідеалізму й матеріалізму пролягає траєкторія до інших ідейно-теоретичних засад наукового осмислення державних фінансів. Визначний історик американської економічної думки Вернон Паррінгтон зауважив, що “наука політекономії з її схильністю до витончених теоретичних хитросплетінь залишається двоюрідною сестрою філософії”²¹. Вірно сказано, але доречно додати, що науки економіки і фінансів — рідні сестри.

2.2. Економічний суб'єктивізм

В усі часи фінансова наука розвивалась під знаком політичної економії, її течій і шкіл. З появою в 70-х роках XIX століття *суб'єктивної (суб'єктивістської) теорії вартості* відбувся науковий переворот, що радикально змінив і збагатив теоретичну інтерпретацію державних фінансів. Фінансова теорія модифікує парадигму свого розвитку, — тобто, приймає іншу концептуальну структуру розуміння, пояснення й оцінки фінансових реалій. “Коли основоположні ідеї певного наукового напрямку вже встановлені, його прихильники беруться за вирішення багатьох інших питань у рамках структури цих ідей”²², — слушно зауважує історик економічної думки І. Роуз. Введення в науковий вжиток теорії суб'єктивної (граничної) корисності відмежовує класичну політекономію від неокласичної.

Теорія трудової вартості допускає лише дуже обмежену роль держави в економічних процесах²³. Суб'єктивна теорія запропонувала інше, значно ширше розуміння вартості. Тут у сферу дії закону вартості включаються не лише ринкові товари, але й усі блага, що мають суб'єктивну цінність для особистості, — скажімо, освіта, безпека, комфортність існування. По суті суб'єктивна теорія вартості (цінності) є теорією індивідуального ставлення споживачів до вигод і меж користування тими чи іншими благами. Цінність виражає відношення між благом і потребою в ньому в суб'єктивному сприйманні користувача, що адекватно пояснює ставлення до створених державою благ, фінансованих за рахунок бюджетних асигнувань.

Так і не ставши історією, а лише старомодною ідеєю, що належить XIX століттю, суб'єктивна теорія не втратила актуальності як цілісна, логічно послідовна теоретична система, котра адекватно пояснює поведінку людей в умовах ринку і демократії, а також їх ставлення до державних інститутів. Суб'єктивістськи-психологічне пояснення вартості (цінності) благ підноситься до рівня “маржиналістської революції” в економічній теорії, приймається за вмістилище незаперечних істин. “Вони такі ж необхідні для економічної науки, як абстракції часу й простору для фізики. Поза сумнівом, без розуміння абстракцій, подібних до граничної корисності, економічна наука не змогла б претендувати на право вважатися суспільною наукою”²⁴, — писав один з коментаторів даної теорії.

У теоретичних побудовах західних економістів поняття граничної, маргінальної (marginal) корисності та обмеженості благ наділяються характером фундаментальних елементів соціально-економічних устоїв

суспільства. Та роль, яку екзистенціалістська філософія відводить екстремальним (граничним) ситуаціям, що в них розкривається суть людської природи, у логічній системі економічного суб'єктивізму належить граничній корисності. Прив'язка фінансових проблем до парадигми суб'єктивної теорії вартості вивела вчення про державні фінанси на "вірний шлях"²⁵. І треба визнати, що за своєю концептуальною цінністю для науки державних фінансів суб'єктивна теорія стоїть вище трудової теорії вартості та побудованої на постулатах останньої фінансової теорії. На наш погляд, суб'єктивізм запропонував ближчу до реальності концепцію для пояснення природи фінансових явищ та вибору фінансово-економічної політики.

Визнаним піонером, торуючим шлях теоретичним канонам суб'єктивізму в фінансову науку, був австрійський економіст Еміль Сакс (1845 — 1927). Надамо слово самому Саксу: "Загальні інтереси (будучи однаковими для всіх), можуть бути забезпечені в найбільшій мірі, досяжній при даних умовах, шляхом мінімальних затрат ресурсів з боку всіх; крім того, оскільки всі мають ідентичну потребу в цій загальній меті, витрати можуть бути розподілені "взаємовигідно", тобто всі долі мають однакову вартість, суб'єктивно рівновелику цінність"²⁶. Завдяки поясненню взаємною вигодою фінансових відносин між державою і суспільством — як сукупністю індивідумів — праця Сакса "Вартісна теорія оподаткування" ("The Valuation Theory of Taxation") стала віхою в розвитку науки фінансів. Вона включена до широко відомої на Заході антології "Класики теорії державних фінансів"²⁷, що й забезпечило автору науковий статус класика фінансової теорії.

Відомий український вчений-фінансист 20—30-х років професор М. І. Мітіліно так коментував вчення Сакса: "Частину потреб особа задовільняє сама, частину — за допомогою держави. Ці останні потреби Сакс називає колективними. Всі потреби мають неоднакову цінність; при тому цінність їх розглядається з погляду користі від останньої частини предмета, призначеної задовільнити дану потребу, та граничної корисності грошей для особи, що їх набуває. Ці індивідуальні оцінки створюють ринкову ціну, і такий самісінький процес відбувається з оцінкою послуг держави, хоч сам вимінний акт тут і прихований"²⁸. Започатковане Саксом дослідження фіска й бюджету за допомогою понять суб'єктивної вартості та маржиналізму давно увійшло в теоретичний багаж західної фінансової науки. На жаль, оголошена "апологетичною", "вульгарною", подібна аргументація була виключена з наукового вжитку вітчизняних учених упродовж декількох десятиріч. Тому і варто було зупинитись на цих питаннях.

У пристосуванні понять і принципів суб'єктивізму й маржиналізму до вчення про державні фінанси виключно роль відіграла, за визначенням Дж. Б'юкенена, "італійська традиція в фіскальній теорії"²⁹. Йдеться про Маффео Пантелеоні, Уго Мадзолу, Джованні Монтемартіні, Енріко Бароне, Антоніо Де Віті Де Марко та деяких інших авторів італійського походження. Здається найбільш вірогідним, що вплив італійської школи зумовлений часовим збігом поширення маржиналізму як течії наукової думки з епохою Рісорджіменто — боротьбою за незалежність та об'єднання Італії в єдину державу (1859 — 1870 рр.). Патріотичне піднесення та збудження умів, викликані великими подіями, в середовищі талановитих учених-фінансистів — сучасників Джузеппе Гарібальді — природно були спрямовані на теоретизацію діяльності щойно створеної, вистражданої, довгожданої держави. Так, М. Пантелеоні, з'явившись у фінансовій науці "подібно архангелу з вогненным мечем"³⁰, виявив себе оригінальною розробкою питань державних фінансів. Заслуги Пантелеоні перед фінансовою наукою вважаються в деяких відношеннях вищими, ніж у самого Сакса. Можна лише приєднатись до здивування, що праці італійських теоретиків досить довго залишались неперекладеними на англійську та інші мови, тоді як значення їхнє кидається у вічі при першому ж знайомстві з літературою. Не випадково міжнародна наукова конференція з питань маржиналізму в економічних науках відбулася саме в Італії, будучи приуроченою до 100-річного ювілею незалежності країни.

Спільно з рядом шведських, австрійських, англійських, німецьких учених італійці зараховані до плеяди класиків державних фінансів (див. схеми 8.1, 8.2 (с. 229, 237)). Хрестоматія їх робіт, написаних у другій половині XIX — першій чверті XX століття, з глибокою аналітичною передмовою Річарда Масгрейва (США) і Алана Пікока (Велика Британія), витримала, починаючи з 1958 року, декілька видань сумісно лондонським та нью-йоркським видавництвами і виконала роль акту канонізації класиків. Сама тематика збірки досить красномовно розкриває загальний напрям і коло проблем наукових пошуків західних теоретиків. Зміст антології вартий того, щоб привести його повністю:

Три зауваження про державні фінанси (Адольф Вагнер, Німеччина);

До питання про теорію розподілу державних видатків (Маффео Пантелеоні, Італія);

Про оподаткування (Лоренц Штейн, Німеччина);

Формування цін на суспільні товари (Уго Мадзола, Італія);

Про прогресивне оподаткування (Арнольд Кохен-Стюарт, Нідерланди);

Новий принцип справедливого оподаткування (Кнут Вікселль, Швеція);

Чиста теорія оподаткування (Френсіс Еджворт, Англія);

Основні принципи чистої теорії державних фінансів (Джованні Монтемартіні, Італія);

Загальні зауваження про оподаткування (Поль Леруа-Больє, Франція);

До питання про суспільні потреби (Енріко Бароне, Італія);

Справедливе оподаткування – позитивний погляд (Ерік Ліндаль, Швеція);

Вартісна теорія оподаткування (Еміль Сакс, Австрія);

Теорія державного господарства (Фрідріх фон Візер, Австрія);

Соціологічний підхід до проблем державних фінансів (Рудольф Гольдшейд, Австрія);

Про деякі спірні питання в теорії оподаткування (Ерік Ліндаль, Швеція);

Суспільна економіка і ринкова економіка (Ганс Рітчль, Німеччина)³¹.

На сторінках наукових трактатів з державних фінансів задіяні не лише ці імена. Проте, класики економічної теорії, скажімо, Адам Сміт чи Джон Мейнард Кейнс, торкалися фінансової проблематики немов би попутно до основної теми. Особливість же наукової творчості згаданих вище авторів полягає в новаторській розробці проблематики саме теорії державних фінансів, хоч внесок деяких з них в економічну науку, наприклад, у Вікселля і Ліндаля, також був значним. Впадає у вічі *європоцентризм* класичної теорії державних фінансів, що зайвий раз підкреслює роль наукових досягнень європейської цивілізації. На жаль, ще далеко не всім з названих учених відведена належна увага у вітчизняній фінансово-економічній літературі, а деякі з цих імен узагалі ледве знайомі українському читачеві.

У центральній позиції в концептуалізації державних фінансів теоретики суб'єктивізму сфокусували поняття *суспільних потреб* (*social, public needs*) і/або *державних (публічних) благ* (*public goods*). Тим самим від майже виключної уваги до оподаткування науковий інтерес переорієнтувався до державних видатків, створився органічний теоретичний взаємозв'язок податків з видатками. Разом з тим науковий апарат дослідження державних фінансів поповнився такими інструментами мікроекономічного аналізу, як потреба, перевага (*preference, предпочтение*), суверенітет поведінки, суспільний вибір та ін.

Оцінюючи в цілому значення суб'єктивної теорії вартості та понять економічного суб'єктивізму, котрі постійно фігуруватимуть у наступ-

ному викладі, слід визнати, що це пішло на користь фінансовій науці, відкрило нову фазу її розвитку. В пізнавальному процесі суб'єктивізм особливо сильний там, де важливо розглянути роль державних фінансів у системі загальної економічної рівноваги суспільних (державних) й індивідуальних зацікавлень, а це значить — благ, забезпечуваних у приватному порядку через ринок і фінансованих за рахунок бюджету. На питання про пріоритет суспільства, уособленого в державі, чи окремо взятої особистості немає об'єктивної остаточної відповіді, оскільки люди повинні узгоджувати свої інтереси як приватні особи, члени суспільства і громадяни держави одночасно. Кожен здійснює це самостійно у процесі організованого суспільного вибору. "Неможливо належним чином зрозуміти фінансову теорію інакше, ніж у поняттях загальної рівноваги. За самою своєю природою фінансові проблеми є проблемами загального добробуту, а не проблемами окремих людей, класів чи галузей"³², — писав з цього приводу Дж. Б'юкенен.

Фінансовані з бюджету суспільні потреби (блага) — суть потреби людей, об'єднаних під певною державною юрисдикцією. Наголошуючи на індивідуальній домінанті поведінки, суб'єктивізм підвищив роль особистості у суспільно-державних справах, апелюючи до її інтелекту, вибору, свідомості, відповідальності. Складаючись з сукупності індивідуальностей, держава перетворюється в колективно-національну особистість з певними інтересами і морально-етичними цінностями. В такому розумінні суб'єктивізм, попри його позаісторичний вселюдський характер, зближається з так званою історичною школою політекономії і фінансової науки, до представників якої належить один із класиків теорії державних фінансів, видатний німецький учений Адольф Вагнер (1835 — 1917)³³. Сучасний суб'єктивізм доповнено соціальними, національними, етичними ідеями, запозиченими з різних джерел. Для західних мислителів усе, що стосується матеріальних інтересів, а також поведінки, переконань, наукових умовиводів особистостей, — суб'єктивне, загалом усе на світі суб'єктивне без винятку.

Так, суб'єктивні погляди визначають зміст соціальної політики. Нерідко соціальні закони приймаються незалежно від існуючих ресурсних обмежень, що породжує неузгодженість оголошених прав і наявних можливостей їх реалізації. Виникає конфлікт між тими, хто добивається соціальних виплат і благ, і тими, хто намагається їх обмежити. Такі колізії виникають між лівими і правими у Франції, лейбористами і консерваторами у Великій Британії, демократами і республіканцями в США і т. д. Подібна дилема виникає і в ставленні до реального сектора економіки, де не вщухає суперечка між тими, хто прагне посилити втручання

держави в економіку, і тими, хто виступає проти. Як правило, цей конфлікт розв'язується через компроміс — державна активність допускається в одних секторах економіки і повністю виключається в інших.

Слабкість могутнього засобу пізнання на мікрорівні — суб'єктивно-індивідуалістичного методу — на макрорівні полягає в екзистенціальній замкнутості на особистих відчуттях, у відстороненості від суспільних інтересів і національних потреб.

2.3. Між *laissez faire* і етатизмом

Важливі джерела фінансової думки закладені в державознавстві, з них формуються ті компоненти фінансового знання, котрі пов'язані з бюджетним процесом та іншими процедурами приймання фінансових рішень, із здійсненням заходів, у яких поєднуються елементи економіки і політики. Через податки і бюджетні видатки держава реалізує свої функції, керуючись при цьому в тому числі й позаекономічними мотивами. Саме їх мав на увазі відомий теоретик, професор Принстонського університету (США) Річард Масгрейв, коли до фундаментальної монографії "Теорія державних фінансів. Дослідження державного господарювання" (1959) узяв для епіграфу цитату з роботи Артура Пігу "Дослідження державних фінансів" (1928): "Для істинного розуміння суті державних фінансів необхідно дуже ретельно вивчити ті їхні особливості як грошової субстанції, котрі приховані в схожості з іншими грошовими формами"³⁴. В структурі державознавства фінанси втрачають частину свого економічного змісту. Попри могутню силу приватної ініціативи вільного підприємництва держава з її фінансовими можливостями необхідна для вирішення позаекономічних завдань. "Для теоретика теорія державних фінансів є ні чим іншим як частиною теорії держави. І на цьому рубежі спрощені доктрини класичної політекономії більше не освітлюють наш шлях"³⁵, — визнає Поль Самуельсон.

Як бачимо, для західної фінансової думки вкрай суттєво з'ясувати неоднорідну природу державних фінансів під кутом зору співпричетності державницьких та економічних моментів, і на цій підставі інтерпретувати оптимальні масштаби державної діяльності, обґрунтувати потрібну міру втручання чи невтручання держави в соціально-економічні процеси. У праці "Межі свободи" лауреат Нобелівської премії Джеймс Б'юкенен так конденсує питання: "Чи не стала держава надто великою, надто владною, надто неповороткою, щоб ефективно виконувати свої *raison d'être*?"³⁶ (франц. — основні функції, призначення). Б'юкенен

згідний, що держава здатна творити суспільне благо, але при певних умовах, масштабах і характері діяльності вона стає джерелом антиблага, породжуючи шкідливі зовнішні ефекти (корупцію, бюрократизм, неефективність, марнотратство та ін.).

За сто років до Б'юкенена це ж питання намагався розв'язати англійський філософ і економіст Уільям Джевонс (1835 – 1882): “Надзвичайно важливим, якщо це можна зробити, було б точне визначення того, що уряд повинен узяти на себе, і що повинен залишити іншим, але по цьому питанню неможливо установити чітких правил”³⁷. Якщо наукова думка і донині б'ється над невірешеністю даної дилеми, то це свідчить про гостроту й актуальність суперечливого двоєдінства ринкового господарювання і політичного “підприємництва” влади, цілей суспільства й індивідуальних інтересів, конкурентного приватного і централізованого державного секторів, — адже держава є монополістом у деяких своїх функціях та послугах.

Історія науки знає вчення, котре заперечуючи доцільність діяльності держави, особливо по втручанням в економічну сферу, доходило до своєрідної антидержавної мізантропії. Йдеться про доктрину *лессеферізму* під лозунгом “*Laissez faire, laissez passer!*” (франц.: “Не заважайте, дайте діяти!”³⁸), — може, найдовгоживучіше, найзнаменитіше гасло в історії економічної думки. У відповідності з лессеферізмом державі необхідно бути дешевою, виконувати мінімальні функції, що і є благом для суспільства.

Залишившись у віках, ідея *laissez faire* не в усьому витримала випробування часом та вимогами соціального прогресу. Респектабельний ідеал для сильних світу цього і деяких теоретиків, лессеферізм не знайшов підтримки у багатьох політиків, оскільки не подобався їхнім виборцям. Навіть у Сполучених Штатах Америки, де найбільш популярні заклики до нічим не обмеженого вільного підприємництва, ситуаційно-прагматичне реагування на виклики соціальних проблем зумовили розширення масштабів державної діяльності. Соціально-економічні програми, реалізація яких фінансувалась з бюджетних коштів, крокували одна за одною: “Новий курс” (1933 – 1938 рр.), “Нові рубежі” (1961 – 1963 рр.), “Велике суспільство” (1963 – 1969 рр.), “Новий федералізм” (1970 – 1974 рр.). Навіть спроба адміністрації президента Рональда Рейгана (1980 – 1988 рр.) обмежити роль держави в рамках ліберальної “економіки пропозиції” (“рейганоміки”), хоч дещо і стримала темпи нарощування державних видатків, але не зупинила ерозію суспільної привабливості принципів *laissez faire* та мінімальної держави.

Щоправда, сучасний неолібералізм, особливо в його німецькому варіанті соціального ринкового господарства (Фрайбурзька школа), рішуче

відрізняється від так званого палеолібералізму — первинної форми лібералізму, догматично абсолютизуючого вільний ринок. Йдеться про різницю між капіталізмом ХІХ століття з його соціальною індиферентністю і сучасним конвергентним капіталізмом з деякими елементами розподільчого (егалітарного) соціалізму, але за умов ринкової ефективності господарювання та реальної демократії.

На ґрунті провалів ринку як несучої конструкції всієї системи задоволення суспільних потреб розвинулась теорія економіки добробуту. Під провалами (неспроможністю) ринку (market failure) розуміються іманентно властиві вади ринкового механізму щодо задоволення деяких нагальних суспільних потреб (благ), — ринок неефективний у забезпеченні оборони, правопорядку, захисту довкілля та ін., що і посилює благодатні функції держави. Саме на цьому наголошують прихильники економічної теорії суспільного добробуту (welfare economics). Остання оперує нормативними рекомендаціями стосовно здійснення соціально-економічної політики, що є серйозним відхиленням від понять самодіючої, самодостатньої, саморегульованої економіки, керованої “незримою рукою”. На основі критеріїв економіки добробуту — економіки, “якою вона має бути”, формуються й нормативні орієнтири бюджетно щедрої держави повного достатку (welfare state). Від економічної держави на рівні функцій “нічного сторожа” ідеал еволюціонує до своєї повної протилежності — дорогої “держави соціального обслуговування” (“social service state”). Останньою може бути лише багата держава, підпорядкована соціально-етичним імперативам.

Держава загального добробуту (благоденства) побудована на ідеї велферізму (welferism) — переконанні, що за своїм призначенням уряд повинен “приватизувати бідноту” — взяти на себе матеріальне забезпечення людей, які самі неспроможні забезпечити належний рівень власного існування. Хоч інколи такий соціальний принцип і вважають принизливим (pejorative), ідеологія і практика держави благоденства отримала поширення в країнах Західної Європи після Другої світової війни. Організаційно-правове зародження держави добробуту пов’язане з іменем англійського політичного діяча Уільяма Беверіджа (1879 — 1963), пропозиції якого (план Беверіджа) в 1942 році лягли в основу ряду законів про державну систему медичного обслуговування та соціального забезпечення. На міжнародному рівні підставою для правового оформлення й практичної розбудови держави загального добробуту стали рішення Міжнародної організації праці (Філадельфія, 1944 р.).

Вочевидь, бюджетне фінансування державних програм, забезпечуючи безкоштовне для споживачів користування основними соціальними

благами за потребою в них, призвело до суттєвого розростання державних функцій і відповідно обсягів бюджетів, а також прийшло в кричущу суперечність з вимогами ліберальної економіки за принципом *laissez faire*, який можна тлумачити і в мальтузіанському дусі: “Не варто порушувати природний порядок”. Не загаялися датися взнаки і “провали держави” (*government failure*). Останні в світлі неокласичної теорії суспільного вибору, розробленої Дж. Б'юкененом та його послідовниками, означають, що в умовах представницької демократії парламенти нерідко вимушені схвалювати соціальні програми, котрі більше відповідають демагогічним гаслам або політичним амбіціям, аніж реальним потребам більшості громадян. До проявів породжуваної діяльністю держави економічної неефективності та фінансового марнотратства під'єднуються також послаблення засад конкуренції, зростання чисельності державного апарату, посилення бюрократичних тенденцій.

Так чи інакше за останні десятиріччя уявлення про роль держави зазнали на Заході суттєвої трансформації. Однією з причин такого перегляду стала фіскальна криза держави загального благоденства внаслідок неспосильності навіть для найбагатших, в основному ЄС-овських і НАТОвських країн, узятих на себе завищених фінансових зобов'язань перед “золотим мільярдом” свого населення. Тим більше потерпіли фіаско соціалістичні держави Східної Європи, котрі претендували на високі соціальні показники життєвого рівня без адекватних економічних можливостей їх практичної реалізації повною мірою. Держава загального добробуту — проміжна, за Б'юкененом, форма між соціалістичною і так званою трансфертною державою³⁹ — еволюціонувала в змішану державу або державу з соціально орієнтованою ринковою економікою, типовим прикладом якої вважається Німеччина.

В подальшому процес трансформації держави змішаного типу звернув у бік децентралізації — перерозподілу повноважень і фінансових ресурсів між центральним урядом та органами місцевого самоврядування на користь останніх під лозунгом наближення уряду до людей. Західні демократичні держави — комплексні структурно-адаптивні системи, що складаються з саморегульованих підсистем меншого порядку (департаментів, штатів, земель і т. д.), у склад яких, у свою чергу, входять більш дрібні саморегульовані адміністративно-територіальні одиниці. Роль центральних органів влади та управління обмежується трьома функціями: задовільняти невідгідні для суб'єктів господарювання, але необхідні особисті й суспільні потреби; створювати умови для ефективного підприємництва, гарантувати легітимність та захист власності; забезпечувати особистість, суспільство і державу. Скорочення відстані між державними

структурами та громадянами, приведення державної діяльності у більшу відповідність з регіональними й місцевими пріоритетами супроводжується відповідним перерозподілом бюджетних видатків і доходів з загальнонаціонального на субнаціональний рівень. Так, за даними Світового банку в 1974 – 1994 роках тенденція передачі функцій центрального уряду на нижчі рівні спостерігалась у 12 з 20 обстежуваних країн, у тому числі таких як США, Франція, Іспанія, Австралія, хоч у деяких країнах (Великій Британії, ФРН, Швеції та ін.) державні фінанси стали навіть децю більш централізованими⁴⁰. В теоретичному плані процес децентралізації аргументується тими міркуваннями, що оптимальні з неокласичних позицій моделі мінімізації бюджетів та раціонального витрачання коштів не можуть бути реалізовані незалежно від інституціональних механізмів суспільного вибору та приймання рішень, а останні діють більш ефективно на ближчому до людей рівні.

Рівновага між можливостями ринку та можливостями держави, баланс між провалами ринку й провалами держави, оптимальне співвідношення між централізацією і децентралізацією бюджетних коштів об'єктивно сприяють створенню урівноваженої суспільно-державної системи змішаного типу. У високорозвинутих країнах Заходу давно сформувалася, за виразом американського соціолога Френсіса Фукуями, “універсальна держава”, котра не орієнтується односторонньо на ринкові сили або урядову владу. Якщо в сфері господарювання доцільно, щоб бюрократична енергія офіційних установ була в якомога більшій мірі замінена творчим самоінтересом сукупності індивідуумів, то під кутом зору забезпечення прав і свобод, соціальних гарантій, нормальних умов існування та діяльності, національної безпеки, правового захисту власності держава не має альтернативи.

На Заході склалися дві моделі змішаної держави (а рівночасно й змішаної економіки). Одна – з переважанням ринково-ліберальних, інша – державно-регламентованих елементів. В узагальненому на основі різних джерел і спостережень схематично-теоретизованому вигляді першу ми визначаємо як *ліберально-монетаристську*, другу – як *стабілізаційно-трансфертну* концепції взаємодії ринку та держави (див. табл. 2.1).

Наведені схеми накреслюють лише основні контури взаємозалежності ефективного ринкового й активного державного секторів, між якими існують численні проміжні стани. Впродовж ХХ століття зростаючі масштаби економіки, ускладнення суспільного життя, диверсифікація державних функцій призвели до органічного поєднування, тісного переплетіння ринкових і державницьких засад, пропорції яких залежать від суспільно-політичної ситуації та економічної кон'юнктури. Протагоні-

Типологічні риси змішаної держави

Ліберально-монетаристська концепція	Стабілізаційно-трансфертна концепція
<i>Роль держави в економіці</i>	
Мінімальне втручання уряду в економічні процеси, пріоритет приватної власності, обмеження державних інвестицій соціальною сферою та інфраструктурою	Багатоукладна економіка при розвинутому держсекторі, активне держрегулювання через ціни, пільги, держзамовлення, бюджетна підтримка виробництва і науки
<i>Фінансово-грошова політика</i>	
Пріоритет збалансованих бюджетів, рестрикції державної заборгованості, обмеження грошової маси	Регульовані бюджетні дефіцити, позикове фінансування інвестицій, помірні інфляція
<i>Соціальна політика</i>	
Створення робочих місць, адресна соціальна підтримка, діяльність приватних страхових компаній і пенсійних фондів	Державні гарантії певної якості життя та рівня зайнятості, державні системи пенсійного забезпечення та соціального страхування
<i>Зовнішньоекономічна політика</i>	
Фритредерство при спорадичних митних і нетарифних обмеженнях зовнішньоекономічних зв'язків	Протекціонізм засобами митних тарифів, квотування й ліцензування експортно-імпорتنих операцій

сти фінансово-економічної думки Заходу визнали, що уряд безсилий повністю контролювати економіку, але й без компетентної участі державних інстанцій успішний економічний розвиток і високий соціальний добробут неможливі. Напередодні ХХІ століття посилення інституціонального потенціалу держави, під яким розуміється здатність державних органів діяти в національних інтересах з максимальною вигодою (і, відповідно, з мінімальною шкодою) для членів суспільства, — розглядається як важливий резерв соціально-економічного прогресу.

Таким чином, у чистому вигляді ані держава загального благоденства, ані абсолютна ринкова економіка існувати не можуть. Попри тео-

ретичне протистояння та радикальну ліберальну риторику, в реальній суспільній практиці лібералізм співіснує й постійно комбінується з *ета-тизмом* (від франц. *etat* — держава). Так, в ейфорії перших років президентства Р. Рейгана — прихильника ліберальної “економіки пропозиції” — лунали пророцтва: “Настав час для оптимізму! Прошли часи, коли ідеалізувались уряд і його можливості”⁴¹. Але масштабного демонтажу державних структур, рішучого згорання соціальних та інших фінансованих з бюджету програм у США так і не відбулося. Подібний симбіоз державо- і ринковоцентричних тенденцій характерний і для західно-європейських країн.

До різновидностей етатизму зараховано дирижізм, патерналізм, патронаж. *Дирижізм* (*dirigisme*) як термін і цілеспрямована політика втручання держави в соціально-економічне життя виник у Франції в 30-ті роки. Включає регламентацію економічних і соціальних процесів, що складається з комбінації фіскально-бюджетних і грошово-кредитних заходів, а також регулювання цін, інвестицій, соціальних виплат, зовнішньої торгівлі при збереженні основ ринкової економіки. Під *патерналізмом* у його фінансовому аспекті розуміється адресна державна підтримка окремих соціальних груп населення. *Патронаж* (*patronage*) означає бюджетне субсидування, фіскальні та інші способи створення пільгових умов для функціонування певних секторів економіки (дрібного бізнесу, деяких галузей промисловості, сільського господарства тощо).

Критики етатизму звинувачують державні органи в різноманітних девіаціях, рутинерстві, неефективності. Лідер школи монетаристів Мілтон Фрідмен, окрім недоцільності економічних функцій держави, вбачає в концентрації влади в руках політиків загрозу свободі та стабільності суспільства, називає урядові структури джерелом соціальних напруг і корупції, вважає державну діяльність протилежністю справжнього капіталізму⁴². Він резюмує: “Функції уряду розширилися з метою захисту громадянина не лише від його співгромадян, але й від самого себе, незалежно хоче він того чи ні. Держава стала не просто посередником, а активним учасником, проникаючим в усі закутки і щілини. І все це заради того, щоб сприяти благородним ідеалам “чесності”, “справедливості”, “рівності”⁴³. Проте, далеко не всі західні мислителі поділяють іронію Фрідмена. Більшість з них сходяться на тому, що обидві могутні суспільні сили — і ринок, і держава — обмежені в своїх можливостях, передбачають аверс і реверс своєї ролі. Сприймання цих реалій в інтелектуально-концептуальному плані Дж. Б'юкенен пояснює тим, що сучасна політична економія по суті складається з двох дисциплін: економіксу, для якого характерний позитивний аналіз

ринкових явищ, і політології, що оперує нормативним баченням суспільних процесів⁴⁴.

Стан і флуктуації державних фінансів не можуть бути адекватно пояснені поза їхнім історичним і соціальним середовищем. У цьому аспекті фінансова наука оперує метаекономічними методами *фіскальної соціології*, котра стала темою окремої доповіді на 41-му конгресі Міжнародного інституту державних фінансів (Мадрид, 1985 р.)⁴⁵. Основоположником фіскальної соціології визнається середньовічний арабський мислитель Ібн Хальдун, а його послідовниками — Й. Шумпетер, Е. Даунс, Дж. Б'юкенен та інші сучасні західні вчені, як свідчення того, що плідні ідеї фінансового знання можуть мати не лише західне походження.

* * *

У підсумку формується картина філософсько-дуалістичного (з деяким акцентом на ідеалізм) бачення явищ державних фінансів: аналізу оподаткування, видатків і державного боргу за допомогою інструментів економічної теорії, а поведінки суб'єктів фіскально-бюджетного процесу — в поняттях соціології, політології й державознавства. Аргументація на користь лесеферізму співіснує з контраргументами на захист етатизму та його різновидностей і навпаки. На економіко-теоретичному рівні вирішальний вплив на стан фінансової думки справляє суб'єктивістська теорія вартості, яка пояснює вартість (цінність) забезпечуваних через механізми бюджетного фінансування суспільних (державних) благ суб'єктивно-індивідуальними оцінками їх корисності. Альтернативна трудова теорія вартості розташовується на узбіччі сучасної західної фінансової думки.

Взагалі характер західної фінансової думки стає зрозумілим лише в широкому контексті поглядів. Завдяки ідеалізму, антропоцентризму, суб'єктивізму здійснюється етично-психологічне осмислення дійсності, у фокусі якого знаходяться люди — діючі особи фінансових явищ і процесів. Світоглядні особливості, що наклали відбиток на властиві західній цивілізації стереотипи мислення й мотивації поведінки в своєму першоджерелі коріняться в догматах західного християнства, особливо в проповідях та повчаннях протестантської церкви.

Примітки

- ¹ Цит. по: Ко н И.С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С.303.
- ² Цит. по: Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 430.
- ³ Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении: Пер. с англ. – (Перепечатка с издания Яковлева), СПб, 1863. – Benson (Ver.): Chaldize Publications. – С. 18.
- ⁴ The Essence of Friedman / Ed. by K. R. Leube. – Stanford: Hoover Institution Press, 1987. – P. 177.
- ⁵ Philosophy and Economic Theory / Ed. by F. Hahn, M. Hollis. – Oxford: Oxford University Press, 1979. – P. 16.
- ⁶ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С. 167.
- ⁷ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Метод социологии: Пер. с франц. – М.: Наука, 1990. – С.7.
- ⁸ Ясперс К. Куда движется ФРГ? Факты. Опасности. Шансы: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 1969. – С. 29.
- ⁹ Там же. – С. 212.
- ¹⁰ Там же. – С. 79.
- ¹¹ Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 7: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1977. – С. 294.
- ¹² Там же. – Т. 3. – С. 268.
- ¹³ Там же. – Т. 3. – С. 341.
- ¹⁴ Там же. – Т. 3. – С. 350.
- ¹⁵ Там же. – Т. 3. – С. 351.
- ¹⁶ Там же. – Т. 3. – С. 356.
- ¹⁷ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – С. 92.
- ¹⁸ Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 3: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1977. – С. 362 – 363.
- ¹⁹ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 80, 376, 384.
- ²⁰ Buchanan J. M. Toward Analysis of Closed Behavioral Systems. In: The Economic Approach to Public Policy. Selected Readings / Ed. by R. Amacher, R. D. Tollison, T. D. Willett. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1976. – P. 346 – 348.
- ²¹ Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли. Т. 3: Пер. с англ. – М.: Иностранная литература, 1962. – С. 185.
- ²² Routh G. The Origin of Economic Ideas. – London: Vintage Books, 1975. – P. 26.
- ²³ Vaughn K. I. John Locke: Economist and Social Scientist. – London: Athlone Press, 1980. – P. 112.
- ²⁴ The Economic Approach to Public Policy. Selected Readings / Ed. by R. Amacher e. a. – Ithaca & London: Cornell University Press, 1976. – P. 54 – 55.
- ²⁵ Carl Menger and the Austrian School of Economics / Ed. by J. R. Hicks and W. Weber. – Oxford: Clarendon Press, 1973. – P. 150.
- ²⁶ Carl Menger and the Austrian School of Economics / Ed. by J. R. Hicks and W. Weber. – Oxford: Clarendon Press, 1973. – P. 150.
- ²⁷ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave and A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 177–189.
- ²⁸ Мітіліно М. І. Основи фінансової науки. – Київ: Державне видавництво України, 1929. – С. 114–115.
- ²⁹ Buchanan J. M. Fiscal Theory and Political Economy. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1960. – P. 24.

- ³⁰ The Marginal Revolution in Economics. Interpretation and Evaluation / Ed. by R. D. C. Black e. a. – Durham: Duke University Press, 1973. – P. 266.
- ³¹ Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967.
- ³² Buchanan J. M. Fiscal Theory and Political Economy. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960. – P. 71.
- ³³ Ця школа заслуговує на увагу своїм реалістичним методом, що полягає в інтерпретації фінансово-економічних явищ у зв'язку з умовами місця і часу – звичаями, знаннями, трудовою етикою, релігійними віруваннями населення, як і політичним ладом, внутрішньою і зовнішньою політикою уряду.
- ³⁴ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – P. 1.
- ³⁵ The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson. Vol. 2 / Ed. by J. S. Stiglitz. – Cambridge (Mass.): The M. I. T. Press, 1966. – P.1237.
- ³⁶ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 229.
- ³⁷ Джсвонс В. С. Краткое руководство по политической экономии: Пер. с англ. – СПб., 1897. – С. 122.
- ³⁸ Відомий ерудит, бельгійський політеконом Еміль Лавеле (1822 – 1892) свого часу дав таку історичну довідку щодо походження цього гасла. Якось французький державний діяч XVII ст., меркантиліст Жан Батист Кольбер запитав одного купця: "Які заходи найбільше сприяють торгівлі?" На що той відповів: "Laissez faire, laissez passer" (Л а в е л а Э. Основания политической экономии: Пер. с франц. – М., 1895. – С. 242). Повторений міністром-фізіократом Венсаном Гурне (1712 – 1759), цей афоризм став девізом прихильників вільної торгівлі й державного невтручання в економіку взагалі.
- ³⁹ Бьюкенен Дж. Политическая экономия благосостояния // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – №5. – С. 46 – 47.
- ⁴⁰ Отчет Всемирного банка о мировом развитии, 1997: Государство в меняющемся мире. – М.: Прайм – ТАСС, 1997. – С. 145.
- ⁴¹ McKenzie R. B. Bound to be Free. – Stanford (Cal.): Hoover Institution Press, 1982. – P. 174.
- ⁴² Friedman M. Capitalism and Freedom. – Chicago: The University of Chicago Press, 1962. – P. 2, 3, 23.
- ⁴³ The Essence of Friedman / Ed. by K. R. Leube. – Stanford (Cal.): Hoover Institution Press, 1987. – P. 146.
- ⁴⁴ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 426.
- ⁴⁵ Andic F. M., Andic S. An Exploration into Fiscal Sociology: Ibn Khaldun, Schumpeter, and Public Choice // Finanzarchiv. – Tubingen, 1985. – Bd. 43, H. 3. – P. 454 – 469.

3. МЕТОДОЛОГІЯ РЕАЛІЙ ТА ІДЕАЛІВ

Справедливість — це центральна зірка, що спрямовує суспільство, вісь, навколо якої обертається увесь політичний світ, принцип і правило усіх договорів¹.

П'єр Жозеф Прудон

Втручання етики в економіку може лише плодити постійні джерела незгод; етична розробка народногосподарських проблем сентиментальна й поверхнева².

Джон Невіль Кейнс

Ученим-фінансистам доступні два пізнавально-дослідницькі підходи, котрі одержали назви *позитивного і нормативного методів*. Позитивна наука предметом свого дослідження вбачає факти, емпіричні реалії. Нормативна, або регулятивна й імперативна наука, зосереджується на тому, що повинно бути; маючи на меті реалізацію ідеалів, вона містить у собі елементи етики. З нормативною наукою межують дослідження, застосовувані при виробленні фінансової політики, що скоріше під'єднуються до фінансового мистецтва, ніж до теоретизованої науки фінансів. Нормативна наука концентрує прикладний і етичний характер, тоді як позитивна — описовий і теоретичний.

Американський наукознавець Фріц Махлуп запропонував вдале, стисле, наочне узагальнення симетричних порівняльно-парних якостей позитивного і нормативного досліджень³:

Позитивне:

Описання
Теорія
Роздуми
Закони
Наука
Факти дійсності
Положення в дійсному способі
Твердження про факти, що підлягають перевірці

Нормативне:

Рекомендація
Практика
Дії
Правила
Мистецтво
Оціночні міркування
Положення в наказовому способі
Вираження почуттів, що не піддаються перевірці

За переконанням професора Річарда Ліпсі (Канада), спеціалізація пізнавальної методології посіла місце наріжного каменя економічної науки: “Можливість відокремити позитивні дослідження від нормативних зумовила одну з головних причин успіхів науки за останні 300 років”⁴.

3.1. Позитивні й нормативні дослідження

За своїм змістом позитивна фінансова наука зводиться до етично нейтрального фактологічного дослідження. Вона здійснює питання “що?”, “як?”, “чому?”, оминаючи питання телеологічного типу: скажімо, які податки більш справедливі — прогресивні чи пропорційні? Позитивістам суттєво важливий каузальний підхід: чим зумовлена та чи інша форма оподаткування, як впливає вона на економіку та соціальне становище податкоплатників? Раціональна форма позитивної науки характеризується звільненням від етичних критеріїв та емоційних рис. Першочергове — спостереження й емпіричний досвід, дослідження фактів. Для “чистої” позитивної науки морально-етичні поняття непродуктивні з пізнавальної точки зору, вона допускає формулювання висновків, але виключає реалізацію певних намірів, обмежуючись розумінням закономірностей та поясненням механізмів функціонування фінансової системи. Під приводом уникнення звинувачень у метафізиці позитивісти вважають істинно науковою роботою викладення фактів і теоретизування явищ, виправдання дійсності й пристосування до неї, а не заклики чи зусилля змінити її.

До позитивістської школи належали такі знаменитості економічної думки Заходу, як Йозеф Шумпетер (1883 — 1950) і Фрідріх Хайек (1899 — 1992). Й. Шумпетер піддав критиці деонтологічний принцип суспільного добробуту Ієремії Бенґама (1748 — 1832) за формулою: *“найбільше щастя — для найбільшої кількості людей”*, звинувативши його в утилітаризмі й романтизмі. За Шумпетером, історичний досвід, а також соціологічний, психологічний, економічний аналіз не підтверджують можливість вселюдського щастя на ґрунті механічної суми індивідуальних матеріальних достатків. Проте, як це не дивно, констатував він, “чим більше виявляється безпідставність даної теорії, тим гучніше вона домінує в офіційній фразеології та політичній риторичі”⁵. Щоправда, Шумпетеру не довелося познайомитись з соціальним досвідом другої половини ХХ століття.

До позитивістів зараховує себе і глава монетаристів, лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідмен. У монографії “Нариси позитивної еконо-

міки" (1953) він так охарактеризував позитивну методологію: "Кінцева мета позитивної науки полягає в розвитку "теорії" або "гіпотези", що дає обґрунтовані й змістовні (тобто не трюїзми) прогнози про явища, котрі ще не спостерігались"⁶. Саме в гіпотезі Фрідмен вбачає творчий акт виключної сили, здатний пояснити складну реальність. Гіпотеза вимагає натхнення, інтуїції, здатності розпізнати нове в рядовому матеріалі. "Процес повинен досліджуватись у психологічних, а не логічних категоріях; вивчатися в автобіографіях і біографіях, а не трактатах про науковий метод; виражатися максимою та прикладом, а не силлогізмом чи теоремою"⁷, — задекларував Фрідмен.

Позитивне вивчення в усіх його варіантах зводиться до розуміння змісту проблеми та її каузально-генетичного пояснення. Роль позитивної фінансової науки полягає в етично нейтральному, безоціночному в категоріях добра і зла вивченні фіскально-бюджетних явищ та спостереженні результатів фінансової політики. Це мусить бути безстороння, "чиста" наука, нейтральна щодо використання здобутої нею інформації творцями фінансово-економічної політики. Позитивний аналіз реалізується у відповідях на запитання типу: "чи дестимулює прибутковий податок трудові зусилля, інвестиції або ризиковане підприємництво?"; "як впливає на виробництво і споживання запровадження податку на додану вартість?"; "який ефект справляє оподаткування на фінансовий стан держави у порівнянні з державними позиками?"; "як розподіляється податковий тягар між окремими соціальними категоріями населення?" і т. д. і т. п. Наукова цінність подібних тем — поза сумнівом. Позитивне дослідження дозволяє порівняти дві ситуації: до і після певних дій чи заходів, звідки й будується висновок про відповідність одержаного ефекту задуманим намірам.

Актуальна тема позитивного аналізу — ухилення від сплати податків, хоч, звичайно, в нормативному етичному ідеалі такого явища взагалі не повинно існувати. По-перше, в процесі аналізу можуть бути відкриті такі організаційні структури і фіскальні технології, котрі стимулюють податкоплатників поводити себе більш законослужняно. Позитивний аналітик приймає за данність, що в реальній суспільній практиці не існує абсолютно некорумпованого державного апарату і/або поголовної чесності податкоплатників. По-друге, позитивний підхід до проблеми може вказати на способи мінімізувати масштаби ухилення, знайти такі методи впливу на поведінку платників, щоб не допустити їх перетікання в категорію неплатників. Західні аналітики саме в цьому — не ідеальному, а реально можливому рішенні другого порядку (second-best) — вбачають спосіб забезпечити прийнятне оперування системою оподаткування. Позитивний

аналіз (позитивне дослідження виказує характер саме аналізу) демонструє, як при неусувних у принципі суспільних пороках взаємодію різних людей з різними інтересами при різних обставинах можна налагодити таким чином, щоб позитивні фактори знешкоджували дію негативних⁸.

Силу, необхідність позитивного дослідження визнають навіть прихильники нормативного методу. Так, Дж. Де Граафф, теоретик економіки добробуту — вчення нормативного по своїй суті — погоджувався, що позитивна наука, забезпечуючи знання фактичного стану справ та можливість передбачення наслідків діяльності, більше сприяє добробуту людей, ніж нав'язані їм зі сторони абстрактні рекомендації. Озброєні позитивною інформацією та розумінням проблем, люди здатні самі зробити вибір, прийняти належне рішення. “Я твердо впевнений, що найбільше сприяння, на котре спроможна економічна наука (economics) із забезпечення добробуту, в широкому плані полягає радше в позитивному дослідженні — завдяки розширенню розуміння того, як функціонує економічна система, ніж знаходиться в сфері нормативної теорії суспільного добробуту”⁹, — формулював Де Граафф.

Позитивне мислення забезпечує класифікацію знань, рух від простого до складного в пошуках закономірності явищ, у тому числі за допомогою пізнавальних можливостей математики і соціології. Важлива особливість позитивного методу — він не цікавиться первісними причинами фінансових явищ, не ставить кінцевої мети дослідження. Для позитивіста істинне існує лише в спостережуваній сучасності. Все, що не можна перевірити досвідом, підтвердити експериментально, переконатися навч, вважається недостойним імені науки. Тому в західних авторів-немарксистів не зустрінеш описів походження фінансів, якщо тому немає писаних чи археологічних підтверджень, тим більше відсутні у них екстраполяції фінансів у “кінець історії” (соціалізм, комунізм).

Влучне спостереження щодо порівняльних якостей альтернативних — позитивного і нормативного — методів дослідження належить англійському теоретику Едварду Мішену. Він переконаний, що ставлення до економічної науки в кінцевому рахунку визначається її здатністю обслуговувати потреби суспільства, відповідати й реагувати на його настрої. “Повністю позитивну економічну науку вважали б дуже престижним інтелектуальним заняттям. Але вона б не завоювала прихильності суспільства”. “На щастя це чи на біду, — продовжує він, — але імперативна економічна теорія активно використовується усіма цивілізованими суспільствами”¹⁰.

Наука фінансів не може обійтися без позитивного дослідження. Але, будучи дискреційним знаряддям у розпорядженні уряду, державні фінан-

си за своєю природою несуть у собі також і риси нормативної галузі знання. Нормативне дослідження оперує деонтологічними поняттями: “добро – зло”, “краще – гірше”, “більше – менше”. Тобто, в нормативному дослідженні більша частина аргументації вбирає соціологічний, морально-етичний характер, знаходячись поза межами власне фінансово-економічного аналізу. Предмет нормативної або регулятивної фінансової науки – бажане та ідеальне як таке, що відрізняється від існуючого. Намітивши ідеали, нормативна наука пропонує і рецепти їх здійснення (preserpts), трансформуючись у фінансове мистецтво. Образно кажучи, якщо позитивний метод можна уявити як бібліотеку ерудиції, в якій набираються знань, то нормативний є храмом етики, а також школою дій, де вчать оцінювати і передбачати події, ставити цілі та досягати їх.

Дослідження устрою податкової системи, впливу податків на рівень цін або факторів, що зумовлюють висоту відсотків на державні позики, – приклади досліджень позитивного (фактичного) характеру. Якщо ж автор визначає свій етичний ідеал у формуванні державних доходів (прогресивні податки, універсальні акцизи чи державні позики), він переходить до нормативної аргументації. Запропонувавши способи реалізації свого ідеалу, дослідник прямує в сферу фіскального мистецтва і фінансової політики. На цій підставі прихильників нормативної епістемології інколи звинувачують у формулюванні під виглядом ідеалів ілюзій і фантомів, у фабрикації рецептів, словом, – у фальсифікації науки.

Проте дослідник, який пояснює певні факти, не має зримих переваг над тим, хто постулює певні оцінки і наміри. Фінансова наука лише в уяві може бути “wert frei” (нім.) – незалежною від цінностей. За аргументацією професора Сіднея Сафріна (США), для дослідника-фінансиста “такі економічні феномени, як аллокація ресурсів, розподіл доходів узагалі неможливо вивчити, не звертаючись до питання: “хто одержує, що і як?”¹¹. Щодо більшості своїх тем наука фінансів просто не може обійтись без етичних оцінок фіскально-бюджетних інституцій, фактів і дій.

У нормативного методу науки фінансів відстежується своя історія, в якій особливо помітний слід залишив знаменитий німецький учений-фінансист Адольф Вагнер. Без згадки його імені не обходиться жоден трактат чи підручник, а вибраним з праць Вагнера відкривається збірник творів класиків теорії державних фінансів¹². Він став родоначальником так званої катедер-соціалістичної або катедер-реформістської течії у фінансовій науці, спорідненої з історичною школою в політекономії. На відміну від А. Сміта, котрий теоретизував фінанси на основі універсально-індивідуалістичних позицій, що, зокрема, в сфері оподаткування зводились до забезпечення помірності податків та зручності для платників, – Вагнер, не відкидаючи цих критеріїв, визначальну роль у

науковому конструюванні фіскальної системи відводив національно-історичним властивостям конкретної країни, а саме: особливостям економіки, прав власності, структури господарства, політичного ладу, а також інтересам найбільш впливових економічних, соціальних і політичних сил.

Новаторство Вагнера полягало в підпорядкуванні бачення фінансової системи соціально-етичним і суспільно-державницьким критеріям. Від елементарної функції забезпечення потреб мінімальної держави в Сміта, у Вагнера значення державних фінансів і науки про них підвищується до статусу першорядної дисципліни, призначеної для обґрунтування раціональної фінансово-економічної політики, корегування економічних процесів, вирішення соціальних проблем суспільства. Замість терміну “економіка” Вагнер користується термінами “національна економіка” (Nationalökonomie), “народне господарство” (Volkswirtschaft) і, відповідно – “державне господарство” (Staatwirtschaft) та “фінансове господарство” (Finanzwissenschaft).

Монументальна заслуга А. Вагнера перед західною фінансовою думкою, що й залишила в ній його ім'я назавжди, полягає в формулюванні нестаріючих засад нормативної фінансової науки. Адже він запропонував, по-перше, дослідження державних фінансів в їх історичному контексті та причинній залежності від економічних, соціальних і політичних умов конкретної країни в конкретну епоху; по-друге, практичне вирішення суспільних проблем у дусі соціально-етичних ідеалів шляхом обґрунтування і проведення фінансових реформ¹³. Відповідно історію державних фінансів Вагнер розмежовує на два періоди: фіскально-адміністративний і соціально-політичний. Суть першого – в функціонуванні держави як фіску, збирача доходів, необхідних для фінансування державних потреб. Зміст другого періоду – в переважанні соціально-економічних факторів державної діяльності над суто фіскальними мотивами. Не можна не погодитись, що перехід від фіскального до соціально-політичного стану став фактом суспільного прогресу. В цьому сенсі другий етап еволюції державних фінансів на Заході продовжується і донині. А в самій Німеччині ідеї Вагнера втілились у принципи соціального ринкового господарства та держави добробуту, що передбачено ст. 20 і 28 конституції ФРН.

Попри нормативну суть вчення Вагнера, воно не відрізнялося надуманістю чи спекулятивністю, оскільки опиралось на фундаментально глибоке розуміння процесів і проблем. Тому в методології Вагнер тримався позиції, з якою погодився б і будь-який позитивіст. А як інакше розцінити наступне висловлювання: “Істина не любить розпоряджень, а

хоче, щоб її пізнавали такою, якою вона є. Хто ж вимагає від неї, щоб вона з'являлась до нього в тій чи іншій формі, — тому вона цілком недосяжна”¹⁴.

Серйозною проблемою для нормативного методу постає релятивізм етичних критеріїв. Наприклад, фундаментальний для нормативної теорії оподаткування запит окреслюється приблизно так: “Які податки найкраще запровадити, щоб одержати певну суму доходів при мінімумі побічних негативних соціально-економічних ефектів, викликаних дією податків?” Дане питання породжує ще одне: — а що значить — “найкраще”, за яким або чийм критерієм його визначити? Як правило, до уваги беруться нейтральність впливу на ділові рішення господарюючих суб'єктів, фіскальна ефективність, соціальна справедливість певних податків. Проте, сам критерій соціальної справедливості генерує нові запитання. Скажімо, професор Браян Баррі з Чиказького університету пропонує такі варіанти розуміння змісту справедливості: справедливість як правильність (*fidelity*); справедливість як винагорода (*requital*); справедливість як додержання правил гри (*fair play*); справедливість як рівні права (*equal rights*)¹⁵. Існують й інші тлумачення, що перетворює поняття соціальної справедливості в загадкового сфінкса.

Державні фінанси забезпечують так звану дистрибутивну або (пере-) розподільчу справедливість. На сучасне розуміння останньої проливають світло фундаментальні праці американських соціологів Джона Ролза “Теорія справедливості” (1971) і Роберта Ноузіка “Анархія, держава і утопія” (1974), вихід яких став на Заході подією в суспільній літературі. Вже більше двох десятиріч ці книги стабільно посідають високе місце в індексі наукового цитування. Автори однаково пояснюють існування держави гетерогенністю людських натур і достатків. За Ролзом, держава є всеохоплюючою соціально активною силою, котра запобігає або дозволяє дії в залежності від їх відповідності принципам справедливості, тобто діє формула *ex ante* (до того). Для Ноузіка, навпаки, роль держави обмежена винагородами чи покараннями за вчинене громадянами *ex post* (після того). Обидва теоретики відстоюють рівність і справедливість, але розуміють її по-різному.

Ролз визначає *справедливість як чесність (justice as fairness)*. Згідно з його концепцією справедливість розподілу (*distributive justice*) полягає в тому, що “всі соціально найважливіші блага — свобода і можливості, дохід і багатство, а також інші основи самоповаги, — повинні розподілятися порівну, якщо тільки нерівний розподіл одного або всіх із названих благ не стає вигідним для найменш забезпечених”¹⁶. Наближено до нормативних критеріїв функціонування державних фінансів, дане пра-

вило впорядкування економічної й соціальної нерівності розшифровується таким чином, щоб надавати найбільші вигоди тим, хто знаходиться в найменш сприятливому становищі. Усі державні ресурси і кошти повинні бути доступними усім громадянам на умовах забезпечення справедливої рівності можливостей.

Для Ролза дистрибутивна справедливість в оподаткуванні протилежна твердженню, що соціально справедливою вершиною податкової системи є прогресивно-прибутковий податок. Ролз, а до нього Ніколас Калдор у роботі "Податок на видатки" (1955), захищає тезис про оподаткування споживання як більш справедливе від прибуткового податку будь-якого типу. Це пояснюється тим, що оподаткування споживання "здійснюється у відповідності з кількістю благ, які платник забирає з національного продукту, а не відповідно до того, скільки він туди вкладає"¹⁷. Що правда, Ролз визнає, що й податки на споживання, поширюючись на всіх платників без винятку, для деякого будуть надто несправедливими. Але, якщо всі податки певною мірою несправедливі для тієї чи іншої категорії платників, то податки на споживання принаймні менш несправедливі. Іншими словами, — вони найбільш справедливі в усій несправедливій податковій системі. Ролз допускає податки на доходи і на спадщину, але при умові, щоб вони не перешкоджали інститутам свободи в демократії, заснованій на власності¹⁸.

Тут варто зауважити, що в нормативній оцінці різних форм оподаткування Ролз переглядає одну з так званих стандартних теорем економіки добробуту, згідно з якою прибутковий податок як спосіб забезпечення певної фіксованої суми податкових надходжень має перевагу над акцизними зборами з точки зору як державних інтересів, так і вигід податкоплатників¹⁹. Деякі аргументи свідчать на користь цієї теореми, але вона зустрічає і чимало контраргументів.

В цілому, засновану на принципі рівного доступу до фінансованих державою базових суспільних благ дистрибутивну справедливість можна охарактеризувати як зрівнювальну (egalitarian). Ролз послідовно розвиває теорію, згідно з якою головним життєвим орієнтиром, зрівнюючим усіх незалежно від теперішнього матеріального стану і соціального статусу, повинна бути підтримка соціальних низів. За Ролзом, найкраща стратегія поведінки для заможної більшості мусить полягати в фінансуванні соціального захисту менш забезпечених та загальному рості рівня життя. Тоді всі стають рівними, але в тому розумінні, що кожній окремій людині, захищеній усім суспільством, не страшні жодні нещастя.

Інша, ліберальна концепція (libertarian) запропонована Робертом Ноузіком у згаданій праці "Анархія, держава і утопія", котра також ви-

кликала значний резонанс у політичних і академічних колах західних країн. У своєму баченні соціальної справедливості Ноузік також за рівність, але на противагу Ролзу приписує її забезпечення справедливому і безсторонньому ринку, де всі однакові. За Ноузіком, люди володіють непорушним правом необмежено розпоряджатися результатами своєї діяльності й бути максимально вільними від необхідності ділитися через державний бюджет з потребуєчими допомоги, ким би не були останні. Погляди Ноузіка, поза сумнівом, поділяє консервативна частина американського суспільства.

Центральне місце в теорії Ноузіка посідає поняття права або норми, котре він означає з великої букви (notion of Entitlement). Функції сконструйованої Ноузіком мінімальної держави зводяться до забезпечення належного ("справедливого") виконання укладених контрактів та захисту громадян від насильства, злочинства і шахрайства. У Ноузіка педо-віра до держави, намагання звести її роль до мінімуму навіть сильніші, ніж у Адама Сміта. "Права індивідуумів настільки вагомі й всеохоплюючі, що виникає питання, — чи може держава або офіційні особи їх зачіпати, якщо взагалі таке можливе"²⁰, — впевнений Ноузік.

Проповідуючи ідею мінімальної держави, масштаби діяльності якої звужуються до забезпечування правопорядку й оборони, Ноузік вважає за справедливе зменшити державний сектор з відповідним скороченням податкових платежів та фінансової відповідальності держави. Лібералізація за подібною схемою розширює можливості вільного ринку, не стримуваного ні податковими дестимуляторами, ні надмірним тягарем фінансованих з бюджету благ суспільного користування, послуг і соціальних трансфертів. Тим відкривається необмежений простір для особистих достоїнств і вільного підприємництва. За Ноузіком, справедливою і вправданою є вся законна діяльність, яку поза державним контролем господарюючі суб'єкти провадять вільно, без примусу.

Симптоматично, що ідеї мінімальної держави Ноузік розвивав у середині 70-х років, коли організована державою стратегія розвитку в післявоєнний період (план Маршалла, кейнсіанська економічна політика, соціальна політика держави загального благоденства) виконала свою роль, а також стали очевидними вади надмірного втручання урядових інстанцій в господарювання, й виявилась низька дієздатність гіпертрофованої держави. Але й розпочатий у 80-ті роки процес згорання її участі в регулюванні виробництва, регламентації ціноутворення, зовнішньої торгівлі та валютних операцій має свої межі, за якими починається деградація економічно й соціально важливих державних функцій. Про це попереджають навіть глашатаї вільного підприємництва — екс-

перти Всесвітнього банку. За слушним зауваженням президента Всесвітнього банку Джеймса Вульфенсона, мінімальна держава “не завдає шкоди, але не може принести і багато користі”²¹.

Значення праць Ролза і Ноузіка, їх висока наукова репутація пояснюються і тим, що автори виходять на філософський, світоглядний рівень розуміння проблем розподілу. Ролз допускає соціальну нерівність як умову свободи, для нього ідеал розподілу доходів і багатств полягає в максимізації долі найменш забезпечених за принципом (ознакою) їх відмінності (*difference principle*). Його концепція економічної справедливості формулюється так: “від кожного — за його вибором, кожному — за принципом відмінності”²². Принцип Ноузіка: “від кожного — за його вибором, кожному — за вибором інших”. Перші коментатори творчості Ноузіка підсумували й розширили лібертаріанську версію капіталістичної справедливості таким чином: “Від кожного — те, що він сам обирає робити, кожному — те, що зробив він сам для себе (при обумовленій договорами допомозі інших), а також те, що інші вирішили зробити для нього або передати йому щось, чим вони (при даній умові) законно володіють”²³.

Вочевидь, Ролз і Ноузік формулювали свої концепції економічної й дистрибутивної справедливості за взірцем відомої марксистської формули комуністичного розподілу: “від кожного — за здібностями, кожному — за потребами”, але всупереч їй за змістом. Не можна не помітити глибоке розуміння авторами неоднозначної природи капіталізму в обставинах свободи і демократії, що й з'ясовує однаково переконливі, але протилежні за змістом авторські версії справедливості.

У працях Ролза і Ноузіка відчувається вплив класичної утилітаристської філософії, що веде походження від Ієремії Бентама, з деякою модифікацією, зумовленою її критикою на основі ідей Джона Локка (1632 — 1704), Жан-Жака Руссо (1712 — 1778), Імануїла Канта²⁴. В її “чистому” вигляді утилітаристська теорія дистрибутивної справедливості (Рольф Сарторіус, Петер Сінгер) опирається на поєднане використання приватного і державного секторів економіки таким чином, аби максимізувати загальну суспільну корисність²⁵, що суттєво підвищує статус державних фінансів у порівнянні з егалітаристською і ліберальною концепціями.

Варто нагадати і про марксистську версію (адже К. Маркс — західний мислитель за усіма ознаками), згідно з якою шлях до соціальної справедливості пролягає через згортання ринкових структур та передачу економічних і соціальних функцій державі. При цьому соціалістична держава зобов'язана не стільки фінансувати суспільні потреби, скільки займатися безпосереднім виробництвом й розподілом благ і послуг. Щодо

ідеалів в оподаткуванні теоретичний марксизм на стороні прогресивних податків на доходи і майно, хоч практикуючі марксистки більше розвивали непрямі податки (податок з обороту), маскуючи з ідеологічних міркувань їх сутність.

Принципова нерозв'язність проблеми справедливості з етично-морального боку змушує практично вирішувати її політичним шляхом. Кнута Вікселлю належить думка, що зміст і міра справедливості, закладеної в систему оподаткування, завжди знаходяться в залежності від співвідношення протиборствующих соціально-економічних інтересів, презентованих у парламенті. Так само в умовах демократії від рішення законодавчого корпусу залежить і обсяг та функціональна структура державного бюджету. Будь-які деонтологічні концепції справедливості практично реалізуються на політичному ринку, здійснюючись шляхом суспільного вибору та приймання рішень у політичному процесі, що можна назвати *"процедурною" справедливістю*. Тим самим держава, вособлена своїми владно-організаційними структурами, виступає як інституція колективного раціоналізму, що виправдовує її діяльність не лише з економічної, але й з етичної сторони.

Крім Ролза і Ноузіка, науковий пріоритет у розробці питань взаємозв'язку критеріїв етики, функціонування економіки і фінансової діяльності держави належить Джеймсу Б'юкенену, що особливо стосується його монографії *"Межі свободи: між анархією і Левіафаном"* (перше видання — 1975 р.). Вважається, що творчість Ролза, Ноузіка і Б'юкелена об'єднана єдиним замислом: *"Кожен з них потребував Архімедової точки опори як джерела етичних орієнтацій"*²⁶. Розробляючи тему в трикутнику *"добробут — справедливість — свобода"*, американський економіст Скотт Гордон переконаний, що вибір моделі дистрибутивної справедливості повинен враховувати *"гетерогенну складність реальності"*, а тому бути плюралістичним: *"Свобода є вибором (економічним, політичним, інтелектуальним) з наявних альтернатив, включаючи суттєво важливу свободу перемінити власний вибір"*²⁷. Отже, за поглядами західних учених державні фінанси в умовах ринкової та політичної демократії функціонують під суперечливим впливом п'яти суспільно-нормативних критеріїв: свободи — економічної, політичної, інтелектуальної, а також соціальної справедливості й матеріального добробуту.

Західна фінансова наука, в цілому, користується як позитивними, так і нормативними методами дослідження. В підсумку позитивну науку можна охарактеризувати як *емпіричну економіку державних фінансів*, котра відображає й теоретично узагальнює фінансові явища такими, якими вони були і є у взаємозв'язку з господарською та соціально-

політичною сферами. Нормативна наука, порушуючи етично і політично обумовлені питання “що і як повинно бути”, призначена для створення *моделей з метою приймання рішень* адміністрацією державних установ. Перша — емпірична пасивна дисципліна, друга — активна модель фінансової політики та посібник з фінансового мистецтва. Попри звинувачення, що нормативна наука шкодить теоретичній роботі, оскільки замість позитивного вивчення явищ займається моралізуванням, зрозуміло, що вони одна без одної обійтись не можуть, створюючи взаємодоповнюючу науково-пізнавальну дихотомію. Так чи інакше порушується питання про взаємодію в системі державних фінансів між суто економічними принципами ефективності та обмеженості ресурсів і суспільними цінностями рівності й соціальної справедливості.

На ґрунті комплексного поєднання позитивно розкритих економічних можливостей і цілеспрямовано поставлених етичних ідеалів склалася концепція суспільного добробуту (*public welfare*) та споріднена з нею модель держави загального благоденства (*welfare state*), котрим у західній фінансово-економічній літературі приділяється величезна увага.

3.2. Імперативи фінансів суспільного добробуту

Близькі до соціального дарвінізму ідеї, поширювані ідеологами типу Ноузіка, підтримувані частиною електорату, консервативними політиками і бізнесменами, утім, не домінують на сучасному Заході. Основний акцент там фокусується на соціальному партнерстві, на тих чи інших формах загального підвищення рівня та якості життя. Навіть у США, найбільш відданим перевагам вільного ринку, ідеї соціальної справедливості стали елементом офіційної політики з часів “Нового курсу” президента Франкліна Рузвельта, набувши сили в 60-ті роки. Тим більше егалітаризм став невід’ємною частиною європейського суспільного мислення, особливо з 80–90-х років²⁸.

Ідеї соціального егалітаризму й патеріалізму сконцентровані навколо моделі держави загального добробуту (благоденства), що побудована на нормативному обґрунтуванні можливості зміни соціально-економічного стану з гіршого на кращий. Теорія і практика держави такого типу пов’язана з іменами Артура Пігу (Велика Британія), Елвіна Хансена (США), Гуннара Мюрдала (Швеція), Людвіга Ерхарда (ФРН) та інших. Державу добробуту характеризують наступні чільні ознаки:

- значні масштаби перерозподілу валового національного продукту через бюджетну систему (до половини ВВП — у країнах Західної Європи, до третини — у Сполучених Штатах Америки);
- велике значення зовнішньої торгівлі (25 — 50% від обсягу ВВП);
- соціальний характер видаткової частини бюджетів: фінансування інвестицій у людський капітал (освіта, охороша здоров'я), соціальні компенсації з безробіття та низьких доходів;
- формування бюджетних доходів переважно за рахунок прогресивного прибуткового оподаткування фізичних осіб;
- бюджетне субсидування окремих галузей промисловості та сільськогосподарського виробництва.

В умовах сучасної західної демократії було б дивним, якби не виникла ідея і не склалася практика держави добробуту. Річ у тому, що держава подібного типу неминуче мала виникнути при демократичній політичній системі, котра чутливо реагує на тиск з боку виборців. З метою завоювання популярності й політичної підтримки уряду та органи представницької влади ідуть на розширення соціальних трансфертів при відповідному збільшенні їх податкового забезпечення в розрахунку, що на вибори прийде більше охочих соціальних реципієнтів, ніж незадоволених податкоплатників. З цього приводу Дж. Б'юкенен, скептичний у ставленні до держави добробуту, зауважує: "Сучасним економістам не варто було б давати такі поради, практично здійснимі хіба що марнотратним диктатором. Краще вони б звернули увагу на систему, в якій приймаються політичні рішення"²⁹. Він вважає, що в основі "політичної економії" соціального благодійництва за рахунок держави (читай: податкоплатників) знаходиться економічний інтерес у формі ренти. Остання в даній ситуації приймає форму політичної ренти, оскільки на противагу ринковій ренті джерело соціальної ренти перебуває в сфері політики, точніше — тієї політичної активності, з якою діють потенційні одержувачі незароблених доходів чи лобісти їхніх інтересів.

За соціологічними спостереженнями, в США вже цілі покоління не знають, що таке праця. Як відзначалось на науковій конференції з питань соціальної ролі федерального уряду, організованій Принстонським університетом у 1988 році, для американського суспільства властиве насторожене ставлення до соціальної діяльності держави. Вважається, що держава добробуту шкодить ринковій системі, хоч і не подавляє її ефективність остаточно. Адже коли бідні у порядку "націоналізованого розподілу"³⁰ отримують виплати з бюджету, нічого не даючи взамін, порушується основоположний принцип еквівалентного

обміну. Традицію подібного відношення заклав ще Томас Джефферсон (1743 – 1826) – один із ідеологів і творців американської державності. “Чим сильніша державна влада, чим більші її доходи, чим енергійніше діє її адміністративний апарат, тим більшу небезпеку вона може являти для прав людини, бо чим вища нагорода, тим з більшою наполегливістю люди за неї борються, а яка нагорода може бути вищою права експлуатувати суспільство від імені держави?”³¹, – попереджав Джефферсон. Проте в сучасних умовах спроба державних діячів серйозно демонтувати соціальну політику держави добробуту рівнозначна їх політичному самогубству. Західною соціологічною наукою доведено, що соціальна сфера – це політизована економіка, де рішення мало залежать від економістів.

Функціонування держави загального добробуту, або, як називає її Дж. Б'юкенен, трансфертної держави, спричиняє серйозні макроекономічні наслідки, оскільки затрати на реалізацію соціально-економічних цілей не повністю відображаються в цінах і, отже, фінансуються через бюджетний механізм за рахунок податків. Тобто, в основі фіскально-бюджетної структури держави загального благоденства лежать перерозподільчі фінансові процеси, за допомогою і коштом яких вирішуються проблеми стимулювання ефективності виробництва, стримування інфляції, забезпечення рівня зайнятості, фінансової підтримки окремих галузей економіки та соціальних категорій населення.

У цілому діяльність держави добробуту породжує проблему, котра більш чи менш гостро стоїть перед усякою державою – неможливість забезпечити сподівані обсяг і якість послуг та благ через обмеженість бюджетних ресурсів. Як застерігає Дж. Б'юкенен, при певних умовах надмірне розростання держави добробуту може завершитися руйнуванням її економічної основи³². Тому в останні роки функції держави загального добробуту помітно модифіковані, масштаби перерозподільчих процесів скорочені за рахунок копіювання державним сектором ринкових підходів.

Йдеться, зокрема, про своєрідний “ваучерний план”³³, запропонований зятим ворогом усього державного, лідером сучасних монетаристів Мілтоном Фрідменом, і частково зреалізований у кінці 80-х років у Великій Британії. Соціальні реформи уряду Маргарет Тетчер торкнулися служби охорони здоров'я і сфери середньої освіти. Залишаючись “безоплатними” для пацієнтів, медичні установи перетворені в самоврядні організації, конкуруючі між собою за одержання контрактів на лікувальні послуги, хоч останні, як і досі, продовжують фінансуватися за рахунок податків. Школи можна вибирати, що породжує суперниц-

тво між ними. Розширене бюджетне фінансування дістається тим школам, керівництво яких зуміло залучити більше учнів та запропонувати вищу якість навчання. Таким чином, у самому державному секторі створюється внутрішній конкурентний ринок медичних і освітніх послуг, функціонуючий за звичайними законами економічної ефективності, що рівнозначно економії бюджетних коштів.

Та попри часткову реорганізацію на ринкових засадах, держава загального добробуту як ідея і модель державотворення зберігає значну політичну підтримку, має переконливе теоретичне обґрунтування. Сучасне західне суспільство — це суспільство, за виразом Джона Гелбрейта, “з людським порядком денним” (human agenda), де держава, хоч і не без опору³⁴, активно стримує соціальне розшарування на рівні, що забезпечує суспільну стабільність. Західні лідери діють за принципом: абсолютна егалітарна рівність (за комуністичним взірцем) непотрібна і шкідлива, але часткова рівність у нагальних біологічних і соціальних потребах справедлива й необхідна. Навколо ідеї суспільного добробуту та відповідних їй соціальних функцій держави на Заході розвивається актуальна, інтригуюча тема фінансової науки.

Свого роду економічною прелюдією до вчення про державу загального добробуту є економічна теорія добробуту (welfare economics). *Теорія економіки добробуту* — галузь економічної науки, що пропонує альтернативні оцінки заходів або цілих економічних систем під кутом зору певного етичного критерію добробуту. За іншим вдалим визначенням, “економіка добробуту є дослідженням матеріального благополуччя членів суспільства, взятих разом, у тій мірі, в якій на нього впливають рішення та дії приватних осіб і державних установ у залежності від змін економічного стану”³⁵. Це означає, що економіка добробуту забезпечує суспільний добробут при врахуванні недосконалостей ринку та необхідності державного втручання.

Економіка добробуту тим відрізняється від приватно-ринкового господарювання, що торкається матеріального інтересу суспільства як цілого, а не окремих осіб чи фірм. Зрозуміло, на рівні мікроекономіки добробут створюється зусиллями людей, котрі всі сили віддають роботі або досягають успіху на ринку. Але з точки зору макроекономіки проблема полягає в тому, що приватні й суспільні інтереси не завжди співпадають, сама по собі ринкова економіка не вирішує деяких гострих проблем суспільного буття. Так, у приватному секторі нічого аномального чи аморального немає в тому, якщо підвищення добробуту одних людей супроводиться погіршенням матеріального стану інших. Проте, на макрорівні, під кутом зору інтересів, стабільності, соціальної гармонії всьо-

го суспільства подібна ситуація не просто небажана, вона шкідлива, щоб не сказати — соціально небезпечна.

Теорія економіки добробуту саме й має справу з контрверзами, які виникають на стику міркувань економічного, політичного й соціально-етичного характеру, висвітлює шляхи організації економічної системи і державної політики, щоб уникнути проблем такого роду. В арсеналі засобів реалізації політики суспільного добробуту на першому місці знаходяться державні фінанси. Для професора Девіда Хаймана (США) “економіка добробуту — нормативний аналіз економічних взаємодій з метою визначення умов ефективного використання ресурсів”³⁶ у структурі державних фінансів. Ця тема розглядається в контексті діяльності й фінансової політики держави по забезпеченню добробуту громадян при умові ефективного розподілу і використання наявних ресурсів за допомогою традиційних засобів — податків і субсидій. Суттєвий вклад у розвиток фінансового аспекту теорії економіки добробуту внесли шведські економісти Кнут Віксель і Ерік Ліндаль (1891 — 1960). Вони теоретизували такі її фінансові компоненти, як справедливе оподаткування, обсяг і структура державних видатків під кутом зору ефективної аллокації ресурсів між приватним і державним секторами. Концепція суспільних благ була використана ними для обґрунтування споживацького суверенітету щодо цього виду благ. Словом, — усіма своїми гранями економіка добробуту торкається державних фінансів як інструмента аллокації ресурсів, розподілу й перерозподілу доходів, джерела фінансування суспільних благ та соціальних трансфертів.

Піонерські праці, що стали класикою нормативної теорії суспільного добробуту, вийшли з-під пера відомих теоретиків Вільфредо Парето (1909), Лайонела Робінса (1932), Абрама Бергсона (1938), Ніколаса Калдора (1939), Абби Лернера і Артура Пігу (1946), Поля Самуельсона (1950), Дж. Де Грааффа (1957). Творці теорії економіки добробуту розірвали з вірою в чудодійну силу “незримі руки”³⁷, з віковою традицією мати на увазі не людей, а багатство, не споживачів, а виробництво. Сьогодні вчення про добробут — одна із сфер інтелектуальної активності західних учених. Воно розвивається в широкому діапазоні від чистої теорії до практичних рекомендацій стосовно здійснення реальної соціально-економічної та фінансової політики, що не може не викликати схвалення і підтримки з одного боку, опору й намагань теоретичного спростування — з іншого.

Особливо важливий імпульс теоретичному обґрунтуванню ролі державних фінансів у системі економіки добробуту надали ідеї італійсько-

го економіста і соціолога Вільфредо Парето (1848 — 1923). Парето запропонував широко відомий тепер *етичний ідеал суспільного добробуту — оптимум за Парето, згідно з яким умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення стану інших*. Цей стан рівноваги увійшов у науку під назвою *умови або ефективності за Парето (Pareto condition, Pareto efficiency)*. Ефективне за Парето розміщення (аллокація) ресурсів або розподіл доходів здійснюється у момент, коли будь-яка зміна економічної ситуації не може покращити стан одних людей чи фірм, не погіршуючи стану інших. І навпаки: погіршення стану одних засвідчує рівнозначне покращення стану інших. Останнє означає, що, наприклад, у ситуації, коли одна людина живе в розкоші, а інші бідують, то Парето-оптимальним буде перерозподіл доходів багатій меншості на користь маси населення. В результаті загальна сума фінансових ресурсів не зміниться, але суб'єктивно прийнятний суспільний добробут зросте.

Оптимальність за Парето можлива в необмеженій кількості варіантів розподілу доходів і багатств, кожен з яких може означати як справедливий, так і несправедливий розподіл між окремими індивідуумами. З цього випливає той аргумент проти вільного ринку, що, забезпечуючи ефективність виробництва (тобто, Парето-оптимальну аллокацію факторів виробництва) і відповідний розподіл доходів, існуючі пропорції розподілу можуть залишатись соціально несправедливими. Але забезпечення справедливості потребує міжперсональних порівнянь добробуту. Цю проблему індійський учений Амартья Сен вважає дуже складною. Саме за розробку теорії функції суспільного добробуту та практичні рекомендації по боротьбі з бідністю Сен став лауреатом Нобелівської премії за 1998 рік у області економічних наук.

Згідно умови за Парето, той чи інший захід підвищує суспільний добробут (тобто, соціальну ефективність заходу) в тому випадку, якщо вигоди від його запровадження з перевищенням компенсують втрати тих, чий рівень добробуту даний захід понижує. Оскільки ринок, як правило, не гарантує подібних компенсацій, вони забезпечуються в законодавчому порядку через механізм державних фінансів. У такий спосіб держава постійно підтримує баланс між справедливістю й ефективністю, соціальна нерівність допускається як поступка економічній ефективності. З цього приводу американський економіст Артур Окун, автор “Політичної економії процвітання”, зауважив, що суспільство повинно діяти за принципом батога і пряника (в англomовній редакції — моркви́ни й палиці), роздаючи моркву розумним та роботязим, частуючи палицею ледачих³⁸.

Ключовою зв'язуючою ланкою між справедливістю й ефективністю є оподаткування, особливо прогресивно-прибутковий податок, за допомогою якого дещо згладжується нерівність доходів за рахунок урізання тих із них, які знаходяться у верхній частині піраміди доходів. За принципом навпаки, М. Фрідмен у 1968 році запропонував поширити рухому шкалу оподаткування й на нижчу частину доходів, і в результаті запровадити так званий *негативний прибутковий податок* (*negative income tax*) як форму виплати гарантованого доходу найменш забезпеченим верствам населення³⁹. Ми вже мали нагоду характеризувати цю екстравагантну ідею⁴⁰, котра, утім, хоч теоретично і була підтримана впливовими фігурами західної науки, так і не вийшла з стадії експериментування.

Єдиним джерелом інформації про соціально-економічний характер міжперсонального розподілу залишаються суб'єктивно-індивідуальні преференції, ранжирувати які за певним етичним критерієм практично неможливо⁴¹. В цьому пункті теорія суспільного добробуту була доповнена вченням Кеннета Ерроу про суспільний вибір у контексті індивідуальних цінностей, згідно з яким існують лише два реально можливі способи розподілу: ринок — в економіці та приймання рішень більшістю голосів — у політиці. При цьому належний, "правильний" з суб'єктивної точки зору розподіл можуть здійснити лише його безпосередні учасники, а не хтось сторонній. Оскільки не існує способу визначення раціональності індивідуально прийнятих рішень, кожен оцінює сам себе і свій добробут. Виражаючи суму світоглядних, соціальних і морально-етичних оцінок, подібна самооцінка і є тим оціночним рішенням, "на якому побудоване західне ліберальне суспільство"⁴². Напрошується висновок, що Парето-оптимальний, але соціально небажаний розподіл благ, можна скорегувати втручанням держави.

Внесок Парето в теоретизацію державних фінансів полягає в тому, що він переглянув ринкову концепцію функціонування державних фінансів як добровільного фіскального обміну податків на суспільні блага в інтерпретації Вікселля-Ліндаля. Парето розглядав державні видатки і податки як фінансові інструменти, що знаходяться у розпорядженні органів політичної влади і використовуються ними у відповідності з волею й політикою владних структур. Завдяки Парето в сучасній фінансовій теорії політика трактується як складна система обміну між індивідуумами з приводу задоволення тих інтересів, які не можуть бути реалізовані шляхом звичайного ринкового обміну. "На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці — погоджуються сплачувати податки

в обмін на необхідні всім і кожному блага: від місцевої пожежної охорони до суду"⁴³, — спостерігав Дж. Б'юкенен.

Окрім того, Парето — родоначальник так званої *нової теорії добробуту*. Він заперечив "стару" утилітаристську теорію Ієремії Бентама, згідно з якою рівень колективного чи суспільного добробуту можна визначити як суму індивідуальних рівнів добробуту (або індивідуальних користностей) за уже згадуваною формулою: *"найвище щастя — для найбільшої кількості людей"* (*greatest happiness or greatest felicity principle*). Парето врахував, що добробут визначається не тільки об'єктивно-матеріальними показниками, але й кодується в особистих відчуттях. Тоді у ситуації, коли добробут одних людей підвищується, а інших знижується, не можна сказати, що стан загального добробуту в суб'єктивному сприйманні не змінюється, хоч механічна сума добробуту в масштабі всього суспільства залишається без змін.

З таких посилянь Парето і його послідовник Енріко Бароне (1859 – 1924) зробили висновок, який став віхою в розвитку економічної й фінансової науки: максимум суспільного добробуту досягається в той момент, коли вже ніякими змінами чи заходами неможливо покращити становище одних людей, не погіршивши добробут інших⁴⁴. Найбільш благодатним для суспільства є рух у напрямку до ефективного за Парето розміщення ресурсів, у процесі якого одні господарюючі чи споживаючі суб'єкти виграють, але ніхто інший при цьому суб'єктивно не відчуває себе обділеним.

Досягнення стану ефективності за Парето пов'язане з рядом послідовних дій або прийнятих рішень, кожне з яких відповідає оптимуму Парето — критерію, що передбачає лише ті зміни існуючого соціально-економічного становища, котрі здатні підвищити рівень добробуту певних соціальних груп без погіршення його для інших. Цей фундаментальний постулат теорії економіки добробуту рівнозначний твердженню, що егоїстична максимізація індивідуумом власної вигоди (корисності) може при деяких умовах набувати значення загальносуспільної користності. У сфері державних фінансів оптимальності за Парето відповідає така ситуація, коли приріст бюджетних ресурсів повинен розподілятися з вигодою для одних "бюджетників", але без шкоди для інших (не за їх рахунок). Це означає, що нова теорія добробуту виходить з припущення про можливість безупинного динамічного зростання бюджетних і взагалі економічних ресурсів.

Оригінальним внеском у вивчення проблеми розподілу доходів став і так званий закон Парето, на який уже звертали увагу вітчизняні дослідники-фінансисти⁴⁵. Опрацювавши статистичні матеріали ряду країн, Па-

рето прийшов до висновку, що доходи розподіляються за єдиним законом незалежно від країни чи епохи. Графічні конфігурації кривих, які зображають розподіл доходів, однакові для всіх країн попри рівень економічного розвитку, політичний лад, особливості культури чи масштаби оподаткування. Тому криві цього типу отримали назву кривих індивідуальності (*indifference curves*, кривые безразличия). Їх соціальний зміст полягає в тому, що повсюдно і завжди національний дохід розподіляється за типовою закономірністю: основну масу складають середні доходи, меншу — низькі, зовсім незначну — найвищі. Згідно із законом розподілу доходів за Парето, до зменшення нерівності доходів та загального покращення умов життя найбідніших верств населення слід наближатись не шляхом зниження рівня високих доходів, а через підвищення низьких. Посилаючись на цей закон, автор знаменитої “Економічної теорії добробуту” Артур Пігу проблему суспільного добробуту зводить перш за все до створення й росту багатства: неможливо збільшити долю бідних у національному багатстві (“національному дивіденді”, за термінологією Пігу), “не збільшуючи водночас увесь національний дивіденд”⁴⁶.

У системі Парето державні фінанси мають навантаження великого регулятора суспільного добробуту, інтегратора соціальних інтересів, що створює умови і дає можливість покращення добробуту усіх разом. Ще за життя Парето відзначали провіденціальний сенс його вчення, котре стало однією з головних відправних точок для сучасної фінансово-економічної думки. “Якщо б зрівняти всі доходи, — цитував Парето його співвітчизник професор Неаполітанського університету Франческо Нітті, — то сталося б лише незначне збільшення доходу для найменш заможної частини населення... Зрозуміло, як нездійсненна мрія тих, хто сподівається, що можна серйозно поліпшити становище бідняків, розділивши між ними статки багатих”⁴⁷. Звідси висновок, що перерозподільчі революції, реформи і заходи, які не супроводжуються покращенням умов життя, приростом загального благополуччя, безперспективні для соціального прогресу.

Підсумовуючи, наголосимо, що в інтерпретації Парето та його послідовників державні видатки і податки одержали статус радше політичних, ніж економічних феноменів. Недарма Парето вважають родоначальником політичної школи теорії державних фінансів. На думку деяких коментаторів, теорія Парето настільки формалізована й заполітизована властивими політиці компромісами, зговорами і торгом, що її можна сприймати етично нейтральною⁴⁸. Творці економічної версії фінансової теорії — Вікселль і Ліндаль — інтерпретували державні фінанси в суб’єктивно-психологічній системі цін та обміну. Парето новаторськи

доповнив вчення про державні фінанси з боку нерозривно пов'язаних з ними демократичних політичних процедур.

До Парето послідовники Бенґтама пропонували, за виразом Марка Блауга, кількісну "арифметику щастя"⁴⁹. Відмовившись від міжособових порівнянь корисності, Парето доводив, що оптимальні умови обміну, в тому числі благ, забезпечуваних державою, на податки, залежать тільки від індивідуального сприймання такого обміну в свідомості кожної людини зокрема. Кожен оцінює рівень власного добробуту самостійно, а суспільний добробут складається з індивідуальних одиниць добробуту, а не їх суми. Він здійснював питання про політичні рішення, а вони найперше торкаються фінансового забезпечення діяльності держави. Остання може приносити вигоду одним людям за рахунок шкоди іншим, тому запропонувавши ідеальне вирішення цієї проблеми, Парето продемонстрував невіддільність критеріїв фіскальної ефективності від соціальної справедливості. Сформульований ним ідеал оптимізації суспільного добробуту в умовах демократичного ухвалення рішень упору розглядати як заклик до державних діячів, відповідальних за проведення економічної й фінансової політики: "Керуйтеся оптимумом Парето!"

Завдяки шведській та італійській школам фінансової думки, зокрема Вікселю і Парето, вчення про державні фінанси не стало ані односторонньо економічним, ані однобічно політичним. Їх обох справедливо іменують "батьками-засновниками сучасної економічної теорії в питаннях, що стосуються економіки добробуту і державних фінансів"⁵⁰, у котрій збалансовані економічні, політичні й соціально-етичні компоненти. Цей пізнавально-аналітичний симбіоз став невід'ємною частиною сучасного вчення про добробут як "процвітання на основі урядової політики і економічної теорії"⁵¹.

* * *

Пізнавальне значення комплексної позитивно-нормативної методології для сучасного вчення про державні фінанси полягає у вивченні фінансових реалій якими вони є, можуть бути, повинні стати.

Не терплячи узагалі методологічної безальтернативності, західна наука в реальній дослідницькій практиці не здійснює безкомпромісного розмежування між позитивними і нормативними методами, а синтезує їх. Цю позицію чітко віддзеркалив визначний американський учений-фінансист Річард Масгрейв: "Сторінки, написані мною про нормативні аспекти, не слід тлумачити як заперечування значення позитивних поглядів... Усвідомлення нормативних проблем походить з подій реально-

го світу”⁵². Нормативний підхід лише тоді стає антинауковим і навіть небезпечним для суспільства, коли незбагненна до кінця дійсність реформується в нез’ясованому напрямку, керуючись ідеологізованими переконаннями чи теоретичними догмами, а не наукою фактів і знань. Завдяки досконалості демократично-політичних процедур приймання рішень, подібна ситуація на Заході неможлива.

Парето-оптимум не є безпосереднім засобом здійснення конкретної фінансової політики, він — лише теоретично-етичний орієнтир для корекції існуючих недосконалостей розподілу. Ідеї Парето наводять на думку, що *не можна жити і діяти без урахування інтересів ближнього, за рахунок ближнього і на шкоду ближньому*. Для вченого-фінансиста нова теорія економіки добробуту, започаткована Парето, є аналітичним інструментом дослідження державних фінансів з боку політичного процесу та соціальних зобов’язань держави перед суспільством. Будь-яка фінансово-соціальна політика, розроблена згідно з постулатами нормативної теорії добробуту, завжди залишається предметом наукової дискусії й суспільної полеміки. Оскільки проблема аллокації і розподілу ресурсів конфліктна в своїй основі, жоден з варіантів теорії добробуту не пропонує її остаточного вирішення на основі суспільного консенсусу.

Теорія добробуту складає одну з підвалин сучасного вчення про державні фінанси у тих його аспектах, коли потрібно пояснити неефективність ринкових підходів у соціальній сфері, де знаходяться мільйони споживаючих ресурси, але не господарюючих суб’єктів. Реалізація вимог теорії добробуту в сфері державних фінансів здійснюється через економічно мотивовані політичні механізми приймання рішень, фундаментальний вклад у теоретизацію яких забезпечили Кнут Вікселль і Ерік Ліндаль, а з сучасних учених — Ентоні Даунс, Джеймс Б’юкенен, Герберт Таллок, Амартья Сен. Завдяки їм та їхнім послідовникам постулати економіки добробуту органічно інтегровані в сучасну фінансову науку. В соціальному плані теорія добробуту порушує не менш гострі питання, ніж економічні проблеми стабільності та росту.

Держава загальноного добробуту як продукт соціально-економічної філософії добробуту — суперечливе досягнення сучасної західної цивілізації: вона надто обтяжлива в фінансовому відношенні, але будучи сферою політизованої економіки в умовах диктату електората, не підлягає радикальному згортанню з політичних міркувань. Фінансову політику, відповідну критеріям теорії добробуту, здатні зреалізувати лише соціально “освічені” уряди економічно розвинутих, багатих і демократичних країн.

Примітки

- ¹ Цит. по: Прудон П. Ж. Что такое собственность? Или исследование о принципе права и власти: Пер. с франц. – СПб., 1907. – С. 25.
- ² Цит. по: Кейнс Дж. Н. Предмет и метод политической экономии: Пер. с англ. – М., 1899. – С. 40.
- ³ Machlup F. Methodology of Economics and other Social Sciences. – New York etc.: Academic Press, 1978. – P. 102 – 103.
- ⁴ Lipsey R. G. An Introduction to Positive Economics. – London: Macmillan, 1971. – P. 4, 6.
- ⁵ Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism, and Democracy. – New York: Harper and Brothers Publishers, 1950. – P. 249.
- ⁶ The Essence of Friedman / Ed. by K. R. Leube. – Stanford (Cal.): Hoover Institution Press, 1987. – P. 156.
- ⁷ Ibidem. – P. 179.
- ⁸ Rose-Ackerman S. Corruption: a Study in Political Economy. – New York: Academic Press, 1978. – P. 229.
- ⁹ Graaff J. De V. Theoretical Welfare Economics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – P. 170.
- ¹⁰ Mishan E. J. Introduction to Normative Economics. – New York – Oxford: Oxford University Press, 1981. – P. XVII.
- ¹¹ Sufrin S. C. The Ethics of Economics / International Review of Economics and Business. – Milano, 1980. – Vol. XXVII, No. 1. – P. 8.
- ¹² Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. 1 – 15.
- ¹³ Увійшов у енциклопедію висновок Вагнера, що після закінчення наполеонівських війн (1815 р.) у західноєвропейських країнах не здійснювалось жодної значної фінансової реформи без урахування вимог економічної теорії та народногосподарського ефекту (С в и р щ е в с к и й А. Финансы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1902. – Т. XXXVa. – С. 879.
- ¹⁴ Вагнер А. О научном мышлении и популяризации в науке: Пер. с нем. – СПб. 1900. – С. 4.
- ¹⁵ Ethics, Economics and the Law / Ed. by J. R. Pennock, J. W. Chapman. – New York London: New York University Press, 1982. – P. 225.
- ¹⁶ Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – P. 303.
- ¹⁷ Rawls J. Op. cit. – P. 278.
- ¹⁸ Rawls J. Op. cit. – P. 279.
- ¹⁹ Баумоль У. Экономическая теория и исследование операций: Пер. с англ. – М. Прогресс, 1965. – С. 298.
- ²⁰ Nozick R. Anarchy, State and Utopia. – New York: Basic Books, 1974. – P. IX.
- ²¹ Отчет о мировом развитии, 1997: Государство в меняющемся мире: Пер. с англ. – М. Прайм – ТАСС, 1997. – С. III.
- ²² Rawls J. The Theory of Justice. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. – P. 60, 76.
- ²³ Justice and Economic Distribution / Ed. by J. Arthur, W. H. Shaw. – Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall, 1978. – P. 140.
- ²⁴ Rawls J. Op. cit. – P. 11.
- ²⁵ Ethical Theory and Business / Ed. by T. L. Beauchamp, N. E. Bowie. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1979. – P. 29 – 35.
- ²⁶ Hamlin A. P. Ethics, Economics and the State. – Brighton: Wheatsheaf Books. – 1986. – P. 76.
- ²⁷ Book Review / History of Political Economy. – Durham, 1982. – Vol. 14, No. 1. – P. 141, 143

- ²⁸ Держава загального добробуту має свою передісторію. Соціальний розвиток країн Заходу прискореними темпами здійснювався після першої промислової революції, а також внаслідок наукових відкриттів і соціальних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст. За контрастом, у сучасних країнах, що розвиваються, та нових демократичних країнах соціальна сфера впроваджена раніше, ніж була створена або відновлена необхідна матеріальна база. Деякі західні експерти переконані, що не соціальні завоювання зумовлюють економічний розвиток, а навпаки, останній є передумовою соціальних успіхів.
- ²⁹ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 18.
- ³⁰ Democracy and the Welfare State / Ed. by A. Gutmann. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – P. 30.
- ³¹ Цит. по: Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли: Пер. с англ. – Т. 1. – М.: Иностранная литература, 1962. – С. 430.
- ³² Бьюкенен Дж. Политическая экономика благосостояния / Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 5. – С. 49.
- ³³ The Essence of Friedman. – P. 92 – 126.
- ³⁴ Антиподом держави благоденства є “державна жадібності” (state of greed), ідею якої мусують праві консервативні сили. В США ставлення до системи велфєру та залежних від нього людей набуло в певному соціальному середовищі зневажливо-ворожого відтінку. В академічних колах проти держави добробуту виступають монетаристи. Деякі радикали від антивелфєризму ідуть далі – до соціального індивертизму та відвертого антиетатизму.
- ³⁵ Winch D. M. Analytical Welfare Economics. – Harmondsworth: Penguin Books, 1971. – P. 13.
- ³⁶ Human D. N. Public Finance. – Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. – P. 77.
- ³⁷ За влучним зауваженням Кеннета Боулдінга: “Невдоволення собою – ось той мускул, що рухає незримою рукою Адама Сміта” (Bouldin K. E. Beyond Economics: Essays on Society, Religion and Ethics. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968. – P. 247).
- ³⁸ Okun A. M. The Political Economy of Prosperity. – Washington: The Brookings Institution, 1970. – P. 10.
- ³⁹ The Essence of Friedman. – P. 57 – 68.
- ⁴⁰ Андрущенко В., Федосов В. “Война с бедностью” в “обществе изобилия”: надежды и разочарования // Экономика Советской Украины. – 1975. – № 2. – С. 76 – 82.
- ⁴¹ Наприклад, навіть при розподілі торта на дві частини учасники можуть мати конфліктні уявлення щодо того, як поділити його “правильно” й “справедливо”.
- ⁴² Buchanan J. M. What Should Economist Do? – Indianapolis: Liberty Press, 1979. – P. 152.
- ⁴³ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 23.
- ⁴⁴ Graaff J. De V. Theoretical Welfare Economics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – P. 8.
- ⁴⁵ Андрущенко В. Л., Федосов В. М. “Закон Парето” і його роль у сучасній буржуазній економічній науці // Питання політичної економії. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 101. – К.: Вища школа, 1973. – С. 128 – 135.
- ⁴⁶ Pigou A. C. The Economics of Welfare. – London: Macmillan, 1962. – P. 648.
- ⁴⁷ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: Пер. с итал. – М., 1904. – С. 130.
- ⁴⁸ Cirillo R. The Economics of Vilfredo Pareto. – London: Cass, 1979. – P. 24.
- ⁴⁹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело Лтд, 1994. – С. 540.
- ⁵⁰ Hennipman P. Wicksell and Pareto: their Relationships in the Theory of Public Finance / History of Political Economy. – Durham, 1982. – Vol. 14, No. 1. – P. 48.
- ⁵¹ Okun A. The Political Economy of Prosperity. – Washington: The Brookings Institution, 1970. – P. 10.
- ⁵² Musgrave R. A. Public Finance, now and then / *Finanzarchiv*. – Tubingen, 1983. – Bd. 41, H. 1. – P. 7.

4. РИНОК І ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

Сучасники про Тюрго: "він схилений на ґрунті суспільного блага", "надмірно добродішній", "занадто філософ"¹.

Едгар Фор

У своїй основі питання про важкість податкового тягаря зводиться до соціальної цінності оподаткування. Чи є громадські школи в більшій мірі предметом наших прагнень, ніж дороги автомобілі, — ось у чому питання².

Елвін Хансен

Ринок — всеохоплююча економічна реальність фундаментального значення, а тому й ключове логіко-пізнавальне поняття для пояснення природи державних фінансів як за подобою, так і за контрастом з ним. Знаходячись на перехресті економіки з державністю, фінанси є елементом взаємодоповнюючої бінарної ринково-державної системи. Засобами державних фінансів компенсуються недоліки і провали ринку. "Саме теорія "компенсаційних фінансів" стала тим стрижнем, навколо якого були створені нові засоби і методи макроекономічної теорії"³. В науково-теоретичній інтерпретації фінансовий (державний) і реальний (ринковий) сектори концептуально об'єднує спільна понятійна конструкція — благо (товар, продукт). Ринок і держава однаково є продуцентами благ, при цьому державний продукт — суспільне благо — виконує роль елемента реальної економіки в сфері державних фінансів.

4.1. Феноменологія і політекономія суспільних благ

Концептуальним ядром, на основі якого була теоретизована субстанція державних фінансів, є поняття суспільного блага (public good), в інших редакціях — блага колективної необхідності (collective want) або суспільної потреби (social need). Один із піонерів теорії суспільних благ, італійський учений-фінансист Антоніо Де Віті Де Марко в праці "Перші принципи державних фінансів" (видання англійською мовою 1936 р.) вирізнив дві характерні ознаки суспільних благ (потреб): потреби, котрі

обумовлені неізолюваністю людського існування, та потреби, пов'язані з конфліктом інтересів. Перша категорія дуже широка і близька до ринкових благ, — до прикладу, ні державну, ні приватну газету не було б сенсу видавати без наявності певної кількості потенційних читачів. Другу категорію благ переконливо уособлює потреба обороноздатності країни. Найбільш оригінальним доказом суспільного характеру забезпечуваних державою благ у Де Марко є влучне спостереження, що блага такого роду неможливо украсти⁴. Елтоні Даунс у класичній “Економічній теорії демократії” пропонує наступне визначення: “Коллективне благо — це таке благо, що забезпечує неподільні вигоди; тобто, в силу самого його існування кожен може скористатися ним незалежно від того, як багато інших людей також мають вигоду з нього”⁵.

Ретроспективно свої початки ідея суспільного блага завдячує трактатам Жана Бодена (1530 — 1596), Томаса Гоббса (1588 — 1679), Джона Локка, Жан-Жака Руссо та інших західноєвропейських мислителів гуманістичного напрямку. З сучасних авторів на рівні класичних на цю тему вважаються роботи Нобелівських лауреатів Поля Самуельсона і Джеймса Б'юкенена, а також Річарда Масгрейва, котрий так само належить до еліти фінансової думки Заходу. Відомими авторами в справі розробки теми суспільних благ є Гордон Таллок і Манкур Олсон (США), Алан Пікок і Джон Хед (Велика Британія), Лейф Йохансен (Швеція), Джузеппе Кампа (Італія). Заслуги названих теоретиків описувались нами в журнальній публікації на початку 80-х років⁶.

Поняття блага виконує роль остеології — кістяка науки фінансів, завдяки семантичним і пізнавальним можливостям якого теоретична фінансова наука інтегрувалась із положеннями нової теорії добробуту та політичними елементами суспільного вибору і фінансової політики. Американський учений Кеннет Боулдінг виводить поняття суспільного блага за межі власне економіки, наділяючи його соціальними й етичними властивостями, підіймає до рівня релігійно-християнської цінності. “Навіть найбільш анархічні й ліберальні економісти, — аналізував він, — не стануть заперечувати існування певних “колективних потреб”, які ринкові структури просто не можуть і не хочуть забезпечувати”⁷. Мовиться про державну адміністрацію, правосуддя, поліцію, шляхи сполучення, поштову службу та багато іншого.

Із світу товарів і благ суспільні блага виокремлюються такими загальними для них властивостями: (1) вони надаються споживачам, оминаючи конкурентний ринок; (2) споживання даних благ носить загальнодоступний спільний характер, створювані ними вигоди неподільні на індивідуальні частини; (3) суспільні блага невичерпні в тому розумінні, що задо-

волення потреби однією людиною практично не зменшує обсягу і якості задоволення тієї ж потреби іншими⁸; (4) рішення про постачання суспільних благ приймається за суспільною згодою, оскільки окремий споживач у приватному порядку неспроможний створити попит на них або нав'язати його суспільству; (5) забезпечення суспільних благ здійснюється через механізм державних фінансів. Наприклад, екологічні заходи по захисту довкілля виконуються державними структурами не обов'язково шляхом прямого витрачання коштів, ця ж мета може бути досягнута засобами адміністративного регламентування або варіюванням податкового режиму.

Один із провідних теоретиків цього напрямку фінансової думки, американський економіст Гордон Таллок (G. Tullock) монографії про суспільні блага дав влучну назву "Приватні потреби суспільними засобами"⁹, маючи на увазі, що ринок неспроможний (market failure) або взагалі, або адекватно реагувати на суспільні потреби в сфері оборони, національної безпеки, освіти, охорони здоров'я, захисту довкілля, підтримки незаможних верств населення та ін. Тому в формі так званого "вимушеного колективізму" (reluctant collectivism) держава бере на себе ці важливі для життєдіяльності суспільства функції, фінансуючи їх за рахунок населення і господарства.

Так чи інакше суспільні блага є продуктом діяльності держави, а не ринку, й у той же час на них поширюються характеристики і деякі закономірності товарного ринку. Тут теорія суб'єктивістської вартості також сприймається як момент істини. Цінність суспільних благ, подібно будь-яким іншим товарам, визначається, виходячи з суб'єктивних оцінок їх корисності споживачами, а їх вибір здійснюється на основі індивідуальних пререференцій. Але на відміну від ринкових або приватних благ суспільні блага мають водночас і економічну, і політичну природу. Оподаткування виконує роль фіскального ціноутворення на суспільні блага, а податкоплатники виступають як їх споживачі, заявляючи про свій попит через законодавчо-політичні процедури. Це значить, що надавання державних благ аналізується як фінансово-економічний процес із накладеними на нього політичними обмеженнями, або як політичний процес при існуючих фіскально-бюджетних можливостях. На думку американських авторів Уільяма Лоехра та Годда Сандлера, у фінансовій науці змішана економічно-політична інтерпретація суспільних благ за законами суб'єктивістської теорії вартості за своїм значенням для розуміння природи державних фінансів прирівнюється до істини, відкритих Адамом Смітом у науці економічній¹⁰.

Пояснюючи центральну роль ідеї суспільного блага в теоретизації державних фінансів, Дж. Б'юкенен свого часу дивувався теоретичній

сліпоті тих політико-економічних шкіл, адепти яких не помічали чи ігнорували залежність фінансів від суспільного устрою і політичної демократії. “Дослідник з далекого космосу, прибувши на Землю в пост-Маршаллову епоху і познайомившись з англомовною літературою, дійшов би висновку, що уряди існують цілком нарізно від своїх громадян, що люди і підприємства оподатковуються головним чином для фінансування держави”¹¹, — висловлювався Б'юкенен, маючи на увазі кембріджську школу, принципи якої мало сприяли розвитку фінансової науки.

Щоб перебороти цей “англосаксонський провінціалізм”, знадобились праці вже згадуваних представників більш широкої європейської, “континентальної” фінансової думки австрійської, італійської, шведської шкіл (Е. Сакса, М. Пантелеоні, У. Мадзоли, А. Де Віті Де Марко, Е. Ліндаля, К. Вікселля та інших)¹². Вони запропонували використати теорію ринку приватних благ як концептуальну основу для паралельної й у дечому аналогічної розробки теорії суспільних благ. Якщо, за словами Дж. Б'юкенена, “наука державних фінансів традиційно не містила в собі ні теорії попиту, ні пропозиції”, то саме його новаторська праця “Попит і пропозиція суспільних благ” компенсувала це упущення. З часом вчення про суспільне благо як благо, засноване на потребі, що задовільняється через фіск і бюджет, перетворилось у ретельно розроблену теоретичну концепцію, котра інтенсивно розвивається. За аналогією з будь-якою продукцією суспільні блага аналізуються за допомогою звичайних ринкових категорій виробництва, попиту і пропозиції, економічної ефективності за методом “затрати — вигоди”. В математично формалізованих моделях суспільне благо інтерпретується як особливий підвид “товару”.

До усталених понять теорії державних фінансів, зобов'язаних своїм походженням ідеї суспільного блага, належать, крім власне суспільних благ різних категорій (див. схему 8.1), ще декілька понять, зокрема, поняття проблеми неплатника, рівноваги за Ліндалем, моделі Бовена, загальної рівноваги. Узяті в цілому, вчення про суспільні блага побудоване частково на зіставленні, а частково — на протиставленні властивостей приватних (ринкових) і суспільних (державних) благ.

У працях на тему суспільних благ у контексті державних фінансів західні автори розвивають думку, що за законами ринку благо дістається лише тому, хто здатний оплатити його за фактичною ціною реалізації. Куплене приватне благо компенсує його виробникові затрати виробництва плюс прибуток, задовільняє потребу споживача і стає недоступним для інших споживачів. Іншими словами, вигоди приватного блага платні та конкурентні в споживанні. Напроти, споживання суспільних благ не носить взаємовиключного конкурентного характеру. Тут

вигоди неможливо розділити між багатьма споживачами таким чином, щоб кожен із них міг оплатити свою частину. Американський філософ і економіст Уільям Баумоль так пояснював цю ситуацію: "Почуття національної гордості, що відчуває американець, дізнавшись про успішний політ астронавтів, аж ніяк не зменшує задоволення будь-якого іншого співвітчизника"¹³.

З дарової доступності суспільних благ і можливості споживати їх практично необмежено постає проблема неплатника або так званого "безбілетного пасажира" (free rider problem). Ця проблема випикає щоразу, коли люди намагаються користуватися вигодами суспільних благ, уникаючи власного податкового внеску на фінансування цих благ. Принципова можливість неплатежу за споживання відрізняє економіку державного сектора по забезпеченню суспільних благ від ринкової економіки. У цих простих, самоочевидних міркуваннях закладена та глибока істина, що, коли блага загальнодоступні, — припиняють діяти звичайні економічні стимули, і ніхто не візьметься їх добровільно оплачувати, а користуючись ними, намагаються перекласти витрати на інших.

До більш детального тлумачення проблеми free rider ми ще повернемося у підрозділі 4.2, а наразі зосередимось на теоретичних інтерпретаціях політекономії суспільних благ.

Як правило, метод рівноваги за Ліндалем (Lindahl equilibrium) демонструється в формалізованому вигляді. Його ж логічна суть полягає в тому, що фіскальні внески кожного з контрибуентів (громадян-податкоплатників), спрямовані на оплату суспільних благ, трактуються як умовно добровільні платежі, що за своєю величиною дорівнюють граничній вигоді суспільного блага на ефективному за Парето рівні його виробництва. Останнє означає, що рівень пропозиції суспільного блага і його податкова "ціна", (тобто, — витрата фіскальних ресурсів на його оплату), знаходяться на такому ступені, коли підвищення забезпечення суспільними благами одних людей можливе лише за рахунок його скорочення для інших. На цьому рівні складається рівновага попиту і пропозиції суспільних благ по цінах за Ліндалем (Lindahl prices).

Модель рівноваги суспільних благ за Бовеном, запропонована американським економістом Говардом Бовеном у 1943 році, має також розширену назву "політична рівновага за правилом простої більшості" (a model of political equilibrium under majority rule)¹⁴. Логіка цього підходу зводиться до того, що в умовах досконало-конкурентного ринку теоретично рівновага настає у момент, коли ціна приватного блага зрівнюється з його граничною оцінкою кожним споживачем, а ця оцінка в свою чергу дорівнює граничній вартості (cost) блага. Але у випадку з суспіль-

ним благом споживання не фіксується на певному рівні. Тому ціна блага не відповідає його граничній оцінці, а кожний конкретний споживач не може вплинути на обсяг і ціни пропонованих суспільних благ.

Річ у тому, що кожен із споживачів суспільних благ, діючи у власних інтересах та приймаючи рішення стосовно інтересів інших, реалізує власну функцію корисності, — здійснює первинний внесок ресурсів у їх забезпечення (сплачує податки) і володіє формальним правом голосу при вирішенні питання щодо обсягів і структури забезпечуваних державою суспільних благ. Але всі споживачі разом створюють так званий неатомістичний континуум, тобто їх багато, але кожен із них, узятий нарізно, не справляє значного впливу на формування рішень. Тоді, щоб зрівняти ціну блага з його граничною оцінкою, необхідно встановити окремий рівень ціни для кожного споживача, що, вочевидь, нереально. Отже, в умовах рівного доступу всіх без виключення, що характеризує споживання суспільних благ, ринковий механізм не може діяти в принципі. Крім того, дія суспільних благ часто нематеріалізована, а тому прихована і не така переконлива, як переваги благ ринкового походження. У подібній ситуації рівновага попиту і пропозиції суспільних благ досягається шляхом політичної угоди (political equilibrium) за процедурами колективного вибору за правилом більшості при установленому розподілі податкового навантаження на споживачів. У політичному процесі функція суспільного добробуту за Парето реалізується як компроміс між оптимальними рішеннями, що приймаються рядом партій.

Ще один теоретичний підхід до економіки суспільних благ ґрунтується на постулатах загальної рівноваги (general equilibrium approach). Він був розроблений Полем Самуельсоном, доповнений і розширений Джоном Хедом¹⁵ (США). У цій версії стан загальної рівноваги характеризується ситуацією, при якій ні покупець, ні продавець не в стані покращити свого становища будь-якими змінами. Така ситуація виникає при умові, коли, по-перше, споживачі не можуть підвищити свій добробут, змінивши спосіб споживання чи характер аллокації (первинного розподілу) ресурсів; по-друге, ні один із факторів виробництва не дає додаткового доходу при будь-якому альтернативному застосуванні. Запровадження податку порушує загальну рівновагу. Приміром, податок на прибуток може викликати скорочення інвестицій, що в свою чергу спричиняє зменшення продуктивності праці та зниження заробітної плати.

Згідно з постулатами загальної рівноваги оптимальні умови для забезпечення державою певного суспільного блага виникають тоді, коли його гранична вартість дорівнює сумі суб'єктивних оцінок усіх потенційних споживачів даного блага. Це означає, що ціни суспільних благ для

різних споживачів повинні бути диференційовані. За сенсом аргументів П. Самуельсона¹⁶ оптимальність за Парето досягається в умовах, коли ціни приватних благ однакові для всіх і пропорційні граничним користностям споживачів, тоді як ціни суспільних благ “персоналізовані” для окремих споживачів також пропорційно граничним користностям. В інтерпретації Самуельсона кожен із споживачів вносить індивідуалізовану плату за суспільне благо, котре він потребує, а сума всіх внесків (податків) для кожного окремого блага дорівнює ціні виробництва цього блага. Останнє реалізується шляхом запровадження прогресивно-диференційованого оподаткування.

Детальній характеристиці суспільних благ, їх опису й класифікації відводиться чимало уваги в західній фінансовій літературі — від фундаментальних наукових трактатів до популярних підручників. Прикладом такої порівняльної деталізації може слугувати узагальнююча схема, розроблена професором університету штату Північна Кароліна Девідом Хайманом (див. таблицю 4.1).

Концепція суспільних благ продовжує розвиватись, виокремлюються все нові їх підвиди, зокрема, “блага особливого призначення” (Р. Масгрейв), “клубні блага” (Дж. Б'юкенен), суспільні блага міжнародного характеру, — до прикладу, блага національної безпеки, створювані міждержавними союзами і організаціями (НАТО), міжнародні природозахисні заходи та ін. (Т. Сандлер, Дж. Оппенгеймер).

Наприкінці 70-х років “теорія суспільних благ ледве досягла свого повноліття”¹⁷, та, попри порівняно недовгий вік у науці вчення про суспільні блага передислокувалось у центр фінансової теорії. Наділене фундаментальними рисами ринкового явища, поняття суспільного блага стало тим концептуальним модулем, навколо якого сформувалась уся теоретична конструкція сучасного наукового уявлення про державний сектор економіки і державні фінанси. Це пояснюється пізнавально-теоретичною і навіть ідеологічною цінністю концепції суспільного блага.

По-перше, як зазначав А. Маршалл, колективні блага суспільного користування — суть блага, котрі не знаходяться в приватній власності, що дає можливість інтерпретувати національне багатство в широкому розумінні як багатство з суспільної точки зору на відміну від індивідуальної¹⁸. Сама можливість користування державною власністю та соціальними послугами з боку уряду створює для окремого індивіда багатство вагоміше від того, котре належить йому особисто. Те багатство, що складається з державних матеріальних цінностей загального користування (інфраструктура і т. п.), а також з самої здатності державної влади пропонувати безпеку, комфорт існування, правосуддя, освіту і т. д., є

Таблиця 4.1

**Альтернативні способи виробництва, розподілу
та фінансування благ і послуг**

Характер благ і послуг	Способи виробництва	Методи розподілу	Джерела фінансування	Приклади	
				Приватні блага	Суспільні блага
Чисті приватні блага. Без зовнішніх ефектів; малодоступні для споживання неплатниками	1. Приватні фірми; державні установи	Ринки: безпосередня оплата за одиницю блага	Виручка	Харчі; одяга; автомобілі	Державна торгівля спиртними напоями; державна тютюнова монополія
	2. Державні установи; приватні фірми за контрактом з урядом	Без прямої оплати; можливе споживання в різних кількостях, що визначається через політичний процес	Податки		
Суспільні блага без визначених цін. Зовнішні вигоди по наданні чи споживанні; малодоступні для споживання платниками	1. Приватні фірми; державні установи	Ринки; безпосередня оплата за одиницю блага (можливе субсидування)	Виручка; податки	Школи; лікарні; транспорт	Внутрішньоміські перевезення; державні лікарні
	2. Державні установи; приватні фірми за контрактом з урядом	Без прямої оплати; споживання доступне або обов'язкове лише в колективно визначеній кількості та якості	Податки		
Групові суспільні блага. Блага колективного споживання з кількісним обмеженням користувачів; можливий доступ неплатників	1. Приватні фірми; державні установи	Платне користування послугами за ринковими правилами	Виручка	Клуби; театри; центри відпочинку; спортивні змагання	Спортивні майданчики; шляхи
	2. Державні установи; приватні фірми за контрактом з урядом	Без прямої оплати користувачем (або часткова оплата)	Податки; виручка		
Чисті суспільні блага. Блага колективного споживання без кількісних обмежень; легкодоступні для споживання неплатниками	1. Приватні фірми; державні установи	Без прямої оплати одиниці блага; кількість благ залежить від зібраної суми	Плата; внески	Приватна благодійність	Радіо і телебачення
	2. Державні установи; приватні фірми за контрактом з урядом	Без прямої оплати одиниці блага; кількість і якість послуг визначається шляхом колективного вибору	Податки		

Джерело: Н у м а н D. N. Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy. — 3-d ed. — Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. — P. 158—159.

складовою національного багатства будь-якої країни. За словами Маршалла, "організацію вільної, впорядкованої держави також належить для певних цілей вважати важливим елементом національного багатства"¹⁹. (Щоправда, зауважує Маршалл, значна частина державних благ створюється за рахунок позик, перетворюючись на цій підставі в "негативне багатство").

По-друге, концепція суспільного блага є теоретичним контраргументом тим поглядам, котрі, наголошуючи на виключних перевагах ринку, дискредитують державу і тим провокують дисгармонію у суспільному ставленні до основ сучасної західної цивілізації — ефективної ринкової економіки і сильної демократично-правової держави. В сфері державного господарювання, продукція якого — суспільні блага, втрачає сенс поділ суспільного виробництва на "виробничу" і "невиробничу" галузі, на "базис" і "надбудову". Будь-які блага і ринково-матеріального, і державно-інституційного походження однаково слугують задоволенню людських потреб і інтересів. Сама ідея суспільного блага спростовує ті постулати англійської класичної політекономії, в адресу яких спрямував свою саркастичну інвективу Фрідріх Ліст: *"Хто доглядає свиней, той нібито займається продуктивною працею; той же, хто виховує людей, займається працею непродуктивною"*²⁰. "Невиробничі" видатки на освіту, правопорядок, національну безпеку та ін., тотожні, згідно з постулатами класичної політекономії, знищенню цінностей, у світлі теорії суспільних благ носять виробничий характер у тому розумінні, що витрачання бюджетних коштів здійснюється в кінцевому підсумку на користь країні, задля зростання валового національного продукту. Оперуючи поняттям суспільного блага, неокласична теорія по суті суперечить класичній.

По-третє, якщо з боку громадян-бенефіціаріїв суспільне благо відображає їх потреби, а з боку держави — її можливості надавання унікальних благ суспільству, то рутинна сама по собі функція уряду збирати, розподіляти, витратити гроші перетворилась в акт вищого суспільного значення. Віками прищеплювана з церковних амвонів та університетських кафедр ідея суспільного блага поступово викристалізувалась на Заході в соціальну установку, котра інтелектуально й етично виправдовує претензії фіска як фінансовий аналог благодійної діяльності держави.

Реалізовані через систему бюджетних видатків суспільні блага урівноважують фіскальні тяготи, дезавуючи тим самим уявлення про державні фінанси як про джерело людських нещастя.

4.2. Теорія фіскального обміну і реальна обов'язковість оподаткування

Як уже фіксувалось, сучасні погляди на суспільні блага (товари) своїм розвитком найбільш зобов'язані трьом визначним діячам західної фінансової науки: Полоу Самуельсону, Джеймсу Б'юкенену, Річарду Масгрейву. Самуельсон у середині 50-х років першим сформулював оптимальні умови пропозиції суспільних благ. Масгрейв у відомій праці "Теорія державних фінансів" (перше видання — 1959 р.), продовжуючи повторські ідеї "Основи оподаткування" (1919) Еріка Ліндала, розвинув учення про суспільні потреби. Б'юкенен у своїх численних працях розробив всеохоплюючу теорію суспільних благ, фіскального обміну і суспільного вибору.

Опираючись на роботи Е. Сакса, А. Де Віті Де Марко, К. Вікселля, Е. Ліндаль започаткував сутнісне тлумачення природи державних фінансів за ринковою схемою обмінного акту "податки — блага". Ця теоретична інтерпретація увійшла в фінансову науку під назвою теорії (добро)вільного обміну (*voluntary exchange theory*)²¹. Гуннар Мюрдаль іменував її обмінною операцією або бартером послуг на податки²², а Б'юкенен називає фіскальним обміном (*fiscal exchange*). Як і зазвичай на ринку, завдяки подібним обмінним угодам реалізується принцип інтересу, — тобто, пропонувані державою послуги потребують грошових затрат, еквівалентних вигодам, забезпечуваним громадянам-споживачам.

Не всі представники фінансової думки Заходу погодилися з теорією фіскального обміну. Нарізно розділилися європейська ("континентальна") і американська школи фінансової науки. Так, більшість німецьких теоретиків-фінансистів оголосили ідею добровільного фіскального обміну нереалістичною, а з американських учених проти неї виступив Р. Масгрейв — німець за походженням, випускник Гейдельберзького університету. Напроти, Дж. Б'юкенен, не вагаючись, розробляв теорію суспільних благ, виходячи з дії в сфері державних фінансів демократичного механізму добровільного і свідомого обміну податків на блага. Визнанням такої позиції є, зокрема, постанова Нобелівського комітету, де сказано, що заслуга Б'юкенена полягає в перенесенні концепції вигоди, узятій із взаємообміну між приватними особами, в сферу політичного декларування рішень. При цьому Б'юкенен характеризував себе як "типового представника науки державних фінансів"²³. Уже сам факт нагородження Нобелівською премією засвідчує, що перемогла теоретична конструкція "фіскального обміну".

Б'юкенен зосередив увагу на проблемі вибору між приватними і суспільними благами за умови загальної обмеженості ресурсів (достатньо

допустити думку про їх необмеженість, як у випадку з концепцією “відносин”, щоб фундаментальні для будь-якого господарювання поняття корисності й вигоди втратили економічний зміст). За Б'юкененом, вибір виявляє пропозицію різних видів державної діяльності та попит на неї. В подібному висвітленні податки виконують роль ціни (cost) в економічно-політичному акті фіскального обміну.

К. Вікселль розглядав міжособовий (“скандинавський”) консенсус при формуванні фінансових рішень щодо забезпечення суспільними благами як політичний ідеал, аналогічний стану досконалої конкуренції на ринку. Дж. Хед у монографії “Суспільні блага і суспільний добробут” услід за класичною “Економічною теорією демократії” Е. Даунса висуває більш реалістичну концепцію демократії, в умовах якої політичні партії змагаються між собою за максимізацію поданих за них голосів виборців²⁴, що і є політичним аналогом прагнення до максимізації вигоди в ринкових умовах. Коли в фіскальному обміні бере участь велика кількість ізольованих осіб, що і є в дійсності, то кожен індивідуум, узятий окремо, вважатиме, що забезпечення суспільними благами не залежить від його особистого внеску, тобто сплачених ним податків як ціни суспільних благ. У результаті відсутності в учасників зацікавленості в особистій вигоді механізм вільного фіскального обміну просто не діятиме.

З неможливості реалізувати вигоди суспільних благ на рівні індивідуальних робітників виводиться необхідність владного примусу в формі оподаткування, а також існування колективних суспільних інститутів, здатних об'єднувати людей для ухвалення рішень, вигідних якщо не всім, (оскільки для цього потрібний практично нереальний консенсус), то принаймні більшості, що і досягається більшістю голосів, поданих за ту чи іншу партійну програму. Саме партійно-політична приналежність, взагалі свідома участь у політичному процесі об'єднує до того відособлених людей, перетворюючи їх у дієвих осіб парламентського торгу навколо державного бюджету, що й означає організовано-політизовану участь у фіскальному обміні.

Реальний процес побудови бюджетних рішень базується на голосуванні за правилом більшості, оскільки цей спосіб, реалізуючи взаємні вигоди шляхом публічного торгу, обходиться його учасникам найдешевше. Навпаки, досягнення консенсусу по кожному окремому питанню було б надто дорогим за вартістю суспільних затрат зусиль, часу, агітаційно-рекламних заходів і т. д.

Дж. Б'юкенен і Г. Таллок створюють переконливий образ бюджетного процесу як схрещування економічного і політичного обміну. В праці “Розрахунок згоди. Логічні основи конституційної демократії” (перше

видання — 1962 р.), котра набула культового значення в сучасній фінансовій літературі, автори зазначають: “Як економічні, так і політичні відносини є спільними діями двох і більше індивідів. І ринок, і держава слугують засобами організації і, відповідно, здійснення цих дій”. І далі: “З позицій індивідуалістичної концепції держави політичні, або колективні дії аналогічні відносинам обміну”²⁵. Об’єднавши зусилля, індивіди через бюджетний процес обмінюють свої ресурси на спільні блага, необхідні всім. Б’юкенен і Таллок наполягають, що попри нападки моралістів, один і той же індивід діє в обох секторах — на ринку, і в політиці — однаково, за єдиною шкалою власних цінностей. “Після подібних аргументів, — констатує Дж. Хед, — поширений традиційний сумнів щодо теорії вільного обміну рішуче відпадає”²⁷.

За аргументацією Б’юкенена, офіційні правила фіскального обміну законодавчо закріплені у демократичних процедурах бюджетного процесу, котрий, об’єднуючи обидві частини бюджету, виконує роль своєрідної “конституції” державних фінансів. Через рівноправну участь у прийнятті бюджетних рішень кожен може розраховувати на свою долю суспільних благ. Методологічно теорія фіскального обміну за Б’юкененом постає як суто позитивна теорія державного господарювання в суспільстві, побудованому на засадах політичної свободи і вільного демократичного волевиявлення. З цієї причини теорія фіскального обміну близько до реалій описує лише вкрай лібералізовані суспільства з розвинутими демократичними інститутами та високою соціальною і політичною культурою населення. Але в умовах багатьох держав дана теорія не підтверджується спостереженнями, залишаючись умоглядною теоретичною гіпотезою. Не випадково найбільш поширена теорія фіскального обміну в американській літературі, хоч її засади, як уже підкреслювалось, започатковані на європейському континенті науковцями австрійської, шведської й італійської шкіл фінансової науки.

Позитивний варіант теорії суспільних благ і фіскального обміну за Б’юкененом методологічно контрастує з нормативним баченням цих теорій у Самуельсона та Масгрейва. Якщо Б’юкенен наголошує на аналогічній ринковому механізму ролі політичного вибору в бюджетному процесі, то його опоненти розглядають систему державних фінансів як складову частину нормативної по своїй суті економіки добробуту. Укупі обидві інтерпретації репрезентують суміжний економіко-політичний характер державних фінансів як наукової дисципліни. Б’юкенен вважає Парето-поліпшення (Pareto-superior, Pareto-improvement), тобто фінансові рішення, що покращують стан одних членів суспільства без погіршення стану інших і тим наближаються до Парето-оптимуму, — тільки “гаданими”, гіпоте-

зою, “котру необхідно перевірити або піддати теоретичному спростуванню”²⁷. Самуельсон і Масгрейв більш оптимістичні в цьому питанні.

Варто уваги, що глухої стіни між позитивною і нормативною аргументацією корифеїв науки для більшості рядових дослідників не існує: державні фінанси водночас розглядаються і в системі загальної економічної рівноваги, і як фактор прескриптивної політики добробуту, і як сукупність фіскально-бюджетних норм. До прикладу, у підручниках викладаються як ринкові тлумачення вартості суспільних благ у відповідності з принципом вигоди в оподаткуванні, так і нормативні постулати соціальної справедливості в податковій системі, що узгоджується з принципом платоспроможності.

Важливо нагадати, що теорія фіскального обміну не поширюється на альтернативний податкам спосіб фінансування державних видатків — позики. Б'юкенен постійно попереджав, що позичкове фінансування порушує ординарний порядок державних фінансів, де оподаткування є ключовим фактором обсягу державних видатків.

Суттєву логічну корекцію в концепцію фіскального обміну привносять видові ознаки суспільних благ — анонімний, колективно-альтруїстичний характер споживання, їх неподільність, неможливість розкладення на індивідуальні частини і вирізнення з них тих, котрі належним чином не оплачені. Вартість (opportunity cost) розширення їх споживання на додаткових (альтернативних) споживачів дорівнює нулю. Більше того, спроба обмежити користування загальнодоступними благами обійшлася б дорожче, ніж збереження статус-кво. “Через те, — стверджував Самуельсон, — військовий корабель, який захищає ваші права і ваші інвестиції, так само захищає й мої”²⁸. Але, навіть визнаючи діяльність держави відповідною своїм інтересам, розділяючи політику уряду, немало людей шукають способів ухилитись від податків, інакше кажучи, — перекласти оплату свого особистого рахунку за державні послуги на інших. Для теорії фіскального обміну ці обставини породжують уже згадувану вище проблему, що увійшла в західну фінансову науку під назвою “проблеми безбілетного пасажира” (free rider problem).

У багатомільйонному суспільстві завжди знайдеться достатньо громадян, які, користуючись вигодами неподільних благ, прагнуть не оплачувати їх. Е. Даунс зауважив з цього приводу, що люди захоплюються носіями альтруїстичної поведінки. “Проте, загальні теорії соціальної діяльності зазвичай опираються на аксіому особистої вигоди. Наприклад, практично вся економічна теорія базується на цій передумові”²⁹. Якщо ще взяти до уваги, що за спостереженнями західних соціологів демократичне суспільство — сукупність іманентно недосконалих громадян, то free

rider постає як непозбуття проблема, впливаюча з самої людської природи. Ось чому вже перші спроби теоретизації виробництва й обміну суспільних благ за ринковою аналогією з приватними благами були ще на початку століття не просто розкритиковані, а висміяні італійським ученим-фінансистом Ф. Нітті як такі, що з ними не варто і рахуватись через їх поверхневність і пенауковість³⁰.

Крім тих, хто шукає вигоди в невиконанні суспільного обов'язку перед фіском, існує категорія громадян, перебуваючих в опозиції до діяльності держави з ідейних, політичних, узагалі — яких завгодно міркувань. Для таких поняття про державу уособлюється фігурами поліцейа або збирача податків. Подібні члени суспільства є “вимушеними пасажирами” (“forced riders”) благ, які суб'єктивно сприймаються як антиблага (наприклад, воєнні приготування для пацифістів), проте позбутися їх неможливо. Нагадаємо, що в термінах маржиналістського аналізу кожен із споживачів зобов'язаний оплачувати суспільне благо у відповідності з власною граничною оцінкою корисності цього блага, а такі оцінки для вимушених споживачів є негативними. Теоретично в такому випадку, щоб досягти Парето-оптимуму, втрати добробуту опонентів державної діяльності як повноцінних і повноправних громадян повинні бути компенсовані “негативними” податками — тобто виплаченими їм субсидіями. В підсумку повна вартість суспільних благ мусить враховувати втрати добробуту тих споживачів, кому деякі блага нав'язуються проти їх волі. Зрозуміло, що в дійсності між охочими і вимушеними платниками-споживачами благ фіска різниці не робить. Проблеми free rider і forced rider поєднуються.

Так чи інакше доводи і сумніви критиків теорії фіскального обміну не позбавлені сенсу. В умовах плюралістичної демократії парламент як орган представницької влади не репрезентує інтереси всіх громадян, а в деяких випадках — навіть їх більшості. Тоді стародавній принцип західної демократії, за яким податки запроваджуються із згоди народу і йому на користь не забезпечує повної легітимності оподаткування. В результаті примушування до податків постає об'єктивно необхідним подвійно — як для тих, хто схвалюючи державну діяльність чи ставлячись до неї індиферентно, не може встояти перед спокусою не оплачувати її, так і для тих, хто настроений опозиційно.

Таким чином, ринкова теорія фіскального обміну, аргументована в поняттях суб'єктивної корисності за схемою “податки — блага”, пояснює поведінку як свідомих громадян, які вбачають свою вигоду в по суті добровільному фінансуванні державної діяльності, сприймаючи її як варту своєї податкової ціни; так і тих, хто вважає цю обмінну операцію індивідуально не вигідною або небажаною для себе; а також тих, хто

просто нехтує інтересами фіску з корисливих міркувань. З цих трьох категорій податкоплатників, які водночас є і споживачами суспільних благ та державних послуг, складається все суспільство.

Американські економісти Теодор Гроувс (Т. Groves) і Джон Лед'ярд (J. Ledyard) розробили економетричну модель вирішення проблеми free rider шляхом максимально децентралізованої аллокації ресурсів, призначених для фінансування суспільних благ³¹. У неформалізованому вигляді це означає максимальний перерозподіл фінансових ресурсів на користь місцевих бюджетів, де вони гарантують ефект максимально інтенсивний і наближений до істинних потреб виборців-споживачів у відповідності з їх перевагами. Децентралізоване використання ресурсів менш марнотратне, створює більше корисності на одиницю затрат, ніж централізоване, — підходять до висновку ті ж автори в іншій публікації, — оскільки на локальному рівні політики і бюрократи більш підконтрольні своїм виборцям та поінформовані в їх потребах, а споживачі суспільних благ ясніше усвідомлюють свої справжні інтереси, що і наближає використання ресурсів до Парето-оптимуму. В результаті для тих і других "найкраща стратегія — щира (або правдива) поведінка"³². Загалом, у боротьбі від ухилення податків, чим по суті і є явище free rider, американські дослідники відводять значну увагу етичним факторам, можливостям соціального тиску на неплатників, розвиткові засад недержавного фінансування суспільних благ на благодійницьких засадах.

Новаторство теорії фіскального обміну полягає в тому, що її творці обійшли економічні обмеження ринкової концепції за допомогою політичних міркувань, запозичених з арсеналу демократії. Справді, — на перший погляд в умовах держави, побудованої самими громадянами на засадах досконалої демократичної державності, податки як еквівалент необхідних чи бажаних державних послуг повинні сплачуватись з готовністю. Та, вочевидь, наскільки далеко ця ідилія від реальності в силу природних і соціальних якостей людської природи (нехтування суспільними інтересами з боку деяких податкоплатників, а також в силу некомпетентності, марнотратства, байдужості до людей і держави з боку бюрократії). Тому теорія добровільного фіскального обміну співіснує з визнанням необхідної обов'язковості податкових платежів. Примус залишається кардинальним моментом у понятті податку, ігнорувати імперативний характер, одвічно притаманний оподаткуванню, абсолютно неряльно. Саме завдяки теоретизації реалій free rider та forced rider у поняттях індивідуалістично-суб'єктивістського калькулювання корисності, — теорія фіскального обміну інтегрується з обов'язковістю податків.

Податки як ціни суспільних благ водночас постають у двох іпостасях — ціновій і примусовій. Сучасна фінансова думка повною мірою сприйняла запропонований ще Емілем Саксом тезис вартісної податкової теорії, згідно з яким послух і примус є необхідними елементами суспільного устрою³³. В гетерогенній вартісно-імперативній інтерпретації оподаткування економіка і політика зливаються воедино. Виявляється, — до істини однаково близькі і прихильники теорії фіскального обміну, і її критики, що доводить гнучкість та недогматичність західної фінансової думки, як і релятивізм наукових істин у суспільних дослідженнях узагалі.

4.3. Державні фінанси чи державне господарювання?

Теорія суспільних благ створює ту фундаментальну понятійно-концептуальну структуру ринкових і — за контрастом — позаринкових властивостей, навколо яких формується узагальнене уявлення про державні фінанси, їх місце і призначення в суспільно-економічній системі. Адже, коли йдеться про ринок, то безумовно — про чисте господарювання, коли — про гроші, то першочергово з'ясовуються політично-правові й етичні умови їх здобування, як і економічні питання раціонального витрачання та соціальні критерії їх розподілу.

Ці міркування пояснюють, чому в західній фінансовій літературі терміни *державні фінанси* (англ. — *public finance*) і *державне господарювання* (англ. — *public economics*, нім. — *Staatwissenschaft*), торкаючись одного й того ж кола фінансових явищ (державні доходи, видатки, борг, фінансова політика) та маючи спільні методи дослідження, вживаються або як цілком ідентичні поняття, або з деякою семантичною різницею. Утім, є автори, котрі поєднують обидві інтерпретації, як це здійснюють Ансел Шарп і Кент Олсон (США), озаглавивши свою роботу “Державні фінанси: економіка державних доходів і видатків”³⁴. Р. Масгрейв — один із корифеїв сучасної західної фінансової думки, ідентифікує предметну сферу державних фінансів як державне (суспільне) домогосподарство (*public household*). Під егідою Міжнародного інституту державних фінансів виходять два тематично і проблемно близькі журнали : “Державні фінанси” (*Public Finance*) та “Журнал державного господарювання” (*Journal of Public Economics*), котрі видаються відповідно в Гаазі й Амстердамі (Нідерланди).

Що спільного й різного у цих споріднених поняттях? Тут не обійтись без огляду найбільш типових, поширених дефініцій та міркувань, узятих з авторитетних монографій і підручників. У гранично лапідарній формі в них розкрита логіка мислення й наукового тлумачення державних фінансів.

В останній рік XIX століття відомий у свій час американський учений Генрі Адамс у праці "Наука фінансів. Дослідження державних видатків і доходів" запропонував таке визначення: *"Наука фінансів має справу з державними видатками і доходами, досліджує ті різноманітні зв'язки, що з необхідністю супроводять ці видатки і доходи, аналізує потреби держави та способи їх забезпечення"*³⁵. За Адамсом, усі проблеми, сконцентровані в сфері фінансової науки, зводяться до відповіді на запитання: в чому полягають закономірні, нагальні державні потреби; яким чином ці потреби можливо задовільнити найбільш економічно доцільним та зручним способом. Конгеніальні позиції займали і європейські фінансисты. *"Наука про фінанси досліджує, якими способами держава і місцеві органи самоуправління здобувають необхідні для їх існування й діяльності матеріальні засоби та як вони їх витрачають, тобто вивчає економічну діяльність самої держави, а також нижчих і проміжних колективних органів, наприклад, общин, областей, департаментів, графств і т. д."*³⁶, — викладав професор Неаполітанського університету Франческо Нітті в підручнику, вшанованому перекладами на декілька мов.

В інших інтерпретаціях, як розумів, зокрема, американський економіст Фріц Манн, природа державних фінансів, маючи триєдину сутність, розкривається в трьох теоретико-пізнавальних *формах фінансової науки: фінансовій економіці, фінансовій політології, фінансовій соціології*. На відміну від економіки приватно-ринкового сектора фінансова економіка маніфестує не виробничий, позавартісний, за словами професора Колумбійського університету (США) Карла Шоупа, неоплатний (unrequited payments) характер³⁷. На роль позавартісних, безеквівалентних платежів приватного сектора державі пропонувались податки, а в зворотному напрямку — субсидії і соціальні виплати. Свого часу (кінець 60-х років) позавартісне тлумачення державних фінансів К. Шоупом сприймалось як оригінальне, видатне досягнення фінансової думки, хоч згодом й узяла гору протилежна версія про наближену до ринкових явищ, вартісну природу державних фінансів.

Маючи на увазі міждисциплінарний характер фінансового знання, Р. Масгрейв у своїй фундаментальній "Теорії державних фінансів" не випадково поєднує цю традиційну, звичну для читача назву з розширювальним підзаголовком "Дослідження державного господарства" (як пояснює автор, за аналогією з німецьким терміном *Staatwirtschaft*). Для Масгрейва "комплекс проблем, котрі зосереджуються навколо доходно-видаткового процесу, здійснюваного державою, традиційно відноситься до державних фінансів". Проте, чільні проблеми державних фінансів Масгрейв виносить за межі власне фінансових потоків доходів і ви-

датків. “Вони не торкаються грошей, ліквідності чи ринків капіталів. Скоріше вони стосуються проблем розподілу ресурсів, перерозподілу доходів, забезпечення повної зайнятості та стабільності рівня цін, а також розвитку. Ось чому наше завдання полягає в дослідженні принципів державного господарювання; вірніше, тих аспектів економічної політики, що вишикають у зв'язку з функціонуванням державного бюджету”³⁸. Ототожнюючи державні фінанси з державним господарством, Масгрейв виводить “множинну теорію державного господарювання” як складову частину змішаної економічної системи.

У багатьох наукових трактуваннях наука державних фінансів постає як комплексне вчення, синтезоване з економічних, політичних і соціальних елементів. “Справді, — міркував Р. Масгрейв з цього приводу, — було б важко розшукати ще одну наукову дисципліну такою мірою придатну для взаємодії економічного аналізу, соціальної філософії, політичної думки, а також змінюваних політичних інститутів, як державні фінанси”³⁹. Це визнання того, що фінансове вчення інтегрувалось у загальний цикл суспільствознавства, котре на Заході завжди було сильно розвинутим. Сьогодні наука фінансів не обмежується суто фіскальним мисленням, доходно-видаткова тематика прокладає їй шлях у суміжні галузі знання.

Специфічна риса паблік економікс полягає в тому, що відносно державних видатків і доходів тут застосовуються мікроекономічні методи аналізу. Так, з позицій мікроекономіки Нейл Сінгер (США) випрацьовує таке визначення: “Наука державних фінансів вивчає функціонування державного сектора в умовах економіки, організованої навколо ринків”⁴⁰. Якщо “чиста” наука державних фінансів більше цікавиться інституційними й макроекономічними аспектами фіскально-бюджетних параметрів, то паблік економікс досліджує увесь комплекс соціально-економічних результатів розподільчих та перерозподільчих процесів, здійснюваних через систему державних фінансів, а також вивчає наслідки розподілу (аллокації) ресурсів між приватним і державним секторами. Останнє містить вагоме значення, оскільки реальний, приватно-ринковий сектор раціонально переслідує сьогоденні вигоди і власні потреби, тоді як державно-фінансовий сектор орієнтується на поєднання теперішнього з прийдешнім під кутом зору суспільних інтересів. Цілі фінансової економіки державного сектора далеко не завжди узгоджуються з інтересами фізичної (виробничої) економіки.

Отже, державні (публічні) фінанси і паблік економікс, маючи один і той же предмет, ідентичні методологію і проблематику дослідження, відрізняються лише особливостями аналітичних підходів. За словами Ентоні Аткінсона (A. Atkinson) і Джозефа Штігліца (J. Stiglitz), паблік

економікс переслідує мету “дослідження держави як інституції на зразок фірми чи домогосподарства, маючи на увазі, що політика розробляється людьми, а вони в свою чергу в своїх діях знаходяться під впливом правил, звичаїв, стимулів і т. п.”⁴¹ У термінах державних фінансів описується й оцінюється фінансовий стан держави у позитивних показниках і нормативних критеріях, що прямо стосується податків, видатків, бюджету, державного боргу. А публік економікс інтерпретує ці ж питання за їх відображенням у процесах господарювання, економічній кон’юктурі, фінансовій політиці, соціальному добробуті населення.

Зауважимо, що у вітчизняній літературі 20-х років — радянського періоду відносного ідеологічного лібералізму — також мали місце трактовки фінансової науки як науки про систему “публічного” або суспільного господарства. Йдеться, зокрема, про роботу одеського вченого Г. І. Тіктіна “Нариси по загальній теорії публічних фінансів. Спроба побудови теоретичної фінансової науки на публічно-правовій основі”. Тіктін розглядав державні фінанси як економічне за своєю природою складне публічне господарство з можливостями розвитку, законодавчим забезпеченням господарським і фінансовим правом, обмеженнями, аналогічними будь-якому іншому господарюванню⁴². У другому випуску “Нарисів” Тіктін провінденціально підіймає проблему взаємодії державних (які він називає загальнотериторіальними) і місцевих “публічних” фінансів, торкаючись і донині актуальної проблеми фіскального федералізму.

Не важко переконатись, що державні фінанси і публік економікс як галузі знання змішуються, різниця між ними малопомітна, ледь вловима. Л. Йохансен і К. Шоуп навіть вважали цілком можливою заміну терміну “державні фінанси” на “державне господарювання” (public economics), хоч зручніше користуватись звичною назвою, враховуючи, що зміст її виходить за межі власне державних фінансів⁴³. Публік економікс у науковому значенні сприймається в трьох смислових відтінках: як вчення про державні фінанси в просторому суспільно-економічному контексті; як економіка державного господарювання; як економіка державного сектора в цілому; і навантажується трьома функціями: створення й забезпечення суспільних благ; втручання в економіку з метою корегування вад ринку (market imperfection); перерозподілу доходів або багатств. Відповідно, державні фінанси, якщо скористатися найбільш чіткою редакцією Р. Масгрейва, виконують три функції: аллокації або розміщення ресурсів (allocation branch); розподілу доходів і власності (distribution branch); соціально-економічної стабілізації (stabilization branch)⁴⁴.

Наука про державні фінанси в самому широкому розумінні цього слова торкається фінансових аспектів економічної, політичної, соціальної діяль-

ності держави і в цьому ракурсі означає державне господарювання, публік економікс. Проте, поняття державних фінансів існує і в своєму звуженому, конкретно-діловому, суто професійному значенні. Тут сучасні дефініції, чітко вказуючи на основоположні якості та функціональне призначення державних фінансів, з очевидною простотою й безпосередністю прямують до суті з тією ж обеззброюючою логікою, що була властива авторам-фінансистам і на початку століття. Наведемо типові приклади таких формулювань, узятих з публікацій останніх десятиріч і років.

Колишній президент Міжнародного інституту державних фінансів, професор престижного Колумбійського університету К. Шоуп максимально конкретизує своє визначення: *“Наука державних фінансів описує й аналізує функціонування державних фінансів з боку грошових асигнувань, соціальних виплат і методів фінансування цих потреб за допомогою податків, позик, іноземної допомоги та емісії грошей”*⁴⁵. Теоретично глибока, змістовна робота Шоупа заслуговує на особливу увагу.

Розглядаючи роль державних фінансів на макрорівні, їх призначення Шоуп вбачав у забезпеченні держави коштами для оплати відчужуваних нею благ і ресурсів; у безкоштовному наданні домогосподарствам (households) та фірмам державних послуг, створених завдяки використанню одержавлених благ і ресурсів; у фінансуванні й розподілі трансфертних виплат населенню. В процесі реалізації цих функцій органи влади відпрацьовують складні рішення стосовно того, що, скільки і кому виділити, а щодо джерел фінансування, — яку з багатьох комбінацій з податків, позик та емісії (new money finance) вибрати. З точки зору домогосподарства або фірми державно-фінансові заходи по відношенню до них приймають одну з трьох форм: обов'язкову; дарчу (donative) або субсидійну; добровільну. Прикладом першої є податки; другої — трансфертні соціальні виплати і безоплатні державні послуги; третьої — позики, а також державні закупки товарів і послуг⁴⁶. До субсидій Шоуп, посилаючись на Масгрейва⁴⁷, зараховує і так званий “грошовий дощ” (“money gain”) — додаткову емісію грошей урядом за аналогією з розкиданням банкнот з літаків, що перетворює монетарну політику в фіскальну і навпаки.

*“Державні фінанси, — узагальнює відомий французький учений-фінансист Поль Марі Годме, — це суспільне багатство в формі грошей і кредиту, яке знаходиться в розпорядженні органів держави”*⁴⁸.

Професор Оксфордського університету (Велика Британія) П. Сінклер знаходить наступну формулу: державні фінанси дають відповідь на питання — *“чому і скільки уряд витрачає та якими способами покриває видатки”* (з метою оплати суспільних благ; компенсації збитків і субсидування контрольованих державою видів господарської діяльності; пе-

перозподілу доходів на користь тих, хто "на думку уряду заслуговує цього більше, ніж має в силу спадковості, походження, життєвого успіху чи місця на ринку"; обслуговування державного боргу)⁴⁹.

Професор Девід Свейн (США) у своєму університетському курсі пропонує таке тлумачення: *"Державні фінанси і бюджет — це грошові фонди суспільного користування, що знаходяться в розпорядженні органів державної влади, довірені управлінню урядовим установам, витрачаються на ухвалені суспільством цілі, підзвітні податкоплатникам, від яких вони надійшли"*⁵⁰.

Професор Девід Хайман, автор одного з нових університетських підручників, що вже вийшов у США декількома виданнями, дає лаконічне формулювання: *"Державні фінанси — сфера економічного знання (econotics), що вивчає державну діяльність та альтернативні способи фінансування державних видатків"*⁵¹.

У наведених прикладах, які легко продовжити, вражаюча простота дефініцій має світоглядно-філософське походження, що бере початок з уже згаданого вчення У. Оккама. На його основі здійснилась радикальна термінологічна реформа, котра перетворила принцип простоти ("брита Оккама") в наріжний камінь методології наукового пізнання. За Оккамом, економія зусиль у дослідницькому процесі можлива там, де варто обійтись без схоластичних розумувань на тему про суть і явище.

У вищенаведених дефініціях присутні ознаки філософсько-номіналістичного підходу, згідно з яким визначення державних фінансів повинно бути лише узагальнюючим означенням їх конкретних складових. Визначаючи первинність реалій і вторинність понять, автори цитованих дефініцій найкоротшим шляхом, у концентрованій, лаконічній, не допускаючій двозначності формі подають узагальнені уявлення про інтерпретації природи державних фінансів, про предмет, сферу і міждисциплінарний характер фінансового знання. Відкидаючи тезу, що між реальними фактами та їх науково-теоретичним сприйманням завжди існує завіса, що результат безпосередніх спостережень фінансових явищ обов'язково відрізняється від їх прихованої сутності, західні дослідники в своїх умовиводах поєднують, за влучним висловлюванням відомого англійського вченого-фінансиста, теоретика і політика Хьюго Дальтона, "досконалість теорії, сміливо пропонованої чистим розумом, і мистецтво управління державою, керованою мудрим урядом". У непростих процесах фінансової науки "перебільшене абстрагування здається вельми надуманим, а надто прості емпіричні методи — недостатньо високоінтелектуальними"⁵².

Важливо також зауважити, що "чиста" наука державних фінансів не применщує самостійності прикладних фінансових дисциплін, для котрих слугує теорією (фінансового і податкового права, статистики, історії, менеджменту).

Оскільки для пояснення суті державних фінансів використовуються ринкові поняття корисності, блага, ціни, обміну, якщо державні фінанси асоціюються з господарством, тобто інтерпретуються як самостійна галузь економіки, то з-під уваги західних теоретиків не випало питання про специфіку державно-фінансового господарювання, його відмінності від приватно-ринкової діяльності. Питання це розробляється принаймні ще з часів Адольфа Вагнера. В узагальненому вигляді фінансове господарство відрізняється від приватного такими ознаками:

- Імперативним характером, оскільки функціонування держави фінансується переважно з податків, які стягуються в примусовому порядку.

- В силу унікальної, монопольної природи діяльності держава не підлягає впливу конкуренції — фундаментальної умови господарювання на вільному ринку.

- Держава має іншу мотивацію: якщо прибутковість — самоціль приватного господарства, то державним фінансам невідоме поняття рентабельності, вони підпорядковані вищим, іноді нематеріальним інтересам держави і суспільства.

- Послуги державних установ і суспільні блага при деяких умовах можуть сплачуватися з державного бюджету в принципі незалежно від істинної потреби в них, їх якості й вартості. Разом з тим і в сфері фінансів діють критерії економії та ефективного використання наявних завжди обмежених коштів.

Таким чином, не випадваючи повністю із структури ринкових механізмів, державні фінанси вирізняються з-поміж них своїм змішаним характером як амальгама економічних, квазіекономічних і позаекономічних рис. Дефіцитність державних фінансів зовсім не носить того апокаліптичного характеру, котрий у приватному секторі забезпечує збиток. Ось чому при конфлікті вигод національної економіки з інтересами фіску на Заході перші, як правило, отримують перевагу над другими. Під кутом зору господарювання державні фінанси торкаються економіки лише своєю монетарною суттю та застосуванням деяких, але не всіх (!) економічних дій і критеріїв. Не потребуючи суто гендлярської кмітливості чи комерційної спритності, державна економіка суспільних благ за мотивами діяльності неадекватна ринковій економіці здобування прибутку (profit economy).

При всьому плюралізмові західної фінансової думки ретроспективний огляд субстанціональних інтерпретацій державних фінансів виявляє властивий наведеним дефініціям семантичний і теоретичний монізм. Усі вони втілюють єдиний, цілісний субстрат фінансів — гроші як державні видатки, доходи і борги, грошові фонди, взагалі кошти в ролі матеріальних джерел існування і діяльності держави (public money). Не вдаю-

чись до логічних манівців, західні автори напрямки пояснюють природу державних фінансів як форму існування грошових коштів, рух грошових потоків, платежів і зобов'язань, зумовлених одержанням, розпорядженням й витрачанням грошей органами державної влади. Магістральна думка, що фінанси — це гроші, одразу підкреслює все виключне суспільне, економічне, соціально-психологічне значення, котре можуть мати лише гроші. Не можна не погодитись, що гроші — універсум ринкової економіки й державно оформленого існування суспільства, що це єдиний символ, який уособлює і індивідуально персоналізовані бажання, і державні можливості. Тільки в грошах можна дати кількісну й якісну (цебто, по співвідношенню доходів, витрат і боргів) характеристику фінансів держави.

Альтернатива подібним поглядам у формі марксистської інтерпретації сутності фінансів — також західного походження. У вітчизняній фінансовій науці радянського періоду дві ідеї посідали центральне місце в фінансовій теорії: ідея відносин та ідея додаткової (фінансової) експлуатації, хоч на самому Заході вони залишались на узбіччі основних течій фінансової думки.

Маркс — потужний мислитель і економіст — утім, схоже, керувався радше ідеологічними, ніж науковими, міркуваннями, необхідними в полеміці з буржуазними опонентами, коли товар, капітал, навіть саму людину трактував як прояви “відносин”. (“Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду, ... вона є сукупністю всіх суспільних відносин”⁵³). Прямуючи услід такої методології, фінансисти марксистської школи і фінанси визначають як відносини, щодо змісту яких допускаються лише варіації: відносини економічні, грошові, суспільні, специфічні, виробничі. Подібних поглядів ще й сьогодні дотримується деяка частина вітчизняних науковців. Можливо, в цьому й немає свідомого наукового обскурантизму, але догматизм мислення присутній безумовно.

Свого часу концепція відносин стала bastіоном затратної економіки в державних фінансах. Не піддаючись рахунку, не передбачаючи критеріїв виміру ефективності, поняття відносин перетворилося в теоретичне запрошення до марнотратства, бездумного, безмірного розтрачування коштів, хоч реально асигнування коштів на певну мету неминуче означає відмову від фінансування чогось іншого. Західні ж економісти вже самою постановкою питань на рівні дефініцій привчені ніколи не випускати з уваги, що, обираючи одні пріоритети, необхідно жертвувати іншими. Розуміння державних фінансів як імперсональних відносин не відображає фундаментальних економічних характеристик фінансових явищ: кількісної вимірності, обмеженості ресурсів, порівняності якісного стану державних фінансів (скажімо, кількох країн між собою), ризику й невизначеності.

Варто зауважити, що в хрестоматії творів класиків державних фінансів, упорядкованій Р. Масгрейвом і А. Пікоком, у перекладі з публікації 1925 року наводиться фрагмент праці німецького вченого Рудольфа Гольдшейда під назвою “Соціологічний підхід до проблем державних фінансів”. Посилаючись на Маркса, Гольдшейд визнає класовий характер державних фінансів. “Фіскальна експлуатація, — спостерігав він, — найдавніша форма експлуатації, окрім самого рабства. Фіскальна експлуатація випадала на долю народів, котрі зазнавали воєнної поразки, з неї починався процес поневолення вільних людей”⁵⁴. Як і Маркс, Гольдшейд визнає роль державних фінансів у первісному нагромадженні капіталу (original capital accumulation), але дивується, чому Маркс не розвинув цю глибоку думку до рівня складової частини всієї доктрини марксизму.

За Гольдшейдом, зосередившись на питаннях товару і багатства, праці та капіталу, Маркс не зрозумів важливості фіскально-бюджетних відносин між державою і суспільством, не усвідомлював значення фінансового контролю над державою. “Вирішальна революційна боротьба повинна провадитись у сфері теорії і практики державних фінансів, у будь-якому випадку основні доктрини капіталізму коріняться в науці про державні фінанси”⁵⁵, — запевняв він. Гольдшейд ставив фінансову реформу вище конституційних і адміністративних нововведень, звинувачуючи ортодоксальних марксистів у нерозумінні соціально трансформуючих можливостей перебудови оподаткування та заходів фінансової політики загалом у вирішенні суспільних проблем.

Гольдшейд радикальніший за сучасних йому відомих діячів західноєвропейської соціал-демократії Карла Реннера (1870 — 1950) і Едуарда Бернштейна (1850 — 1932), котрі в своїй фінансовій програмі соціальних перетворень обмежувались закликом до ліквідації державного боргу та скасування непрямих податків. Без державної власності на засоби виробництва, вважав Гольдшейд, фінансова система перебуває під контролем панівних класів, соціально-справедливий суспільний устрій виявляється недосяжним. Як свідчать деякі публікації, радянські вчені-фінансисти були знайомі з ідеями Гольдшейда та інших соціал-демократів⁵⁶ і, можливо, більш зобов'язані їм запозиченням класового розуміння фінансової (додаткової) експлуатації трудящих методами позаекономічного (політичного) примушення, ніж це відкрито визнавалось. Класово-конфронтаційне кліше у тлумаченні сутності державних фінансів капіталізму навіть редакційно не змінювалось від першого в радянський період підручника “Фінанси капіталістичних держав”⁵⁷ і до останнього⁵⁸.

Ототожнюючи державні фінанси з державним господарюванням, західні теоретики — від неприховано “буржуазних” авторів до неомарк-

систів типу Гольдшейда — розуміння природи державних фінансів виводять не з категорії як ідеальної уяви про відносини з приводу існування грошових фондів, а безпосередньо мають на увазі самі кошти і фонди, які надходять у розпорядження держави. В основі такої інтерпретації знаходиться не абстрактний образ дійсності (категорія), а реалії, близькі до самої дійсності, без схоластичної казуїстики на тему про "економічну категорію, що відображає економічні відносини в процесі створення й використання фондів грошових коштів"⁵⁹. За переважним правилом, канонічна науковість західного взірця не допускає присутності в теорії фінансів ідеологічних аргументів про класову, антагоністичну природу держави, як і демофільії — декларованої любові до народу.

4.4. Екстерналії, податок Пігу і теорема Коуза

В умовах ринкової економіки навіть при орієнтації на абсолютний принцип *laissez faire*, що покликаний аж ціяк не полегшувати життя чи не заважати жити і діяти, участь держави в господарських процесах необхідна в трьох ситуаціях: забезпечення суспільства благами, котрі не здатна постачати "незрима рука" ринкових структур; обмеження діяльності монополій з метою захисту конкурентного середовища; реагування на зовнішні (побічні) ефекти (екстерналії), котрі не віддзеркалюються в ринкових цінах, але вплив яких відчувається за межами певної господарської діяльності на споживачах чи виробниках, безпосередньо не задіяних у ній. Незважаючи на всі запевнення у відданості ідеалам лібералізму, в фінансуванні й розподілі суспільних благ, у практиці антимонопольних обмежень та боротьбі з негативними екстерналіями виявляється реальний державний контроль над економікою, здійснюваний фіскально-бюджетними, а не адміністративними засобами.

У західній фінансовій літературі розроблене вчення про екстерналії, котрі можуть породжувати як вигоди (*economies*), так і збитки, негативні наслідки (*diseconomies*); зменшувати або повністю елімінувати можливість оптимальної аллокації ресурсів у масштабах певної галузі, а то й економічної системи в цілому; спричиняти переміщення ресурсів і ринків, а також викликати різноманітні супутні ефекти. Позитивні екстерналії виникають у випадку, коли зовнішні ефекти (*external economies*) підвищують прибутковість і/або сприяють розширенню виробництва в тих господарюючих суб'єктів, на яких поширюються вигоди, створювані іншими економічними агентами. Відповідно негативні екстерналії, до яких, зрозуміло, прикуто особливий інтерес, погіршують показники ефек-

тивності й виробничої динаміки. Основна причина виникнення екстерналій — недосконалості ринкових механізмів, зумовлена в свою чергу відсутністю належним чином визначених і оформлених прав власності та розпорядження ресурсами.

Ланцюжок зовнішніх ефектів, породжуваних будь-яким видом соціальної діяльності чи господарювання, можна продовжувати практично безкінечно. При цьому однозначне тлумачення екстерналій фактично неможливе. Так, на перший погляд не викликають сумніву позитивні зовнішні ефекти обов'язкової середньої освіти, оскільки освічені люди одним лише спілкуванням з ними підвищують рівень корисності для оточуючих. Проте, професор Річард Вагнер (США) досить переконливо аргументував альтернативну інтерпретацію, згідно з якою всеохоплюючу освіту нав'язує суспільству істеблшмент органів освіти у власних інтересах, користуючись монополією свого становища⁶¹. Навіть при відсутності екстерналій закони про освіту проходять через бюджетний процес завдяки голосуванню за правилом більшості, що допускає не завжди раціональні рішення під кутом зору розподілу податків та витрачання бюджетних коштів.

Екстерналії у вигляді додаткових вигод або втрат породжуються при взаємодії господарюючих суб'єктів без ринкових відносин між ними. Подібна ситуація виникає у випадку, коли в процесі економічної діяльності відсутня зміна прав власності причиною залучення в господарській оборот ресурсів, на які не поширене право власності. Для ілюстрації канадські й американські автори інколи використовують приклад з судноплаванням по ріці Св. Лаврентія, котра дає вихід в океан, але серйозно шкодить комерційному риболовству на Великих Озерах. Оскільки водні артерії перебувають в загальносуспільній власності, як шкода риболовному промислу, так і вигоди судноплавання не знаходять ринкової оцінки. У даному прикладі повна суспільна вартість судноплавання складається з його власних затрат плюс вартість вигод, джерелом яких є невідшкодовані збитки, заподіяні риболовству. А суспільна вартість рибного промислу, крім власних затрат, включає вартість втрачених вигод або шкоди, нанесеної судноплаванням. У цій же ситуації виникають негативні й позитивні екстерналії для третіх сторін, — наприклад, вигоди комерсантів від наявності інтенсивної водної артерії чи збитки муніципалітетів міст, розташованих на берегах.

Звідси — те велике, інтригуєuche значення, котре конденсує проблема екстерналій у фінансовій теорії. Адже у держави існує спосіб, щоб компенсувати відсутність дії цінового механізму в економічних взаємовідносинах між рибпромисловцями і судновласниками, — для цього до-

статньо ввести додатковий податок на судновласників і за рахунок вичучених коштів виплачувати субсидію рибпромисловцям. (Щоправда, цей захід спричинить свою низку зовнішніх ефектів). Боротьба з негативними екстерналіями — та сфера, де і всемогутній ринок демонструє свою неефективність, а держава, діючи фіскально-бюджетними засобами, отримує очевидну перевагу над ринком.

Під різними ракурсами проблему екстерналій розробляли відомі західні економісти-теоретики Уільям Баумоль, Джеймс Б'юкенен, Кеннет Ерроу, Ніколас Калдор, Рональд Коуз, Артур Пігу, Тібор Сцітовський, Джон Хікс (четверо з них — лауреати Нобелівської премії) та інші. Родоначальник цього напрямку фінансової думки англійський учений Артур Пігу книгою "Економіка добробуту" (перше видання — 1913 р.) поклав початок загальній теорії економічної рівноваги з урахуванням впливу зовнішніх ефектів на умови суспільного добробуту. Він теоретизував процес корегування дії ринкових механізмів та наслідків екстерналій за допомогою податків і бюджетних субсидій.

При відсутності екстерналій у виробництві та споживанні економічна рівновага у приватному секторі в умовах досконалої конкуренції відповідає оптимуму Парето. Це означає, що при будь-якому втручанні державних органів у цей гіпотетично ідеальний економічний стан, ніхто не зможе одержати вигоду іншим способом, окрім як за рахунок другого. В державному секторі екстерналії спричиняють невідображені в цінах відмінності між величиною приватних (на рівні фірми, індивідуума) і суспільних витрат, як і між приватними та суспільними вигодами. Користування вигодами, породженими екстерналіями, необмежене, оскільки вони не адресуються конкретним споживачам, а тому не можуть бути ними присвоєні. Подібний зовнішній ефект зумовлений парадоксальною природою суспільних благ, відкритою представниками італійської й шведської шкіл фінансової науки: чим більше благ дістається одному споживачеві, тим більше, а не менше (!), вони доступні й іншим незалежно від того, платять вони за них чи ні.

Оскільки ринок благ, на які не поширюється право власності, створитись не може в принципі, лише політичні рішення через механізм голосування здатні відповісти на питання про обсяг і вартість суспільних благ. Тільки в такий спосіб можна також вирівняти зумовлений екстерналіями розрив між граничними приватними і граничними суспільними витратами шляхом використання компенсуючого оподаткування і/або субсидування. "Висновок, який випливає з існування екстерналій поза впливом конкурентного ринку, — відслідковував Нобелівський лауреат 1972 року Кеннет Ерроу, — зводиться до того, що державі в тій чи

іншій формі необхідно втручатися в процес аллокації ресурсів з метою його вдосконалення, використовуючи податки і субсидії або інші способи регулювання”⁶¹. Інакше як визнання, що і могутня сила “незримого руки” потребує час від часу допомоги чи корегування з боку держави, це висловлювання розцінити не можна.

В теоретичному трактуванні дії зовнішніх ефектів використовується спеціальний термін “інтерналізація” (*internalization*), під яким розуміється трансформація додаткових витрат певного виробництва, зумовлених зовнішніми по відношенню до його діяльності факторами, у внутрішні виробничі затрати даного підприємства. У відповідності з суб’єктивістською теорією, де вартість (цінність) — це реальність, дана у відчуттях, інтерналізація досягається в тому випадку, коли гранична суспільна вартість чи гранична суспільна вигода певного блага під впливом запроваджених з боку держави стимулів чи обмежень змінюється або корегується таким чином, щоб господарюючі суб’єкти, приймаючи рішення, враховували не лише власну, але й повну (реальну) суспільну вартість або вигоду⁶². В ситуації з негативними екстерналіями інтерналізація по суті передбачає їх знешкодження.

Досить ефективним і відносно простим методом нейтралізації або знешкодження негативних екстерналії є так звані корегуючі податки і субсидії Пігу, названі за іменем уже згаданого Артура Пігу. Тут розрахунок побудований на тому, що будь-який податок, окрім виконання свого прямого фіскального призначення, містить ще й побічні, зовнішні для фіску економічні й соціальні ефекти. Штучно створюючи останні в рамках дискреційної фінансової політики, уряд може спрямувати економічні й соціальні процеси у потрібній траєкторії. В принципі всі податки — податки Пігу, оскільки варіювання висотою та режимом оподаткування є зручним способом впливу в бажаному напрямку на економічну і соціальну поведінку. В ситуації з негативними екстерналіями податок так змінює граничну приватну вигоду певного блага, що господарюючі агенти вимушені враховувати повну суспільну вартість чи вигоду можливих побічних наслідків власної діяльності. Сказане повною мірою стосується і корегуючих субсидій, які є оберненим концептуальним аналогом корегуючих податків. За своєю формою субсидія — виплата з бюджету на користь виробника або споживача певної продукції, що знижує її ринкову ціну. Теоретично розмір субсидії повинен дорівнювати граничній корисності субсидованого блага.

Відомий американський економіст Уільям Баумоль порушив питання про порівняльні корегуючі можливості податків і субсидій за традиційною методологією економічної ефективності за схемою “затрати — виго-

ди". А саме, — що є більш ефективним засобом інтерналізації: податок на забруднювачів доквілля чи компенсаційна субсидія потерпілим від забруднення? Математично формалізуючи доведення, він підійшов до висновку, що податок на емітентів забруднення створює сумарно більший суспільно корисний ефект, ніж субсидія постраждалим унаслідок забруднення навколишнього середовища⁶³. Фабрика забруднює повітря або воду, від чого околиці жителів та іншим підприємствам завдаються зовнішні, не створені ними самими, збитки. Інакше кажучи, вартість даної фабрики для місцевих жителів (її повна суспільна вартість) перевищує її вартість для офіційних власників. Щоб протистояти забрудненню, можна додатково оподаткувати фабрику, створивши в такий спосіб фонд для виплати компенсації потерпілим, або ж самі потерпілі за спільною домовленістю між собою погоджуються сплатити додатковий податок, аби за його рахунок побудувати очисні споруди. Проте, цей підхід має той недолік, що потребує і деякого підвищення податкового тягара, і супроводиться втручанням держави в діяльність підприємницького сектора.

Контрпропозиції щодо бездержавної форми інтерналізації негативних ефектів висунули представники так званої школи прав власності, котру започаткував американський економіст Рональд Коуз працею "Проблема суспільної вартості" (1960), підтриманий Дж. Б'юкененом, Роландом Мак-Кіном та іншими. Дж. Б'юкенен назвав економічну теорію прав власності "розквітаючою піддисципліною"⁶⁴, а її автор — Р. Коуз був удостоєний Нобелівської премії (1991 р.). Основний постулат школи прав полягає в тому, що, за словами К. Ерроу, "неспроможність ринку зумовлена нечітким визначенням прав власності"⁶⁵. Права власності зацікавлених господарюючих сторін можуть бути реалізовані через укладення між ними добровільної угоди про викуп забруднюючої доквілля фабрики з метою установлення на ній очисних споруд. Таким чином, побічна для господарювання проблема забруднення як негативна екстерналія вирішується не засобами зовнішнього фіскально-бюджетного втручання, а безпосередньо самими діловими партнерами шляхом поєднання (pexus) міркувань економічної ефективності з правом власності, взаємодії економічного і правового середовища.

Формалізований у вигляді теореми (теорема Коуза), розрахунок її автора побудований на тому, що при умові нульової вартості визначення прав власності (так званих трансакційних витрат) бізнесмени і без втручання державних інстанцій здатні домовитись між собою про придбання, розподіл чи комбінування прав власності таким чином, щоб взаємно максимізувати економічну ефективність. По суті Коуз розглядає власність як сукупність ("сув'язь") прав, кожне з яких може бути пред-

метом торгу та угод купівлі-продажу. Тим самим Коуз аргументує доцільність основаної на приватизації саморегуляції економічної системи як альтернативи державній регламентації. До прикладу, у США на початку 90-х років електростанціям дозволено з торгів продавати й купувати права на повторну утилізацію деяких відходів. З 1995 року через аукціони реалізуються права на використання частот електромагнітного спектра телерадіокомпаніям.

За Коузом, достатньо налаштувати майнові й розпорядчі права суб'єктів господарювання, щоб економіка запрацювала сама собою, немов би на автопілоті. Але і податковий метод залишається досить поширеним: У ряді країн складається різноманітна структура бюджетних надходжень, пов'язаних із захистом довкілля (платні ліцензії на використання природних ресурсів, обов'язкові збори з забруднювачів, податки на одиницю викидів шкідливих речовин понад установлені стандартами та ін.). У США, за деякими оцінками, доля подібних ресурсних платежів уже сягає 30% доходів бюджету.

Серед західних економістів рецепти, запропоновані Р. Коузом, не знайшли одностайної підтримки. Так, окремі німецькі економісти, епігони історично-національної школи — тієї самої, про яку історик американської думки Морріс Коен зарозуміло заявив: "У історичної школи політекономії надмірно розвинуте серце і мало розвинута голова"⁶⁶, вважають, що не всі національні інтереси і суспільні потреби можна адекватно виразити ринково-міновими методами. Деякі з них не вірять у можливість рятівних заходів із збереження природного середовища на основі приватних угод, будучи впевненими, що послідовне застосування рекомендованої Р. Коузом економічної політики лише прискорює деградацію екологічних умов існування людського роду⁶⁷.

Зосередивши увагу на недосконалостях ринку, західні вчені розкрили й теоретизували закономірності виникнення та запропонували альтернативні способи протидії небажаним зовнішнім соціально-економічним ефектам, перетворивши цю тему в один із розділів фінансової науки.

4.5. Теорії державних видатків

Тему видатків на чільне місце у фінансовій науці поставив Адольф Вагнер, вивішивши емпіричний *закон розширення державної діяльності*. Згідно з законом Вагнера, обсяг державних видатків під впливом розширення попиту на державні послуги в індустріалізованих країнах, зумовленого зростаючим доходом на душу населення, збільшується більш

швидкими темпами, ніж валовий національний продукт⁶⁸. Обґрунтовуючи свій закон, Вагнер розмежував видатки на три групи за функціональними ознаками державної діяльності: державне управління й економічна система; соціально-культурна сфера; безпосереднє надання послуг державними структурами.

Ріст видатків першої групи Вагнер пояснював посиленням централізації економічних функцій держави, загальним ускладненням господарського життя відповідно до індустріального розвитку. Крім того, загострення суспільних суперечностей, викликаних ростом населення, процесами урбанізації та розподілу праці, зумовили зростання видатків на підтримку законності й правопорядку. Соціально-культурні видатки виростили під впливом не тільки загальної гуманізації та цивілізованості суспільства, але й за причиною росту попиту на еластичні за доходом культурні блага. Що стосується видатків третьої групи, то попри економічні успіхи західноєвропейських країн протягом ХІХ століття, на матеріалах яких виведений закон Вагнера, розкрилися недосконалості ринку, його неспроможність до деяких видів діяльності, що потребувало державної компенсації благі послуг, а також державного регулювання з метою підвищення економічної ефективності. В сучасній фінансовій літературі “знаменитий закон зростаючих державних видатків Адольфа Вагнера” згадується як науковий аргумент на користь такої величини державного бюджету, що відповідає бажанням суспільства розраховувати на фінансування певного рівня гарантованих урядом потреб⁶⁹. Звичайно, закон Вагнера піддається критиці з боку ліберально і консервативно налаштованих противників посилення ролі держави у вирішенні соціально-економічних проблем.

Іншою поширеною теоретизованою версією, що пояснює динаміку державних видатків, є так звана *гіпотеза заміщення*, запропонована англійськими вченими Аланом Пікоком і Джеком Вайсманом (Peacock and Wiseman's Displacement Hypothesis). У праці “Ріст державних видатків у Об'єднаному Королівстві” (1961) вони довели, що в період між 1890 і 1955 роками зростання державних видатків концентрувало поетапний характер: під час воєн державні видатки абсолютно і відносно швидко зростали, стабілізуючись у післявоєнний період на нижчому рівні, ніж під час війни, але суттєво вищому довоєнного рівня. В демократичному суспільстві закономірності такої динаміки автори пов'язують з поведінкою громадян-податкоплатників, яка коливається під впливом обставин. Певні, навіть потрібні державні видатки не будуть профінансовані до моменту, доки суспільство вважатиме існуючу норму оподаткування надто високою. Тим більше, що тягар податків психологічно сприймається відчутніше, ніж вигоди державної діяльності. Як результат, при демокра-

тичній формі приймання рішень фінансування нових програм відхиляється до тих пір, поки збільшення маси доходів не забезпечує зростання податкових надходжень без підвищення податкових ставок.

Екстремальні умови на зразок воєн спричиняють значні зрушення величини державних доходів і видатків, що виливається у свої наслідки. По-перше, для суспільства стає прийнятним рівень оподаткування, раніше потрактований недопустимим, що й дозволяє профінансувати необхідні затрати. По-друге, потрясіння національного масштабу переорієнтовують увагу уряду, виникають додаткові фінансові зобов'язання держави (виплата пенсій і допомог ветеранам, відсотки з державного боргу та ін.).

Не всі західні вчені розділяють інтерпретацію динаміки державних видатків за гіпотезою Пікока-Вайсмана. Так, Дж. Б'юкенен, погоджуючись, що світові війни дійсно вплинули на темпи росту державного сектора та прискорене часткове заміщення ринкового господарювання державною діяльністю, не вважає, проте, воєнний фактор єдиним поясненням феноменального зростання державних видатків. Між 1900 і 1970 роками у США обсяг сукупних державних видатків у реальному виразі зріс у 40 разів. Але подібні темпи зростання держави ("Левіафана"), приховуючі у собі загрози тривалої структурної кризи, котру, на думку Б'юкенена, вже переживає Америка в останні десятиріччя XX століття, навіть при демократичних, розрахованих на популярність, процедурах приймання рішень не можуть продовжуватись нескінченно⁷⁰.

Вагнер, Пікок і Вайсман, а також у полеміці з останніми Дж. Б'юкенен, пояснюють витрачання коштів державою як конфліктогенний феномен суперництва між ринковим і державним секторами за доступ до завжди обмежених фінансових ресурсів, підіймають питання оптимальної симетрії між ними. (Ось чому ми достосували дану тему до розділу "Ринок і державні фінанси"). Так чи інакше, ці автори підходять до проблеми державних асигнувань з позицій, ідеологізованих міркуваннями схвалення чи антипатії до державної діяльності. До подібної аргументації належить і колишня концепція англійської класичної політекономії. Адже у відповідності з трудовою теорією вартості за Адамом Смітом та його послідовниками державні видатки носять непродуктивний характер, а тому повинні бути зведеними до мінімуму. Вже з цієї причини видатки не зараховувались до центральних питань фінансової, а тим більше економічної науки.

Протилежний підхід до теоретизації державних видатків полягає в більш збалансованому ставленні до ринково-державної дихотомії, а також у позаісторичному, етично нейтральному, незалежному від місця і часу тлумаченні. Таку можливість відкривають методи мікроекономіч-

ного маржиналістського аналізу на теоретичній основі суб'єктивістської теорії вартості. Тут ідея індивідуального попиту була перенесена і в сферу державних фінансів, кожен окремий індивідуум став інтерпретуватись як самостійний суб'єкт фінансових відносин з державою з приводу споживання й відповідної оплати суспільних благ (послуг), а сама держава — як виробник і джерело цих благ.

Теоретизація фінансових явищ на основі суб'єктивних конструкцій індивідуальної корисності та маржиналістських робінзонад відкрила шлях до формалізації фінансового знання за допомогою економіко-математичних методів та економетричних моделей. Йдеться про створення "*чистої*" науки, математизованої за формою теоретичної дисципліни, яка була б вільною від домішок елементів етики й адміністративного мистецтва. "Чиста" теорія претендує на незалежний статус від політично і соціально мотивованих рішень щодо обсягу та цільового використання бюджетних коштів. Така теорія має самодостатній характер; розвиваючись сама собою, вона віддає перевагу епістемологічному підходу над онтологічним. Якщо онтологічний метод дозволяє розглядати науку як систему здобування знань, сповнених суспільної значущості, то епістемологічний (гносеологічний) підхід дає скоріше абстрактне знання, котре саме по собі не може бути ні позитивним, ні негативним. Створення абсолютно соціально й етично нейтрального фінансового знання пов'язане з чималими методологічними труднощами і, на наш погляд, зберігає дещо схоластичний характер.

Вперше у завершній і послідовній формі "чиста теорія" була викладена П. Самуельсоном у статтях "Чиста теорія державних видатків" (1954), "Схематичне тлумачення теорії державних видатків" (1955) та "Аспекти теорії державних видатків" (1958)⁷¹, що увійшли в цикл робіт, за сукупність яких Самуельсон і став Нобелівським лауреатом (1970). Опіраючись на ідеї австрійської, італійської, шведської й почасти історичної шкіл (Ф. Ліст), Самуельсон доводив, що питання оподаткування та соціального розподілу податкових зобов'язань не можна розглядати ізольовано від витрачання надходжень до фіску, зумовлених завданнями й масштабами державної діяльності, хоч ці процеси і підлягають строгій формалізації методами математичного аналізу.

Новаторство подібної позиції полягало в залученні тих теоретиків-фінансистів, хто майже повністю зосереджувався на податках. З цього приводу Самуельсон наважився критикувати самого Артура Пігу, в знаменитому трактаті якого "Дослідження державних фінансів" із 285 сторінок тексту від сили ледве 20 відведено видаткам, а решту присвячено майже виключно податкам. Нехтування комплексним сприйманням про-

блематики державних фінансів штучно збіднювало предмет фінансової науки, породжувало спрощені сентенції на зразок: “найкращий податок — це найменший податок”. Поворот уваги до державних видатків зумовив суттєву зміну економічного тлумачення ролі державного сектора. Класики англійської політекономії трактували державу як сферу *споживання*, що саме по собі слугувало аргументом на користь максимального можливого обмеження “неминучого зла” державної діяльності. Всупереч цим поглядам, шведи, італійці, а за ними П. Самуельсон, Р. Масгрейв та інші, стали на позицію, що функціонування держави — різновид реальної економіки, сектор *виробництва* благ суспільного споживання, котрі є складовою загального добробуту.

Перетворення суспільного блага у фундамент всього фінансового знання суттєво підсилило концептуальну схему фіскального обміну: “блага — податки” за принципом ринкової самодії. Проте “чиста” теорія державних видатків у силу монопольного характеру багатьох видів державної діяльності та унікальності забезпечуваних державними структурами благ відходить від пристосованої до звичайного ринку мікроекономічної теорії. “Ніяка децентралізована система ціноутворення, — визнає Самуельсон, — не може бути використаною для визначення оптимального рівня колективного споживання”⁷². Вочевидь, наділення деяких ресурсів якостями благ, доступних усім членам суспільства, виразно суперечить принципам приватно-ринкового господарювання, а тому потребує видозмінених механізмів ціноутворення, позаринкових критеріїв виміру ефективності та особливих способів визначення оптимальної величини їх фінансового еквівалента — обсягу державних (бюджетних) видатків.

Прихильники неолібералізму небезпідставно вбачають у “чистій” теорії деякі внутрішні слабкості, оскільки в чистому вигляді існує порівняно невелика кількість істинно суспільних благ, зобов’язаних своїм існуванням виключно державі. Переважна більшість благ має змішаний характер, будучи пристосованими і до ринкового, і до позаринкового (“безоплатного”) забезпечення (охорона здоров’я, освіта). До категорії суспільних благ не можна з повною на те підставою зарахувати також трансфертні платежі (пенсії, допомоги та інші соціальні виплати), котрі хоч і проходять через бюджет, але по суті надаються одними громадянами іншим за принципом соціальної солідарності. В таких випадках патерналістська роль держави обмежується організацією соціальної допомоги тим, хто не здатний задовільнити свої мінімальні потреби власними зусиллями.

Отже, поділ на блага суспільного і приватного користування вельми умовний, а сфера дії “чистої” теорії доволі звужена. Якщо абсолютно “чисте” суспільне благо — рідкість, то і стерильний ринковий товар як

об'єкт досконалої конкуренції також існує лише в теоретичних моделях. Тому Самуельсон не наполягає на категоричній протилежності суспільних і товарних благ: "Сказати, що річ не знаходиться на Південному полюсі логічно ще не означає, що вона знаходиться на Північному". Заперечування відповідності більшості державних (public) функцій моему радикальному визначенню суспільного блага не передбачає згоди, що ці функції відповідають такому ж логічно радикальному поняттю приватного блага⁷³. Доступ до ринкових благ обмежений економічними можливостями і виробників, і споживачів, але це ще не доводить, що пропозиція і споживання суспільних благ національної безпеки, правопорядку, благоустрою та ін. є безмежними. Приватні та суспільні блага, будучи частково взаємозамінними, доповнюють одні одних і разом максимізують функцію суспільного добробуту. Ефективна аллокація, виробництво і розподіл благ у ході операцій, здійснюваних як державою, так і підприємницьким сектором, забезпечують оптимальне поєднання приватних і державних видатків у рамках моделі загальної рівноваги за Вальрасом при умові наявності певних ресурсів та сукупності раціональних споживачів.

Цікаво, що назвавши спочатку чисту теорію з визначеним артиклем (The Pure Theory of Public Expenditure), — тобто, єдиною в своєму роді "правильною" теорією, Самуельсон у наступних публікаціях скорегував себе, вживаючи назву з невизначеним артиклем (A Theory of Public Expenditure), що треба розуміти як — одна з теорій⁷⁴. Самуельсон досить обережний, щоб прийняти "чисту" теорію економічної ("ринку - держава") і фіскальної ("податки — блага") симетрії без застережень, де, за його словами, багато "світлонепроникності" (opaqueness). "Чимало з того, що фігурує під назвою "теорія державних фінансів на засадах вільного обміну", схоже, просто спантеличує⁷⁵, — відверто зауважує він.

І все ж "чиста" теорія — не зашкарубла квазінаукова софістика, що заводить дослідження в глухий кут. Як формально-логічна теоретична побудова дедуктивна "чиста" теорія в істинно науковому сенсі незалежна від реальної фінансової політики бюджетних видатків. Вона демонструє силу абстрактно-інтелектуального теоретизування, безвідносного до визначення конкретних величин і структури бюджетних асигнувань. Вона вказує на важливість даної теми, на можливість сфокусувати її у центрі теорії фінансів, абстрагуючись від реальної змісту бюджетних рішень. Попри свій гіпотетичний, невловимий (elusive), за виразом Р. Масгрейва, характер, "чиста" теорія державних видатків посіла своє місце на сторінках наукових трактатів.

Основні концептуально-теоретичні й проблемно-евристичні підсумки осмислення державних фінансів у ринкових категоріях можна підвести в таких положеннях.

Адекватне сучасним ідейним основам західної цивілізації теоретичне розуміння поняття суспільного блага відрховує свій відлік від часів Великої Французької революції, коли в “Декларації прав людини і громадянина” (1789) соціальна природа особистості була розділена на людину і громадянина, що розташувало суспільне благо поряд з особистим, зрівняло їх.

Завдяки роботам цілої плеяди фінансистів-теоретиків, переважно представників італійської та шведської шкіл, поняття суспільного блага стало теоретичною основою вчення про державні фінанси з урахуванням його особливостей: уподібнення ринковим актам купівлі-продажу між державою-виробником і споживачами за схемою фіскального обміну “блага — податки” при обмеженнях, створюваних неподільністю суспільних благ і можливістю безкоштовно користуватися ними (*free rider problem*). На суспільні блага поширені ринкові закономірності й категорії (функція корисності, попит і пропозиція, шкали переваг та ін.).

Державне господарювання як економіка державних доходів і видатків та вчення про фінансову діяльність держави як юридичної особи вивчає суспільні потреби громадян у взаємозв'язку з державними функціями та способами їх фінансування при існуючих умовах й обмежено наявних на певний момент коштах. З цього погляду публік економікс уписується в розуміння економіки як науки про ефективне розміщення (аллокацію) перманентно обмежених ресурсів між конкуруючими застосуваннями з метою комплексного забезпечення потреб суспільства в благах та послугах і приватно-ринкового, і державно-інституційного походження.

Публік економікс відображає ту особливість держави, що їй властиві не одні лише імперативні функції влади і політичного суверенітету. У фінансових зв'язках між нею та оточуючим суспільно-економічним середовищем держава реалізує себе також як суб'єкт власних майнових прав і матеріальних інтересів. У ролі осереддя бюджетних доходів і видатків, рахунків і кошторисів державних установ, багатства і майна, котрі знаходяться під її юрисдикцією, держава фактично є фіском (казною, скарбом). Фіск — це сама держава в сукупності її фінансових повноважень, ресурсів та діяльності, що і є предметом публік економікс як наукової дисципліни.

Цитованими дефініціями державних фінансів автор даної роботи прагнув відобразити найбільш репрезентативні з них, віддзеркалюючи стан західної фінансової думки. В ролі узагальнюючого згустку, пролога і/або епілога наукового мислення дефініції постають інтенційально всеохоплюючим і водночас максимально лапідарним інтелектуальним продуктом. Незалежно від автора, країни, часу наведені визначення відтворюють сирій-машня державних фінансів, об'єднане єдиною світоглядною позицією, котру можна охарактеризувати як космополітичну, раціональну, деідеологізовану, вільну від класово-політичних і соціально-конфронтаційних моментів. У своїх дефініціях західні автори уникають неконкретних алегорій на зразок ототожнення державних фінансів з "відносинами".

Західною фінансовою наукою були відкриті як подібності, так і відмінності між економікою вільного ринку і державним фінансовим господарюванням (публік економікс). Державні (публічні за англо-і франкомовною термінологією, що методологічно дуже важливо) фінанси частково функціонують за загальними законами економіки. Проте економіка державних фінансів характеризується низкою обмежень і застережень, а саме:

— дії державних структур тим відрізняються від приватного господарства, що держава в ролі вищої суспільно-політичної організації має право вдаватися до сили примушування;

— у сфері державних фінансів не діє універсальний критерій пріоритетності й вигідності різних видів діяльності, аналогічний критерію прибутковості в ринковому секторі;

— на відміну від приватно-господарських мінових угод, у фінансових операціях за схемою фіскального обміну "блага — податки" частково враховується платоспроможність податкоплатників;

— у масштабі людського життя тривалість існування держави є вічною, що впливає на індивідуальне сприймання державно-фінансових операцій, особливо кредитних та інвестиційних, їх учасниками;

— унікальність, зміст і розмах державної діяльності супроводиться позитивними й негативними ефектами, пов'язаними з масштабністю виконуваних державою функцій (economies and diseconomies of scale).

Вчення про екстерналії виникло як реакція на market failure — недосконалість ринку в усуненні деяких породжуваних господарською діяльністю побічних ефектів. Тут фінансову думку непокоять не державно-фінансові проблеми безпосередньо, а взаємодія фіскально-бюджетних інститутів із суміжними сферами економіки. За Пігу, засобом інтерналізації зовнішніх ефектів є податки і субсидії, за Коузом — торг правами власності (bargaining procedure).

“Чиста” теорія державних видатків відрізняється від емпірично розроблених концепцій А. Вагнера, А. Пікока і Дж. Вайсмана своїм суто теоретичним характером формалізованої гіпотези, об’єднаної з нормативною теорією суспільного добробуту. Науковий авторитет “чистої” теорії підсилюється авторством лауреата Нобелівської премії П. Самуельсона.

Поняття ринкової демократії, застосовувані для характеристики неринкового сектора, передбачають функціонування державних фінансів у адміністративно-правовому полі владних і політичних процедур, що в свою чергу спрямовують фінансову думку на дослідження феномену людини як суб’єкта вибору, учасника законодавчих і управлінських рішень у сфері державних фінансів.

Примітки

- ¹ Цит. по: Ф о р Э. Опала Тюрго: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1975. – С. 5.
- ² Цит. по: Х а н с е н Э. Х. Послевоенная экономика США (Ее характеристика и проблемы): Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – С. 87.
- ³ *Classics in the Theory of Public Finance* /Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock. – London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. – P. IX.
- ⁴ Cit. after: R o t h b a r d M. N. Man, Economy, and State: A Treatise on Economic Principles. – New York etc: D. Van Nostrand Company, 1962. – P. 884, 943.
- ⁵ D o w n s A. An Economic Theory of Democracy. – New York: Harper and Brothers, 1957. – P. 170.
- ⁶ А н д р у щ е н к о В. Л. Концепции государственных благ на службе у буржуазной апологетики / Финансы СССР. – 1981. – № 2. – С. 66 – 69.
- ⁷ B o u l d i n g K. E. Beyond Economics: Essays on Society, Religion and Ethics. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968. – P. 21.
- ⁸ “Якщо благо загальнодоступне (non-exclusive) для споживання, подібно до оборони країни, вартість обслуговування додаткового споживача, оскільки благо вже існує, дорівнює нулю, оскільки для цього непотрібно ніяких додаткових ресурсів” (S h a r p A. M., O l s o n K. W. Public Finance: The Economics of Government Revenues and Expenditure. – St. Paul etc.: West Public Co., 1978. – P. 69).
- ⁹ T u l l o c k G. Private Wants, Public Means. – New York: Basic Books, 1970.
- ¹⁰ *Public Goods and Public Policy* / Ed. by W. Loehr, T. Sandler. – Beverly Hills – London: SAGE Publications, 1978. – P. 1 – 2.
- ¹¹ B u c h a n a n J. The Demand and Supply of Public Goods. – Chicago: Rand McNally, 1968. – P. V.
- ¹² Питання про наукові пріоритети тут суперечливе. Як зазначає М. Блауг, поняттям суспільного блага користувався вже Джон Стюарт Мілля. Коли група італійських теоретиків-фінансистів відкрила концепцію суспільного блага заново, “ніхто в цьому зв’язку не згадав Мілля” (Б л а у г М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело Лтд, 1994. – С. – 199).
- ¹³ B a u m o l W. J. Welfare Economics and the Theory of the State. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1962. – P. 20.
- ¹⁴ H u m a n D. N. Public Finance. – Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. – P. 168 – 169.
- ¹⁵ H e a d J. G. Public Goods and Public Welfare. – Durham (N. C.): Duke University Press, 1974. – P. 91 – 92.
- ¹⁶ *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson.* – P. 1223 – 1232.

- ¹⁷ Public Goods and Public Policy / Ed. by W. Loehr, T. Sandler. – Beverly Hills; London: SAGE Publications, 1978. – P. 11.
- ¹⁸ Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 1: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – С. 117.
- ¹⁹ Маршалл А. Цит. праця. – С. 118.
- ²⁰ Цит. по: Платтер Ю. Основные учения политической экономии: Критическое введение в науку о социальном хозяйстве. Т. 1: Пер. с нем. – М., 1908. – С. 8.
- ²¹ The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson. – Op. cit. – P. 1224.
- ²² Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – P. 179.
- ²³ Вегпанн G. The Buchanan Contribution // Finanzarchiv. – Tübingen, 1987. – Bd. 45, H. 1. – P. 1.
- ²⁴ Head J. G. Public Goods and Public Welfare. – Durham (N. C.): Duke University Press, 1974. – P. 158.
- ²⁵ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 54.
- ²⁶ Head J. G. Op. cit. – P. 160.
- ²⁷ Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. – М.: Таурус Альфа, 1997. – С. 126.
- ²⁸ The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson. Vol. 2. – P. 1235.
- ²⁹ Downs A. An Economic Theory of Democracy. – New York: Harper and Brothers, 1957. – P. 27 – 28.
- ³⁰ Нитти Ф. Цит. раб. – С. 16, 42 – 43.
- ³¹ Growes T., Ledyard J. O. Optimal Allocation of Public Goods: A Solution to Free Rider Problem // Econometrica. – Evanston (Ill.), 1977. – Vol. 45, No. 4. – P. 783 – 809.
- ³² Growes T., Ledyard J. O. The Existence of Efficient and Incentive Compatible Equilibria with Public Goods // Econometrica. – Evanston (Ill.), 1980. – Vol. 48, No. 6. – P. 1521.
- ³³ Classics in the Theory of Public Finance. – P. 177.
- ³⁴ Шарп А. М., Олсон К. В. Public Finance: The Economics of Government Revenues and Expenditures. – St. Paul etc.: West Public Co., 1978.
- ³⁵ Adams H. C. The Science of Finance: An Investigation of Public Expenditures and Public Revenues. – New York: D. Appleton and Company, 1899. – P. 1.
- ³⁶ Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: Пер. с итал. – М., 1904. – С. 1.
- ³⁷ Shour C. S. Public Finance. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. – P. 145 – 148.
- ³⁸ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. A Study in Public Economics. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – P. 3.
- ³⁹ Musgrave R. A. Public Finance, now and then // Finanzarchiv. – Tübingen, 1983. – Bd. 1, H. 1. – P. 1.
- ⁴⁰ Singer N. M. Public Microeconomics. – Boston: Little, Brown & Company, 1972. – P. 3.
- ⁴¹ Atkinson A. B., Stiglitz J. E. Lectures on Public Economics. – Maidenhead: McGraw-Hill, 1980. – P. 9.
- ⁴² Тиктин Г. И. Очерки по общей теории публичных финансов. Опыт построения теоретической финансовой науки на публично-экономической основе. Предмет и основоположения. – Одесса, 1926. – С. 1 – 50; Тиктин Г. И. Очерки по общей теории публичных финансов. Проблема общетерриториальных (государственных) и местных публичных финансов. – Одесса, 1928.
- ⁴³ Shour C. S. Public Finance. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. – P. 3.
- ⁴⁴ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – P. 6 – 27.
- ⁴⁵ Shour C. S. Public Finance. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. – P. 3.
- ⁴⁶ Shour C. S. Op. cit. – P. 465, 470.
- ⁴⁷ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. – P. 410, 415.
- ⁴⁸ Годме П. М. Финансовое право: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1980. – С. 37.
- ⁴⁹ The Economic System in the UK / Ed. by D. Morris. – Oxford: Oxford University Press, 1981. – P. 317.

- 50 Swain D. *Managing Public Money. An Introduction to Public Finance and Budgeting.* - Lanham: University Press of America, 1987. - P. 3.
- 51 Нуман D. N. *Public Finance.* - Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. - P. 2.
- 52 Dalton H. *Principles of Public Finance.* - New York, 1955. - P. 3 - 4.
- 53 Маркс К. и Энгельс Ф. *Сочинения.* Т. 3. - С. 3.
- 54 Classics. - P. 204.
- 55 Classics. - P. 209.
- 56 Критика современных буржуазных теорий финансов, денег и кредита / Под ред. Г. П. Солюса. - М.: Финансы, 1966. - С. 38 - 39.
- 57 Орлов Н. В., Александров А. М. *Финансы капиталистических государств.* - М. - Л.: Госфиниздат, 1938. - С. 6.
- 58 Финансы капитализма: Учебник / Под ред. Б. Г. Болдырева. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 3.
- 59 Финансово-кредитный словарь. Т. 3 / Под ред. Н. В. Гаретовского. - М.: Финансы и статистика, 1988. - С. 338.
- 60 Wagner R. E. *Institutional Constrains and Local Community Formation // American Economic Review.* - Menasha, 1976. - Vol. 66, No. 2. - P. 112.
- 61 *Economics and Human Welfare. Essays in Honor of Tibor Scitovsky / Ed. by M. J. Boskin.* - New York etc.: Academic Press, 1979. - P. 24.
- 62 Нуман D. N. *Public Finance.* - P. 95 - 97, 105 - 106.; Samuelson P. A., Nordhaus W. D. *Economics.* - New York etc.: McGraw-Hill, 1992. - P. 380 - 383.
- 63 Baumol W. J. *On Taxation and the Control of Externalities // The American Economic Review.* - Menasha, 1972. - Vol. 62, No. 3. - P. 309 - 312.
- 64 Бьюкенен Дж. М. *Сочинения.* - С. 238.
- 65 *Economics and Human Welfare. Essays in Honor of Tibor Scitovsky / Ed. by M. J. Boskin.* - New York etc.: Academic Press, 1979. - P. 24.
- 66 Коэн М. Р. *Американская мысль: Пер. с англ.* - М.: Иностранная литература, 1958. - С. 101.
- 67 Ойкен В. *Основы национальной экономики: Пер. с нем.* - М.: Экономика, 1996. - С. 342.
- 68 Classics. - P. 1 - 15.
- 69 Musgrave R. A. *The Theory of Public Finance.* - P. 51 - 52.
- 70 Бьюкенен Дж. М. *Сочинения.* - С. 414.
- 71 *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson. Vol. 2 / Ed. by J. E. Stiglitz.* - Cambridge (Mass.): The M. I. T. Press, 1966. - P. 1223 - 1239.
- 72 *The Collected Scientific Papers.* - Op. cit. - P. 1224.
- 73 *The Collected Scientific Papers.* - Op. cit. - P. 1232.
- 74 *The Collected Scientific Papers.* - Op. cit. - P. 1223, 1226.
- 75 *Ibidem.* - P. 1231.

5. ДЕМОКРАТІЯ І ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

В умовах капіталістичної демократії існують два методи здійснення суспільного вибору: голосування, звичайно використовуване для приймання "політичних" рішень, і ринковий механізм, споконвіку пристосований для економічних рішень¹.

Кеннет Ерроу

Народна влада справляє шкідливий вплив на державні фінанси. Демократія марнотратна. Демократії не відоме мистецтво дотримуватися ощадливості².

Алексіс Токвіль

Сучасна ринкова економіка країн Заходу характеризується динамічним процесом створення багатства та змінами, зумовленими науково-технологічними інноваціями. Вільному ринку, ефективній економіці відповідає сильна демократична державна влада, достатньо забезпечена фінансовими ресурсами. В неокласичному розумінні держава є результатом вільного політичного ринкового вибору громадян і господарюючих суб'єктів на роль гаранта прав і свобод, ділового партнера і арбітра, поручителя належного виконання законів і правил, зобов'язань перед фіском, майнових прав та договорів. Недарма Томас Гоббс, один з ідеологів західної державності періоду її становлення, називав державу тим "смертним Богом, якому ми під владою безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом"³. Не дивно, що побудована на таких засадах, економічно й фінансово потужна держава відповідає інтересам абсолютної більшості населення.

За даними Всесвітнього банку в країнах Організації економічного співробітництва і розвитку сукупні державні видатки (центральні плюс місцеві бюджети) вже складають майже 50% від валового внутрішнього продукту в порівнянні з 10% на початку століття⁴. Отже, у групі розвинутих країн Заходу загалом близько половини валового продукту в його фінансовому еквіваленті рухається каналами державних фінансів. Цей факт засвідчує, що суспільні (соціальні, державні) форми існування практично зрівнялись із приватними (індивідуальними), стали не менш

значущими. На Заході під державно-демократичним контролем тепер перебувають фінансові ресурси, за величиною порівнювані з тими, котрими розпоряджається ринковий сектор. Тому могутнім стимулом науково-теоретичного і практичного інтересу до діяльності владних структур в умовах демократії є зміст і процедури цієї діяльності — право ухвалювати рішення, прерогативи розподіляти й порядкувати ресурсами. Механізми оформлення доступу до ресурсів, питання пропорцій їх розподілу між ринковим сектором і державою та характером використання насичені кардинальним суспільним значенням.

Упродовж віків сформувався багатючий ідейний, теоретичний і аналітичний інструментарій економічної науки. На думку американських учених, "невиправдано зосереджуватись, як це чинить традиційна економічна теорія, на 60% доходу і продукту, зв'язаних з приватним сектором, не пояснюючи як використовується решта. Таким чином застосування тих високо досконалих інструментів аналізу, котрі були розроблені економічною наукою за останні 200 років, у сфері політичних альтернатив стало природним і логічним"⁵. Представники викладеної нижче течії фінансової думки, що розвивається особливо динамічно, у порядку денний поставили розширення методів економічного аналізу в сферу фінансової політики, процедур формування рішень та суспільного вибору фіскально-бюджетних пріоритетів.

Тож — предметну область даного розділу складає науково-теоретичне уявлення про державні фінанси і поведінку суб'єктів державно-фінансової діяльності в світлі ідей та реалій демократії, а також питання ресурсно-дистрибутивного й політично-процесуального впливу демократичних інститутів на систему державних фінансів, досліджуваних за допомогою понятійного апарату, застосовуваного економістами при аналізі закономірностей приватного вибору на ринках. За нашим переконанням, тема взаємозв'язку між демократичним устроєм суспільства та функціонуванням державних фінансів належить до найбільш актуальних, інтригуючих, особливо важливих для сучасного українського читача.

5.1. Державні фінанси в демократичному середовищі

Чотири фундаментальні цінності закладені в підвалинах суспільного ладу західних країн: ринкова економіка, плюралістично-представницька демократія, правова держава, громадянське суспільство. Вони взаємозумовлені, економічній демократії вільного ринку відповідають політичні свободи, громадянські права і обов'язки. Ринкова економі-

ка — це впорядкований хаос, що знаходиться під демократичним контролем державних інститутів, діючих через фінансово-бюджетні й грошово-кредитні заходи. В умовах демократії окремі індивідууми володіють можливістю впливати на зміст фінансових операцій та загальний стан державних фінансів як виборці, законодавці, адміністратори. Саме через представницькі структури на індивідуальному рівні і демократичним способом вирішується поставлене ще Емілем Саксом радикальної важливості питання про вибір пропорцій розподілу наявних ресурсів між приватним і державним секторами, адже демократія — суспільний устрій, де влада може розпоряджатися інтересами людей лише з їх згоди і за їхнім вибором. Тим самим наводиться міст між рішеннями демократично уповноважених представників і тими індивідуальними потребами електорату, котрі в формі благ колективного споживання реалізуються на суспільному рівні.

Державні фінанси функціонують у демократично-процесуальному середовищі, бюджетно-фінансові інститути об'єктивно залежать від вибору електорату на індивідуальному і суспільному рівні. Конституційні норми бюджетного процесу, голосування як своєрідний досвід споживачів суспільних благ, висота і форми оподаткування, проблеми збалансування державних доходів і видатків, співвідношення між податковим і позичковим методами фінансування державних потреб, механізми вироблення фінансової політики, фінансовий нігілізм частини громадян, — ці та інші споріднені питання так чи інакше розглядаються західними авторами в контексті демократичних процедур приймання рішень. У цій сфері фінансова думка активно взаємодіє з думкою політичною. А остання в свою чергу характеризується водночас і ліберально-раціональним, і демократично-егалітарним мисленням. Деякі провідні представники західної фінансової науки шукають аргументи на користь “чистої” теорії не в функції суспільного добробуту, а в політичних механізмах затвердження рішень та закономірностях поведінки їх учасників.

Державні фінанси безумовно дислокуються в сфері взаємодії між господарською і політичною системами, між економікою і політикою. Пріоритет наукової постановки питання про взаємозв'язок між демократією, ринком і суспільною системою належить одному з деміургів західної мудрості, лауреату Нобелівської премії 1974 року Йозефу Шумпетеру. У праці “Капіталізм, соціалізм і демократія” (перше видання — 1942 р.) він аналізував сферу політики як ринок, на якому “політичні підприємці” цікавляться голосами виборців, а не їхніми доларами. З подібних уявлень почала формуватися економічна теорія політики (economics of politics), а також *теорія суспільного вибору (public choice*

theory), в світлі яких державні діячі, політики, навіть прості виборці уподібнюються господарюючим суб'єктам, узагалі індивідам, переслідуючим власні інтереси.

В узагальнюючому визначенні демократії Шумпетер писав, що за смисловою версією просвітницької філософії XVIII століття "демократичний метод є таким організаційним устроєм для приймання політичних рішень, який реалізує суспільне благо, перетворюючи сам народ у вершителя національних проблем шляхом обирання асамблеї осіб, покликаних виконати народну волю"⁶. З середини XX століття альтернативне розуміння демократії асоціюється з конкуренцією за лідерство: "Демократичний метод — такий організаційний устрій для приймання політичних рішень, при якому особи набувають владних повноважень шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців"⁷. Якщо класична доктрина демократії наголошувала на взаємозв'язку суспільного блага з волею народу, вираженою в сумі індивідуальних волевиявлень, то, не піддаючи сумніву ідею суспільного блага як вищої християнської цінності, сучасна теорія демократії еволюціонує в бік політичних механізмів демократичного управління державою. Вчення про державні фінанси об'єднує обидві концепції демократії — в своїй економічній частині опирається на ідею суспільного блага, а політичні аспекти функціонування фінансової системи тлумачить як процес постанови бюджетних законів та заходи фінансової політики під тиском конкуруючих суспільних сил і політичних партій.

Тема "демократія і фінанси" особливо виразно залунала в монографії Дж. Б'юкенена "Державні фінанси в демократичному процесі (Фіскальні інститути та індивідуальний вибір)", виданій у 1967 році. За допомогою методів економічного аналізу автор переорієнтувався від традиційного дослідження впливу фінансових заходів уряду на поведінку господарюючих суб'єктів різного рівня на питання поведінки людей як учасників політичного процесу ухвалення рішень щодо кількісних і якісних параметрів державних видатків і доходів. Б'юкенен новаторськи порушує питання таким чином: "Як впливає форма оподаткування на фіскальну свідомість та ставлення податкоплатників до обсягу й структури державних видатків? Чому проходить рішення про дефіцит бюджету, здавалося б, несумісне з засадами "здорових" фінансів та економічними критеріями господарювання? При абсолютно вільному виборі, — якому з податків платники віддали б перевагу? В якій пропорції під кутом зору індивідуальних інтересів громадян повинні знаходитись податкові й позичкові методи фінансування державних потреб?"⁸

Логічним продовженням даної теми стала наступна монографія Б'юкенена "Попит і пропозиція суспільних благ" (1968) й загалом уся тео-

ретична творчість цього вченого. Застосувавши принцип товарообміну до пояснення функціонування державних фінансів як окремого сектора економіки, Б'юкенен підходить до проблем суспільного вибору в умовах демократії: "Хто вирішує і як це мотивує, які блага і послуги мусить забезпечити держава? Хто вирішує і чим при цьому керується щодо кількісних співвідношень окремих благ і послуг? Хто і на якій підставі вирішує питання про розподіл їх вартості між членами суспільства? Нарешті, хто вирішує те, кому необхідно вирішувати?"⁹

Між системою сучасної політичної демократії й державними фінансами як формою фіскально-бюджетного господарювання розрізняються точки дотику в наступних моментах суспільної ситуації.

По-перше, у процесі боротьби за владу провадиться *конкурентна боротьба* за розпорядження фінансовими ресурсами держави. Персоніфіковані політичні сили і владні структури домагаються доступу до обмежених ресурсів з приватним сектором, а також змагаються між собою. Конкуренція в сфері політичного контролю за державними фінансами має багато спільного з конкурентною боротьбою господарюючих суб'єктів, "обидві форми конкуренції є гарантими проти неефективності, але жодна з них не є досконалою"¹⁰. За суттю західної політичної системи суспільство вибирає не безпосередньо спосіб вирішення проблем, а обирає людей, здатних управляти й справлятися з проблемами. В конкурентній боротьбі за голоси виборців політики виборюють владу як право приймати рішення.

По-друге, фінансова політика уряду — один із найсуттєвіших факторів його *популярності* у виборців. Популярність може виявитись лише в умовах вільного політичного ринку, подібно до попиту та пропозиції на ринку товарному. Завоювання популярності — далеко не просте завдання. За спостереженням американських соціологів вимоги більшості виборців до фінансової діяльності уряду поверхневі й несумісні: скорочення податків, але водночас збереження максимального обсягу соціальних видатків; обстоюючи високий рівень бюджетних видатків, багато хто вимагає викорінення марнотратства й неефективності.

Якщо ринок диктує кожному свої суворі закони раціональної поведінки, то стосовно державно-фінансових справ не раз наголошувалося на бюджетній нестриманості громадян, фінансовій некомпетентності електорату. На ринку люди економічно взаємодіють між собою, оскільки вони різні за родом діяльності, неоднакові у своїх можливостях і потребах. За контрастом — у сфері політичної демократії, в надрах якої складаються фінансові закони, люди рівні в правах, залишаючись різними в уподобаннях і потребах. Маючи можливість проголосувати за будь-яку програму, вигідну з їх точки зору, не виключено, що виборці віддадуть

перевагу економічно необґрунтованій програмі, запропонованій з популістських міркувань. Релятивізм популізму перетворює його в хистку основу фінансової політики, адже популярні заходи здатні підірвати фінансове становище держави. В цьому плані західні дослідники усвідомлюють небезпеки, котрі з боку демократії загрожують фінансовому стану держави.

По-третє, сфера державних фінансів — середовище для досягнення прагматичних *компромісів* між ефективністю як ортодоксальною вимогою ринкової економіки, соціальною справедливістю, політичною реальністю. На цій основі складається конкурентна *рівновага* інтересів у загальносуспільному масштабі стосовно реалізації не тільки першочергових сьогоденних потреб, але й віддалених державно-національних цілей, фінансованих переважно з бюджетних коштів. Якщо навіть припустити, що певні соціально-економічні рецепти вірні й своєчасні, розмірковував професор Річард Вагнер (США), "при існуючій демократичній системі ці наміри в дійсності можуть і не знайти переваги в державній політиці"¹¹ Інакше кажучи, в умовах демократії рішення щодо напряму фінансової політики приймаються часом не в тиші кабінетів, а в метушливі виборчих дільниць чи різноголосі парламентських дебатів. Необхідним є певний рівень зрілості та компетентності всіх учасників демократичного процесу, щоб реально прийняті рішення співпадали з теоретичними постулатами.

Важливо зауважити, що крім виборців і представницьких законодавчих органів, існує ще одна інстанція, формуюча важливі фінансові рішення — бюрократичний апарат. На відміну від ринкових структур, що вкомплектують свої фінанси в процесі господарської діяльності на свій страх і ризик, бюрократія розпоряджається не власними, а суспільними фінансовими фондами. Остання обставина суттєво змінює мотивацію поведінки, за емпіричним законом ефективність використання коштів знижується. Подібно до бізнесмена бюрократ діє як максимізатор власної корисності, але не маючи хисту й міри самоінтересу, властивого підприємцю, в принципі не здатний забезпечити економічну вигоду на підприємницькому рівні. Та й сфера діяльності, режим використання коштів у нього інші. Вплив бюрократії на обсяги й ефективність витрачання бюджетних асигнувань — актуальна тема західної фінансової літератури.

По-четверте, через процедури суспільного вибору й бюджетного процесу під демократичним тиском функціонує система соціальних допомог і трансфертів за рахунок бюджету, що перетворює державні фінанси в фактор *добробуту* для ринково незадіяних, економічно неактивних

верств населення. Певною мірою в існуванні державного соціального благодійництва полягає моральне виправдання капіталізму як безжальної ринкової системи. Деякі фахівці з соціальних проблем перскопаці, що конфлікт між щедрістю соціальної держави і етикою здорового глузду, якому в ідеалі тільки й повинне підкорятися ведення державних фінансів, непереборний у принципі. Тим, хто захищає ідею держави загального добробуту з демократичних позицій, протистоять консервативні уявлення, що людям необхідно бути максимально незалежними, в тому числі й матеріально забезпечувати самих себе¹².

Автор класичної праці "Економічна теорія демократії" Ентоні Даунс (США) вважає, що знаменита теза Адама Сміта про економічну взаємозалежність між людьми на ґрунті самоінтересу ("Дай мені те, що мені потрібно, і ти одержиш те, що необхідно тобі..."¹³) повністю поширюється і на сферу політики: "Доводи Сміта однаковою мірою достосовані й до політики. Ось чому ми приймаємо аксіому особистої вигоди як наріжний камінь нашого аналізу"¹⁴. Заслугу Даунса, монографію якого називали сміливою, творчою, переконливою, вбачають у тому, що він поширив правила формування рішень у приватному бізнесі на урядову сферу. В моделі Даунса політичне життя повинно відповідати таким передумовам: політичні партії в усіх випадках поводять себе раціонально; мета кожної політичної партії, включаючи і ту, котра знаходиться при владі, полягає в завоюванні й збереженні влади, а не в максимізації суспільного добробуту; метою кожного учасника голосування (voter) є максимізація власної корисності (utility). Отже, як у моделі економічної поведінки у Сміта особисті господарські зусилля кожного є запорукою добробуту всього суспільства, так у Даунса політична участь у виборах, забезпечуючи власний інтерес, стає корисною для всіх. Тобто, суспільний добробут усе ж досягається, але не колективно-політичними рішеннями на державному рівні, а сумою індивідуальних зусиль. Аргументація Даунса перетворилася в одну з підвалин сучасної теорії суспільного добробуту.

Теоретична фінансова наука Заходу інтерпретує фіскально-бюджетні явища через призму давнього й великого завоювання західних народів, їх фундаментальну суспільну цінність — демократію, яка в своєму прикладному значенні виступає одним із способів відбору управлінських еліт і приймання рішень. Проте, підсумовуючи, важливо наголосити на протилежності мотивації ринково- і державно-орієнтованої особистої поведінки. "На рівні свого приватного життя люди знають, що при даному доході й капіталі мати щось більше рівнозначно мати менше чогось іншого. При відсутності такого усвідомлення в політичній сфері електорат схильний очікувати надто багато від державної діяльності, розрахову-

ючи на безболісне покращення економічного становища або зниження інфляції"¹⁵, — зафіксував один із піонерів розробки даної теми, автор відомої праці "Економічні наслідки демократії" Самуель Бріттен (Англія).

Економічні закономірності ринкової демократії (конкуренція, можливість вибору в межах існуючого попиту і пропозиції, торг-компроміс, рівновага інтересів, забезпечення добробуту) були перенесені й у політизовану сферу державних фінансів. На ринку реалізується регламентоване законами індивідуальне прагнення до придбання, власності, багатства. На політичному рівні суспільного вибору щодо параметрів та змісту фінансових операцій держави демократична участь полягає в максимізації власної корисності шляхом обдуманого подачі голосів, від чого залежить характер фінансової політики та якісний стан державних фінансів.

Популяризуючи самоцінність людської особистості та творчу силу індивідуалізму, демократичні ідеї суттєво вплинули на теоретичні уявлення про державні фінанси. Демократична держава не управляється одними економістами й фінансистами. В атмосфері перманентної дії демократичних інститутів вчення про фінанси зазнає змін, стає змістовно багатшим.

5.2. Теоретичні моделі приймання фінансових рішень

Фінансова історія свідчить, що західним демократіям властива схильність до дефіцитних фінансів. Тут реальність помітно контрастує з постулатами ортодоксальної макроекономічної теорії. Теорія відводить державі роль раціонального зцілителя суспільно-економічних негараздів, а насправді уряди нерідко стають їх джерелом. Це зумовлено тим, що деякі фінансові проблеми значною мірою мають політичне походження, будучи результатом демократичних порядків. Щоправда, авторитарні чи тоталітарні режими тим більше не застраховані від фінансових неладів. Проте, там вони — результат свавілля й некомпетентності властей, тоді як на Заході вони є наслідком суперечностей демократичного вибору. При інтенсивній взаємодії в сфері державних фінансів економіки і політики міркування партійного, профспілкового, станового та іншого характеру суттєво впливають на зміст фінансової політики, а звідси — і на макроекономічні показники.

Парадоксальне ставлення до державних фінансів, збалансованість яких, здавалося б, мала бути культом в атмосфері всеохоплюючого раціонального господарювання, відображається і в розбіжностях теоретичного тлумачення процесуальних особливостей приймання рішень, від котрих зале-

жить фінансовий стан держави. В теоретично-академічному висвітленні демократичних процедур управління державними фінансами наукова думка розвивається у чотирьох напрямках: неокласичному, інкременталістському, структуралістському, неомарксистському, окремі елементи яких так чи інакше інтегровані в загальну теорію суспільного вибору.

Неокласична теорія фінансово-орієнтованої демократії опирається на ідею суспільного блага, — ідею, міцно вкорінену у західному суспільствознавстві від Девіда Юма до Поля Самуельсона. В плані демократичних критеріїв суспільне благо виключає міжперсональне суперництво між споживачами і допускає безкоштовне користування благами. Забезпечення суспільними благами уподібнюється ринковій демократії вільної торгівлі благами за податковими цінами, рівень яких устанавлюється з суспільної згоди за демократично-представницькою процедурою.

Неокласичній теорії відповідають три функції фінансів, найбільш чітко сформульовані Р. Масгрейвом: аллокаційна, дистрибутивна, стабілізаційна¹⁶. Всі вони реалізуються через демократичні механізми. Функція аллокації передбачає визначення демократичним шляхом пропорцій розмежування повноважень та відповідних їм ресурсів між приватним і державним секторами. Теоретичне обґрунтування дистрибутивної функції бере початок від сформульованого К. Вікселлем принципу, згідно з яким державне регулювання структурного й міжперсонального розподілу доходів зобов'язане відповідати прийнятому даним суспільством модусу “належного” і “справедливого”. Функція стабілізації також передбачає демократично виражену суспільну згоду стосовно допустимих рівнів інфляції, безробіття та інших параметрів соціально-економічної ситуації. Теоретично кожній з функцій, узятій окремо, повинен відповідати свій обсяг та структура державного бюджету. В реальному державному чи місцевому бюджеті через механізми компромісів консолідуються всі три суббюджети.

В світлі неокласичного теоретизування законодавці й бюрократи відіграють пасивну, несамостійну роль у бюджетному процесі, обслуговуючи інтереси громадян-податкоплатників як кінцевих максимізаторів корисності й споживачів суспільних благ. Вадою неокласичної концепції Дж. Бюкенен і Р. Вагнер вважають надмірну затеоретизованість, відсутність вказівок про належний механізм вияву індивідуальних пререференцій: “У розрідженій атмосфері неокласичної теорії не відводиться уваги фінансовій політиці, фіскальній соціології та інституційній структурі, якими створюються реальні бюджетні рішення”¹⁷.

Інкременталістська теорія описує стиль приймання рішень, котрий не допускає всеохоплюючих заходів, рішучих поворотів фінансової по-

літики, а наголошує на повзучому реформуванні, на поступових, крок за кроком, проте неухильних змінах. Інкременталізм — форма розчленованого підходу, при якому проблема розкладається на частини, а кожна з менших проблем вивчається й вирішується окремо. У такий спосіб на кожній із стадій стає можливим своєчасно відмовитись від зробленого раніше неправильного висновку чи прийнятого рішення. Одна з переваг близької до утилітаризму методології інкременталізму вбачається в полегшуванні порівняльного вибору найбільш сприятливих альтернатив.

Як теорія приймання рішень інкременталізм — супутник кейнсіанської доктрини в період економічного росту країн Заходу при активному фінансовому й організаційному сприянні держави в 1940 — 1970 роках. У найбільш завершеній формі ця течія фінансової думки представлена у американській літературі працями Чарльза Ліндблома (“Державні фінанси: потреби, джерела, використання”, 1961; “Процес приймання рішень”, 1968) та Аарона Вілдавського (“Бюджетування. Сучасна теорія бюджетного процесу”, 1975; “Політика бюджетного процесу”, 1979). За аргументами інкременталістів часткові зміни мають перевагу, оскільки породжують менше конфліктів, не потребують значних зусиль, не завищують бюджетні очікування суспільства, скорочують затрати часу, надають можливість врахування в бюджетних призначеннях вимог моменту. Технологію приймання рішень інкременталісти уявляють як динамічний процес взаємних погоджень та компромісів, у якому політики й державні службовці пристосовують свої цілі до інтересів електорату. “Цілком очевидно, що інкременталісти не більш здатні передбачати фінансові події, ніж економісти неокласичної школи”¹⁸, — роблять висновок Дж. Б'юкенен і Р. Вагнер.

Структуралістська концепція започаткована монографією Джеймса О'Коннора (США) “Фіскальна криза держави” (1973). Чільним фактором, формуючим фінансовий стан держави, автор вважає соціально і політично структуровані інтереси або вигоди певних суспільних груп (interest groups), об'єднаних навколо спільного інтересу, проблеми чи мети. Інкременталістам не можна відмовити в тому, що наявність таких суспільних структур — невід'ємна риса демократії.

Фіскальна криза, котру мав на увазі О'Коннор, зумовлена випередженням темпів росту державних видатків у порівнянні з доходами. Дану диспропорцію автор пояснює дією двох чинників: розширення державного сектора і відповідне збільшення обсягу державних видатків створюють умови для нарощування виробництва, тобто активізація економічної діяльності держави посилює позиції приватного сектора; збільшування фінансових ресурсів, концентрованих державою,

та зростання соціальних видатків справляють суперечливий вплив на суспільство, породжуючи економічні, соціально-політичні й фінансові кризи¹⁹. Кризові явища загострюються унаслідок того, що фінансові затрати економічного й соціального порядку лобіюють впливові, а контрастні за своїми інтересами політичні сили, суспільні структури, верстви населення.

Не уникаючи соціально конфронтаційних термінів типу “монополія капітал”, “клас”, О’Коннор приходить до досить радикального висновку, що “податкові системи є просто особливим різновидом класових систем”²⁰. Він проводить незвичайну для американського автора думку, що державний сектор розвивається не за рахунок приватного, що і співіснування та розвиток є єдиним взаємообумовленим процесом. Цього впливає: хоч економічна й політична влади, котрі стоять за кожним із секторів, формально і розділені, насправді між державою і ринком структурно, а між державними діячами й представниками ділового кіла персонально, існують тісні зв’язки.

За О’Коннором, держава виконує дві суперечливі функції: *аккумуляції коштів* та їх *легітимації* (від англ. *legitimation*: буквально — усунування). Під легітимацією в даному контексті розуміється запровадження законів соціальної “амортизації”, котрі передбачають патерналістський розподіл благ на користь малозабезпеченим за рахунок державного бюджету. Функція акумуляції створює той дієздатний соціальний “людський” капітал (таланти, здібності, знання, ділові навички та ін.) який продовжує й доповнює процес нагромадження капіталу в приватному секторі. Мета легітимації полягає в підтримці таких цінностей як стабільність і суспільна гармонія шляхом селективного соціального фаворитизму. На відміну від акумуляції, котра опосередковано виконує продуктивну роль, сприяючи зростанню економічного потенціалу, легітимація пов’язана з адресною підтримкою соціально незахищених, матеріально незабезпечених верств населення.

Протиставлені одна одній, функції акумуляції й легітимації в умовах демократії породжують політичні конфлікти в боротьбі навколо обсягу і розподілу державного бюджету. Тим самим, на думку О’Коннора, демократія загострює фінансову кризу держави. Про небезпідставність таких застережень свідчить офіційний документ глобального характеру — звіт Всесвітнього банку за 1997 рік. Серед особливо актуальних проблем сучасності у звіті фігурує фінансова криза “держави загального добробуту”, що торкнулась навіть більшості розвинутих країн. У цьому ж документі сказано, що невідповідність узятих на себе функцій і фінансових можливостей держави частково має політичне походження.

ня. Необхідні зміни можуть блокуватись впливовими силами, зацікавленими в статус-кво²¹.

Концепція О'Коннора близька до позицій *неомарксизму* — обмеженої за своїм впливом течії західної соціально-економічної думки. У відповідності з доктриною неомарксизму держава повинна виконувати потрібну роль: прискорювати акумуляцію капіталу, забезпечувати легітимацію соціальної сфери, підтримувати належний суспільний порядок²². У такому контексті легітимація є виразником благодійної, філантропічної сторони капіталізму, оскільки держава, сприяючи накопиченню багатства у приватних руках, підтверджує тим самим легітимність ринкової системи як такої, в існуванні котрої зацікавлене все суспільство. Легітимація здійснюється через перерозподільчі механізми оподаткування, а також системи виплат, субсидій і трансфертів соціальним клієнтам.

У хрестоматії фрагментів із творів корифеїв фінансової теорії, укладеній Р. Масгрейвом і А. Пікоком, до класиків під'єднано й німецького ученого Рудольфа Гольдшейда, який у душі марксистської методології розглядав розвиток фінансових інститутів як продукт класової боротьби. За Гольдшейдом, в умовах демократичного народоправства, прийшовшого на зміну феодальному свавіллю, буржуазії як найбільш політично дієздатному й економічно пануючому класу було вигідно зробити демократичну державу фінансово слабкою, матеріально залежною від кредиторів. Звідси висновок, — якщо державі необхідно бути максимальною корисною для народних мас, успішно виконуючи функцію суспільного добробуту, її необхідно матеріально посилити шляхом передачі їй частини власності²³.

Вочевидь, ідеї Гольдшейда лунають явним дисонансом на тлі панринкової економічної філософії. Проте не можна заперечувати наукову плідність соціологічного підходу до теорії, властивого цій течії фінансової думки. На відміну від нормативних тлумачень італійської й шведської шкіл, Гольдшейда як представника європейського марксизму цікавили не стільки ефективність фінансової діяльності, скільки причини, що її пояснюють. “Одного разу виникнувши, подібна методологія може слугувати для передбачення дій за різних обставин. У результаті створюється точка опори для розвитку економетрії фінансової політики (econometrics of fiscal politics)”²⁴, — так коментують Масгрейв і Пікок унесок Гольдшейда в західну фінансову науку. Звинувачуючи класичний марксизм у крайнощах економічного детермінізму, неомарксизм доповнює його вченням про важливість взаємин між особистістю, суспільством і державою, в тому числі й у їх фінансово-бюджетному аспекті. Неомарксистові властивий *інструменталізм* — дослідження реалізації

специфічних класових, групових, станових інтересів засобами фінансової політики, а також оперування ідеологічними поняттями.

Варто зауважити, що після сплеску активності й популярності у 60 — 70-ті роки, в останні десятиріччя актуальність зрушених неомарксистом проблем виявляє суттєвий спад. Це пояснюється нарощуванням економічного потенціалу західних країн, збільшенням державних доходів при стабілізації, а то й зниженням рівня податків, скороченням бюджетних дефіцитів.

У тій чи іншій формі різні компоненти теоретичних моделей приймання фінансових рішень послуговували будівельним матеріалом для створення *теорії суспільного вибору*, що породила лавиноподібну літературу.

5.3. Суспільний вибір: генезис і концептуальні контури

У найбільш узагальненому вигляді під *суспільним вибором* розуміється пояснення економічними мотивами політичного волевиявлення та визначення державної політики в світлі критеріїв особистої вигоди та максимізації індивідуальної користі. Теорія суспільного вибору описує процес приймання суспільних (колективних) рішень у суб'єктивних поняттях раціональної мотивації індивідуальної поведінки, а також аналізує взаємодію між усіма учасниками політичних процедур (виборцями, політиками, державними службовцями, громадянами-податкоплатниками) як окремими суспільними групами, котрі генерують і через фіскально-бюджетний процес егоїстично реалізують свої власні специфічні інтереси.

У світлі постулатів суспільного вибору теоретичною моделлю для функціонування державних фінансів стають закони ринку. За аналогією з ними надання державою благ і послуг за вартістю, складом, якістю і кількістю повинно відповідати вільному вибору громадян-споживачів. "Суспільний вибір — це інституційний зв'язок між "попитом" населення на забезпечувані державою блага і послуги та кінцевим "задоволенням" цього попиту за допомогою політичної структури"²⁵. За словами професора Поля Марі Годме (Франція), існує важлива проблема належної розробки взаємодії науки державних фінансів з політологією²⁶. Аналогічну думку висловлювали американські вчені-фінансисти Річард і Пеггі Масгрейв: "Оскільки політичний процес знаходиться в серцевині бюджетних рішень, фіскальна теорія зобов'язана переступити традиційні межі економіки, поширившись у суміжну область політичної теорії"²⁷. Інтенсивний розвиток фінансових аспектів теоретичного вчення й емпіричного знання про суспільний вибір, розпочатий у 70-ті роки, продовжується і донині.

В центрі суспільного вибору знаходиться своєкорислива, максимізує власну вигоду *“економічна людина”* (*“homo economicus”*), діюча в політичній сфері, керуючись міркуваннями матеріального добробуту, особистої безпеки, комфорту існування, загалом — прагнучи реалізувати максимальну індивідуальну корисність позаекономічними діями, що найперше при голосуванні. Теоретики суспільного вибору наголошують, що кожен раціонально голосує за ту партію, програма котрої, як він сподівається, забезпечить йому максимальну вигоду (корисність). Із свого боку владні структури, за влучним зауваженням одного автора, укомплектовані не ангелами, а звичайними політиками, які, приймаючи бюджетні рішення, керуються власними інтересами або в кращому випадку — своїми уявленнями про суспільні інтереси. Крім того, вони відчують постійний тиск із боку своїх виборців, реагуючи на нього підтримкою тих статей доходів і особливо видатків, що відповідають вимогам електорату.

Як результат, — поведінка обраних в органи влади політиків і призначуваних в установи управління функціонерів перебуває під впливом двох, інколи конфліктних, мотиваційних імпульсів: власної вигоди й делегованого виборцями колективного інтересу. “В ролі максимізаторів корисності особи, які приймають рішення, дбають про особисті інтереси, здобуваючи вигоду з своєї професії. Схильність до зв’язків, бартеру й обмінних угод створює операційний механізм”²⁸. Та навіть діяльність в інтересах суспільства можна обернути на свою вигоду, приміром, забезпечивши перспективу переобрання на посаду, до чого також привертає увагу теорія вибору.

Відомий популяризатор вчення про суспільний вибір Денніс Мюллер (США) зараховує походження ідей суспільного вибору до творчості світил західної цивілізації: філософів Томаса Гоббса і Бенедикта Спінози (1632 — 1677), політичних мислителів Джеймса Медісона (1751 — 1836) та Алексіса Токвілля (1805 — 1859)²⁹. Пріоритет наукової постановки теми суспільного вибору в контексті державних фінансів належить представникам “італійської традиції” в фінансовій теорії: Антоніо Де Віті Де Марко, Маффео Пантелеоні, Уго Мадзолі, Джованні Монтемартіні, Амількару Павіані, Луїджі Ейнауді³⁰. Саме вони у працях кінця XIX — початку XX століття здійняли питання про “фіскальну відповідальність в умовах конституційної демократії” — персональну роль усіх осіб, причетних до функціонування державних фінансів. Італійці розпочали теоретизацію процесу виявлення індивідуальних переваг у виборі тих чи інших суспільних благ, фінансованих державою. Ними була створена теоретична модель, у рамках якої громадяни — виборці,

законодавці, урядовці, податкоплатники та ін. — виступали водночас як споживачами, так і постачальниками (consumers — demanders) суспільних благ. Не випадково Дж. Б'юкенен у монографії "Фіскальна теорія і політична економія" розділ "Суспільний вибір, демократія та вільний вибір" розташовує одразу після розділу "Італійська традиція в фіскальній політиці".

Наступний важливий етап наукової розробки вчення про суспільний вибір пов'язаний із докторськими дисертаціями вчених шведської школи: Кнута Вікселля "Дослідження в області фінансової теорії з додатком опису та критики шведської податкової системи" (1896) та Еріка Ліндаля "Основи оподаткування" (1919)³¹. Вікселлю належить ідея інтерпретації державної діяльності як форми обслуговування громадян за їх власним вибором. Йому також завдячують описанням способів, завдяки яким суспільний вибір забезпечує приймання рішень, порівнюваних за рівнем ефективності з ринковими рішеннями. З цього приводу один із коментаторів писав про концепцію Вікселля: "Завжди головною метою фінансової теорії містилася не у визначенні загальних умов фінансової ефективності, а полягала в установлюванні інституційної структури, придатної для вибору ефективних бюджетів"³². За Ліндалем, обслуговування людей державними структурами супроводиться опосередкованою податками трансформацією приватної власності в суспільну. Для Ліндаля держава — колектив громадян, а суспільний вибір робить можливим конкретизацію індивідуальної вартості державних благ і послуг для кожного окремого споживача. (Згодом ця гіпотеза була доповнена маржиналістським аналізом методом так званих кривих індивідуальної індивідуальності, який не потребує визначення індивідуальних суб'єктивних оцінок благ).

Значною віхою в теоретизації вчення про державно-фінансові аспекти суспільного вибору стала монографія Джеймса Б'юкенена і Гордона Таллока "Підрахунок згоди. Логічні засади конституційної демократії" (1962). Автори доводять, що в умовах демократії обсяги бюджетів надто значні, відображаючи перебільшений і неефективний розмір державного сектора. Цей висновок ґрунтується на тому переконливому спостереженні, що політичні партії або їх коаліції зацікавлені в максимальній кількості голосів, а тому пропонують виборцям привабливі, але надто дорогі для бюджету програми. Прийшовши до влади, вони вимушені оплачувати з бюджету блага і послуги, загальна вартість яких перевищує суму індивідуальних фіскальних внесків усіх виборців-податкоплатників. У результаті бюджет відображає граничну суспільну вартість вищу, ніж його гранична суспільна вигода³³. Це означає, що обсяг бюджету стає більшим оптимальної суми витрат, необхідної для ефектив-

ного, але не надмірного, забезпечення суспільних потреб. (Що й пояснює політичний спосіб не переобтяжувати державний бюджет — не виконувати даних перед виборами обіцянок фінансово-зобов'язуючого характеру). Крім того, беручи до уваги так звану транзакційну вартість усіх політичних дій і рішень, Б'юкенен і Таллок пояснюють, чому, попри демократичне голосування більшістю голосів, можуть не пройти рішення, вигідні саме більшості виборців. Річ у тому, що порівняно невеликій суспільній групі легше згуртуватися навколо вузькоконкретної мети та дешевше домовитись між собою, ніж розпорошеній більшості з суперечливими, а то й конфліктними мотиваціями.

Інтелектуальна експансія теорії суспільного вибору швидко забезпечила їй поважне місце у фінансовій науці. Якщо в фундаментальному підручнику Р. Масгрейва "Теорія державних фінансів" (1959) ще відсутня тема суспільного вибору, то в не менш відомій його праці "Державні фінанси в теорії і на практиці" (1973) окремий розділ уже присвячений фінансовій політиці, описаній в поняттях суспільного вибору — де йдеться про теорію представницької демократії; різні системи голосування та процедури індивідуального вибору; політичну роль й оптимальну величину державного сектора; групові інтереси³⁴ та ін.

На початку 70-х років отримує наукове визнання формулювання, запропоноване одним із зачинателів даної течії фінансової думки Робертом Толлісоном, активним співавтором і співробітником Дж. Б'юкенена по Центру вивчення суспільного вибору: "Теорія суспільного вибору — чітке вираження демократичної моделі, в рамках якої правителі також підлягають управлінню (the rulers are also the ruled). Теорія розглядає поведінку людей у процесі їх різноманітної участі у виробленні суспільних або колективних рішень, під чим розуміється вибір із взаємно виключних альтернативних обмежень, які, будучи вибрані, повинні стосуватися усіх членів суспільства"³⁵. Професор Девід Хайман, автор популярного й ґрунтовного американського університетського підручника з державних фінансів, формулює: "Колективний вибір здійснюється через політичну взаємодію багатьох людей у відповідності з установленими правилами. Забезпечення суспільних благ через політичні інститути потребує взаємної згоди стосовно їх кількості та засобів фінансування"³⁶. Тут в іншій термінологічній версії підтверджується незмінність концептуальних уявлень про суспільний вибір, закладених чверть століття тому.

З усіх застосувань суспільний вибір найбільш торкається практики парламентських і урядових рішень відносно сфери державних фінансів. При цьому особливо актуальними є питання витрачання коштів, порів-

няно менше уваги відводиться оподаткуванню. В умовах західних країн питання "звідки і як узяти кошти?" за своїм проблемним значенням вочевидь поступається питанню "яким чином їх витратити?" Це пояснюється тим, що при твердому і демократичному державному порядку одного разу впровадженій обов'язок сплачувати податки діє ледве не автоматично, тоді як вибір об'єктів фінансування з безмежної кількості потреб належить до найскладніших перманентних завдань державного управління.

Теорія суспільного вибору має позитивну і нормативну версії. В своєму позитивному варіанті вона тлумачить політичні технології приймання фінансових рішень та бюджетного процесу в умовах прямої й представницької демократії при різних процедурах голосування (за правилом одностайності, простої більшості, кваліфікованої більшості, в умовах дво- і багатопартійної системи та ін.), а також пояснює мотиви поведінки виборців.

У нормативній інтерпретації теорія суспільного вибору трактує питання соціальної справедливості, прав і обов'язків громадян, морально-етичний фактор співвідношення альтруїстичності й егоїстичності в поведінці правлячої еліти. Якщо позитивна теорія присвячена політичному церемоніалу (дуже важливого для демократії!) навколо ухвалення фінансових законів та затвердження державного бюджету, то нормативна теорія занепокоєна етичними компонентами фінансової взаємодії між суспільством і державою. Нормативна теорія виражає цінності вибору в світлі загальноприйнятих постулатів політичної свободи і демократії, в той час як позитивна теорія описує ці ж явища під кутом зору економічно мотивованої поведінки. Так чи інакше коло питань обох версій вчення про суспільний вибір зводиться до висвітлення взаємодії людини і держави ("the man versus the state").

Оскільки діючі особи суспільного вибору переслідують власні вигоди та інтереси, котрі, до того ж, через суб'єктивну мотивацію вчинків не підлягають кількісній оцінці, деякі науковці скептично ставляться до можливостей урядових структур упоратись із економічними й соціальними проблемами. Адже в сенсі своєкорисливої поведінки урядовці поводять себе подібно до менеджерів у приватному секторі з тією різницею, що в державних установах не створюється прибуток, а тому відсутні комерційні (але не меркантильні!) стимули для ефективної діяльності та скорочення видатків. Звідси пропозиції обмежити державні видатки конституційним шляхом, а також передати деякі державні функції приватним структурам або органам місцевого самоврядування. В США саме аргументи теоретиків суспільного вибору слугували науковим підгрун-

тям для внесення законопроекту про конституційну поправку, забороняючу бюджетні дефіцити, окрім надзвичайних обставин у країні. Обов'язкова, передбачена основним законом збалансованість федерального бюджету повинна суттєво обмежити можливості політиків самочинно чи під тиском виборців роздувати обсяг державних видатків.

Як складову частину теорії демократії вчення про суспільний вибір називають інколи формою "економічного імперіалізму", маючи на увазі домінування економічних методів дослідження. Експансія економічних підходів вважається одним із великих інтелектуальних досягнень наукової методології в ХХ столітті, що зумовило переворот у суспільних науках "подібний тому, який здійснив Копернік в астрономії, а Ейнштейн — у відношенні фізики Ньютона"³⁷. Заслуга теоретиків суспільного вибору найперше полягає в тому, що вони виходили з фундаментального значення в будь-якій життєдіяльності людей ринкових мотивів поведінки. Теорія суспільного вибору дає можливість тлумачення функціонування урядових установ і політичних структур через поняття приватних інтересів. "Дослідження з позицій суспільного вибору надзвичайно привабливе інтелектуально, оскільки воно уподібнює інтерпретації державної та приватної діяльності", — відшліфував Мілтон Фрідмен. За аналогією з ринком товарів і послуг функціонування політичної сфери за неокласичною схемою ототожнюється з ринком голосів виборців та прийнятих голосуванням рішень.

У контексті теорії суспільного вибору ми б запропонували визначення фінансів у такому вигляді: *державні фінанси — засіб впливу на розподіл доходів, аллокацію ресурсів і рівень зайнятості за допомогою урядових рішень стосовно фіскальних надходжень і бюджетних видатків*³⁸.

5.4. Внесок Джеймса Б'юкенена і Вірджинська школа

Серед західних теоретиків-фінансистів вирізняється учений з світовим іменем, наукова репутація якого цілковито пов'язана з розробкою теми суспільного вибору, — Джеймс Мак-Гілл Б'юкенен. Він став інтелектуальним наставником, авторитетним гуру актуального відгалуження сучасної фінансової думки — вчення про закономірності функціонування державних фінансів у демократичному суспільному і політичному середовищі, за що в 1986 році справедливо був увінчаний лаврами Нобелівського лауреата.

Дж. Б'юкенен (народився 1919 р.) здобув докторську ступінь у Чиказькому університеті в 1948 році, потім працював у різних університе-

тах. У 1969 році разом з Гордоном Таллоком створив і очолив Центр з дослідження суспільного вибору. Доповіддю Б'юкенена "Суспільний вибір і державні фінанси" був відкритий 34-й конгрес Міжнародного інституту державних фінансів (Гамбург, 1978 р.). В США засноване Товариство суспільного вибору з власним дослідницьким центром, який з 1982 року діє при університеті ім. Джорджа Мейсона, штат Вірджинія ("Вірджинська школа"). З 1966 року виходить у світ журнал "Суспільний вибір", з даної тематики публікуються серійні монографії, проводяться міжнародні наукові конференції. Словом, — творчість і діяльність Дж. Б'юкенена користуються таким науковим резонансом, що заслуговують окремого розгляду.

Передусім сам Б'юкенен бачить себе як ученого-фінансиста. "Попрі різні мої екскурси в сфері етики, права, політики і філософії, я залишаюся спеціалістом з державних фінансів"³⁹, — заявляє він. За піввіковий період наукової й викладацької діяльності Б'юкенен опублікував майже півсотні книг і монографій, біля 300 наукових статей з різноманітних проблем політичної економії, соціології, державних фінансів. Проте, чільна тема його досліджень, що влилась у сучасну фінансову науку й принесла авторові світове визнання, — створене Б'юкененом та продовжене його послідовниками вчення про суспільний вибір. У праці "До питання про аналіз замкнених біхевіористських систем" Б'юкенен закликав: "Критичної важливості зв'язок між поведінкою людей на ринку та їх поведінкою в політичному процесі повинен бути вивчений. Теорію суспільного вибору можна інтерпретувати як спорудження мосту між ними"⁴⁰. Розвиваючи думку, Б'юкенен пояснював, що дана теорія покликана аналізувати вибір альтернативних варіантів державної політики через демократичні механізми політичної системи за допомогою тих же способів, якими досліджується приватний вибір на ринку. При цьому саме управління державою та піклування про справи суспільства з боку органів влади, як і передбачав один із засновників неокласичної політичної економії Альфред Маршалл⁴¹, також є загальною корисністю, благом.

Б'юкенен характеризує себе як "договірного конституціоналіста" (contractarian constitutionalist): "Я конституціоналіст у тому розумінні, що допускаю установлення правопорядку на різних рівнях і через різні процеси, але при єдності рішень у межах установлених правил; я прихильник договірних прав, вважаючи, що принципова погодженість між людьми є єдиною підставою для порівняння прийнятих правил з фактичними діями"⁴². До прикладу, за Б'юкененом, логічна послідовність демократичної процедури щодо запровадження, скасування чи реформування певного податку складається з трьох стадій. На першій хтось із

спеціалістів ("позитивних економістів") провадить фіскально-економічний аналіз, а також прогност наслідків пропонованих змін. На другій стадії "позитивний політичний економіст" розробляє сценарій забезпечення публічної підтримки проекту в процесі парламентських дебатів та здійснює план по залученню більшості голосів, необхідних для прийняття потрібного рішення. На третьому етапі "нормативний економіст" пропонує етичні оцінки та рекомендації, якими можуть керуватися ті люди, від кого залежить реалізація даного заходу.

Тримаючи в полі теоретичного зору започатковану Адамом Смітом ідею вільного ринку як необхідну умову комерційного успіху й господарської ефективності, Б'юкенен водночас не випускав з уваги важливий пункт сучасної теорії економіки добробуту — недосконалість і неспроможність ринку в соціальному плані, породжувані неконтрольованою ліберальною економікою соціальні деформації. Звідси виникає питання фундаментальної суспільної важливості: в яких випадках і якою мірою державі необхідно втручатися в функціонування ринків? Відповідь, сконцентрована в сфері політики і управління, визначається поведінкою та компетентністю національних еліт, а її адекватний зміст залежить від такого ж ретельного дослідження діяльності політичних інститутів, з яким аналізуються ринки. Тим більше, що в умовах демократії єдиного, ніким не оспорюваного рішення на взірець мудрого монаршого повеління (його Вікселль називав "освіченим і доброзичливим деспотизмом") просто не існує. Можливо лише вибрати й затвердити, провівши через демократичні процедури, одну з пропонованих альтернатив.

Традиційна економічна теорія детально пояснює поведінку споживачів і підприємців стосовно купівлі-продажу товарів та послуг, виробництва, інвестування і т. д. За аналогією Б'юкенен розробляє відповідну теорію поведінки та приймання рішень економічними й політичними суб'єктами державного сектора, перенісши сюди з ринкової сфери поняття блага (товару), особистої вигоди, індивідуальної корисності. Політична діяльність, зокрема бюджетний процес, трактується ним як міжперсональне співробітництво з метою взаємної вигоди за конституційно установленими "правилами гри" — чинним законодавством. Згідно з рекомендаціями Б'юкенена у багатьох випадках не варто "замовляти" політикам певне вирішення тієї чи іншої проблеми, оскільки у вирішальній мірі результат уже обумовлений політичними реаліями та існуючими конституційно-законодавчими нормами.

Наприклад, замість того, щоб добиватись якихось конкретних змін митного тарифу, доцільніше знайти спосіб пристосуватись у власних інтересах до існуючих правил у рамках ГАТТ. Політичні й ринкові про-

цеси однаково підпорядковані встановленим правилам. Коментуючи творчість Б'юкенена, йому на вшанування журнал "Фінансархів" (ФРН) слушно зауважив, що в нормативному аспекті питання "які порядки найбільшою мірою відповідають індивідуальним інтересам у тривалій перспективі?" важливіше від тривіальних сумнівів типу "що робити, за кого голосувати, як витратити гроші?"⁴³. Адже суть справи вичерпується не мінливими намірами, а гарантованим здійсненням поставленої мети.

Опираючись на вчення Вікселля, Б'юкенен розробляв теорію діяльності державного сектора та приймання політичних рішень на засадах принципу одностайності (principle of unanimity). В світлі цього принципу визначення обсягу та фінансування державної діяльності можна вважати результатом добровільної угоди між зацікавленими громадянами, добробут кожного з яких теоретично зростає, коли вартість забезпечуваних йому особисто державних благ і послуг перевищує їх оплату в формі податків. У ідеалі використання ресурсів суспільства і, зокрема, коштів податкоплатників відповідає бажанням й інтересам громадян лише за умови ухвалення рішень якщо не одностайно, то кількістю голосів, близькою до того (principle of approximate unanimity). Тільки за такої політичної вимоги повною мірою реалізується ефективна за Парето фінансова політика — підвищення добробуту одних людей без погіршення добробуту інших. Щоправда, через труднощі узгодження позицій та високу вартість формування одностайних рішень принцип одностайності в чистому вигляді фактично нездійснимий. У реальній суспільній практиці недосяжна одностайність замінюється наблизеними до неї субоптимальними рішеннями.

Б'юкенен наголошує, що необхідно бачити різницю між рішеннями фундаментальної важливості (конституції, кодекси законів), якими регламентується зміст та порядок приймання рішень з будь-яких проблем, та безпосередніми рішеннями конкретних поточних питань. Останні залежать від кон'юнктурних обставин, але не можуть виходити за межі конституційно дозволеного. Адже в основних законах відображається не поточний стан справ, який швидко змінюється, а фіксується рамочна концепція самого напрямку розвитку, характеру національних пріоритетів та орієнтирів превентивної політики, що відповідає суспільним цінностям й інтересам. Так, згідно із ст. 20 своєї конституції Федеративна Республіка Німеччина є державою загального добробуту на основі соціального ринкового господарства, що і визначає основні параметри фінансово-економічної політики уряду ФРН будь-якої партійної приналежності.

В західних країнах відводиться чимале значення виваженості, стабільності конституційних норм, ретельності підготовки та обережності в

проведенні реформ. У прес-релізі Шведської академії наук з приводу нагородження Б'юкенена Нобелівською премією відзначалось: "Хід розвитку впродовж останніх десятиріч підтвердив реалістичність поглядів Б'юкенена щодо значення економічної політики та важливості систематичного перегляду фундаментальних правил гри при збереженні принципів стабільності"⁴⁴. За сучасних умов на Заході сильніше відчувається схильність до сталих правил функціонування державного організму, ніж це було в часи дирижізму за кейнсіанськими рецептами. Приміром, задовго до критичного наростання проблеми бюджетних дефіцитів Б'юкенен попереджав, що з позицій суспільного вибору боргове фінансування розриває логічний зв'язок між державними видатками і податками. При цьому *податки трактуються не як фіскальний реквізит політичної влади, а як атрибут громадянського суспільства, демократичної правової державності*. Коли податки уособлюють не зняття фіскального зиску, а фінансову умову свободи, цивілізованого і безпечного існування, тоді, враховуючи нереальність одностайності, затвердження рішень кваліфікованою більшістю перетворюється в метод забезпечення суспільно прийнятної відповідності між бюджетними видатками та податковими надходженнями.

Тримаючись неокласичних позицій, Б'юкенен та інші представники Віргінської школи не розділяють сподівань тих економістів, хто пропонує усувати негативні впливи монополій, несприятливих зовнішніх ефектів (екстерналій), кризових явищ, перешкоджаючих функціонуванню ринку в оптимальному режимі, за допомогою державного регулювання засобами фінансової політики. Якщо ринок не здатний ефективно впоратись з певною проблемою, то це ще не означає, що її спроможний розв'язати уряд. До речі, подібний скепсис має давню традицію. Так, навіть Джоан Робінсон (1903 — 1983) — лідер британських кейнсіанців у 60 — 70-ті роки, посилаючись на своїх англійських колег Генрі Сіджвіка (1838 — 1900) та Артура Пігу (1877 — 1959), писала, що теорія здатна підказати правильні дії, але "незграбним рукам уряду не можна довіряти делікатну справу вибору слухних моментів"⁴⁵.

Скептичне ставлення adeptів Віргінської школи до зусиль уряду нагадує вчення Мілтона Фрідмена, Френка Найта та інших речників Чиказької школи з її проповіддю благодіянь економічного лібералізму та критикою рецептів кейнсіанства й соціальної політики держави загального добробуту. Ще в роки становлення та активної популяризації теорії суспільного вибору американські вчені Манкур Олсон і Крістофер Клейг влучно зауважили, що спорідненість Чиказької й Віргінської шкіл полягає в їх обопільному протистоянні ортодоксальному марксист-

му, радикальним поглядам узагалі: “Прихильники Чиказько-Вірґінської школи та радикальні економісти нагадують одні одних як фотонегатив нагадує себе у відтворенні на фотографії. Проте, ця єдність — зовсім не той добре відомий авторитаризм, що робить схожим ліваків старого марксистсько-комуністичного типу й багатьох правих з фашистського або диктаторського табору”⁴⁶.

Наголошуючи, що крайнощі сходяться, теорія суспільного вибору в ролі порадника по здійсненню соціально-економічної політики пропонує як уникнути і ексцесів фундаменталістських вчень, і надмірної зарегульованості господарювання державними структурами, і крайнощів безжального економізму вільного ринку. Під таким кутом зору першими вимогами реально ефективної політики є торг, угода, обмін, доцільність, уступка в суспільній поведінці приймаючих рішення суб’єктів. Соціальні групи й навіть цілі народи, котрі в перипетях соціально-економічних реалій не готові в необхідних випадках “поступитися принципами”, не згодні йти на компроміси, — нежиттєздатні й приречені на поразку.

Згадані та інші моменти стали невід’ємними частинами сучасного вчення про державні фінанси, увійшли у підручники, за індексом цитування роботи Б’юкенена лідирують у фінансовій літературі Заходу. Подібний успіх пояснюється широтою поглядів, нетривіальним підходом до дослідження фінансових проблем. Як відзначав англійський економіст Ентоні Аткінсон: “Творчість Б’юкенена відповідає найвищим науковим вимогам. З самого початку його роботи демонстрували гідну подиву широту обізнаності з працями попередників у даній галузі. Його діяльність переконує, що запозичення знань необхідне й не шкодить оригінальності”⁴⁷. Аткінсон має на увазі ту обставину, що своїм учителем і предтечею теоретичної розробки суспільного вибору Б’юкенен визнавав К. Вікселя, який першим атакував неадекватність традиційної методології державних фінансів. Саме Віксель наприкінці ХІХ століття запропонував теоретичне пояснення державних фінансів у сутнісній версії демократично ухвалених фінансових законів і бюджетів, а, значить, і добровільного за своєю політичною формою фіскального обміну “податки — блага” на прийнятних для суспільства засадах, близьких до загальної згоди. Б’юкенен надав цим ідеям більш закінчений і сучасний зміст, створивши витончену теорію державних фінансів у термінах політичного процесу і поняттях суспільного вибору.

Крім шведської школи, на належну її науковим заслугам висоту Б’юкенен здійняв і terra incognita до нього для англословних учених — італійську школу державних фінансів. Рік пропрацювавши в бібліотеках Італії,

він за першоджерелами вивчив й оцінив за достоїнством теоретичну спадщину М. Пантелеоні, Л. Ейнауді та інших італійських теоретиків, увібравши від них ідею, що в умовах демократії у фокусі дослідження фінансових явищ повинен знаходитись індивід з його інтересами, вигодами та мотивами. Завдяки роботам Б'юкенена по суті *була зруйнована англо-американська і почасти німецько-французька наукова гегемонія, провідна роль у теоретизації державних фінансів відводилась шведській та італійській школам.*

Він керувався логікою про єдину внутрішню сутність вільного ринку і політичної демократії. Якщо успішне господарювання мотивується максимізацією вигід виробників і споживачів, то державні фінанси створюють додаткові умови суспільного прогресу шляхом демократично прийнятих рішень щодо обсягу та структури державних видатків і доходів. Б'юкенен описує демократію в фінансових поняттях у тому розумінні, що демократія — не тільки доступна кожному участь у владних рішеннях, але й механізм фіскального обміну податків на суспільні блага та інші благодіяння держави. Через систему державних фінансів демократія створює умови для мінімізації кількості матеріально й політично незадоволених — цього споконвічного джерела суспільної нестабільності та соціальних потрясінь.

Своїми студіями проблематики суспільного вибору Б'юкенен започаткував науковий переворот, отримавший назву *"революції суспільного вибору"*. Навколо фінансового аспекту цієї течії в соціології зосередились значні наукові сили, склалася Віргінська школа фінансової думки, пов'язана, крім Б'юкенена, з іменами Річарда Вагнера, Ентоні Даунса, Роланда Мак-Кіна, Роберта Толлісона, Гордона Таллока та інших. Розділ про суспільний вибір став невід'ємною частиною фінансового знання, суттєво розширивши предмет, збагативши методологію науки державних фінансів.

Б'юкенен та його послідовники запропонували пояснення природи фінансових явищ однотипні з тими, що застосовуються при описі поведінки суб'єктів господарської діяльності на вільному ринку. В фокусі аналізу були розташовані причетні до функціонування державних фінансів політичні інститути і демократичні процедури, в межах яких співгромадяни взаємодіють між собою, раціонально переслідуючи власні інтереси. Демократія як обмінне середовище суспільних благ на податки, синтезуюче економічні й політичні мотивації поведінки суб'єктів фіскально-бюджетних процесів, міцно увійшла в теоретичний вжиток фінансової науки.

5.5. Державні фінанси в ролі бюрократичної ренти

Значення однієї з центральних ідей праці “Багатства народів” Адама Сміта справедливо відводиться словам: “Не з ласки різника, пивовара чи булочника розраховуємо ми на свій обід, а через їх піклування про власні інтереси”⁴⁸. Г. Таллок так перефразував це культове для економіки твердження: “Не з доброзичливості бюрократа одержуємо ми свій дослідницький грант або соціальну допомогу, а тому, що він переслідує свої власні, не суспільні інтереси”⁴⁹. Своєрідність соціального стану бюрократії полягає в тому, що на відміну від більшості громадян в умовах вільного ринку вона *матеріально залежить від держави* і до того ж функціонально інтегрована у владні структури. З досліджень стереотипів бюрократичної поведінки в фінансово-бюджетному процесі склався окремий напрямок фінансової соціології.

Неабияка роль бюрократії в суспільній дійсності не викликає сумніву. Зосереджена в державних відомствах і установах, бюрократія й на Заході є згуртованим, активним соціальним прошарком, який цілеспрямовано прагне максимізувати свої корпоративні вигоди у всеозброєнні професійної підготовки, адміністративного вишколу, інформаційних можливостей урядових структур. Відомий американський учений-правознавець Лоуренс Фрідмен спостерігає, що “бюрократія знаходиться в серці сучасного права та управління”, що “життя, звичайно, без них [бюрократичних установ] неможливе”. Разом з тим бюрократія “немисляча й незрима”, вона керується інстинктом, “висмоктує життєво важливі соки з економіки і повсякденними причіпками діє на зразок дріб’язкової тиранії”⁵⁰. Зрозуміло, сила й влада бюрократії опираються на ті матеріальні ресурси й грошові фонди, котрими розпоряджається управлінський апарат. Зацікавленість у якомога більшому впливі, вимірюваному величиною контрольованих ресурсів, пояснює намагання бюрократії розширити державний сектор, посилити втручання в господарське життя, що в кінцевому підсумку супроводиться зростанням обсягів бюджетів.

За підрахунками, за останні два століття існування США обсяг видаткової частини федерального бюджету зріс з 7 млн. дол. у 1794 році⁵¹ до півтора трильйонів доларів, збільшившись у 214 тисяч разів! Навіть з урахуванням інфляційного знецінення долара, розширення масштабів економіки і функцій держави, приросту населення та інших соціально-економічних факторів феноменальне зростання контрольованих державним апаратом грошових фондів вражає. Впродовж ста років між 1870 і 1970 роками темпи щорічного приросту державних видатків на

2 – 3 % перевищували приріст національного продукту⁵². Закономірність динаміки державних бюджетів, що випереджала інші економічні показники, помітив і А. Вагнер у Німеччині протягом XIX століття (“закон зростаючої державної діяльності” або “закон Вагнера”), її також описали британські науковці Алан Пікок і Джон Вайсман у праці “Зростання державних видатків у Об’єднаному Королівстві” (1961). Не випадково західні дослідники порушили питання таким чином: якою мірою, крім об’єктивних чинників соціально-економічного характеру, зростання бюджетів було зумовлене “людським фактором” адміністративно-бюрократичного впливу, відповідало станом і клановим інтересам бюрократії?

В системі державних фінансів поєднуються публічно-демократичні (плебісцитарні) й апаратно-бюрократичні процедури приймання рішень: в рамках затверджуваного (з подачі виконавчої відомств, — що немало-важно!) представницькою законодавчою владою бюджету призначуваний чиновницький персонал здійснює від імені держави оперативний менеджмент державними фінансами. Вибірні політики й наймані службовці є однаково, хоч і, не виключено, різнонаправлено зацікавленими сторонами у визначенні змісту фінансової політики, обсягах і структурі бюджетів. Їх об’єднана сила порівнювана з впливом приватних або природних монополій, на що вказують Г. Таллок і Р. Вагнер: “Примусова суть державної діяльності, підсилена потребами громадян, вираженими більшістю поданих голосів, — все це перетворює монополю державні установи в загрозу більш потенційно серйозну, ніж навіть приватна монополія”⁵³.

На відміну від власника, споживача чи підприємця, чиновник не схильний надто задумуватись над проблемами ефективності. Неодноразово висловлювались підозри, що функціонери влади за самою природою державної служби не можуть володіти економічним мисленням. Для західних соціологів не таємниця, що функціональна слабкість бюрократії полягає в її статусі найнятих державою менеджерів, тоді як приватний бізнес опирається на ініціативну самоорганізацію й відповідальне самоуправління. Вже Адам Сміт помітив, що урядові агенти вважають державні ресурси невичерпними, “вони не надають значення тому, за якою ціною купляють і продають...”⁵⁴. Сміт характеризує державного службовця непривабливими рисами: “Не тільки невідання і помилкова обізнаність, але й дружба, партійна ворожнеча та особисте невдоволення часто ведуть до неправильних дій цих чиновників”⁵⁵. Бюрократ, розпоряджаючись витрачанням бюджетних коштів, особисто не зацікавлений у виборі найбільш економічного варіанта. Не дивно, що бюрократія — об’єкт палких філіппік з боку adeptів різних поглядів, від класиків лібе-

ралізму й монетаризму до ідеологів соціалізму. На думку американських політологів, бюрократія не виправдовує суспільних сподівань, власних ринкової системи: "Навіть належним чином керовані державні установи уособлюють марнотратство, а через те символізують собою брак відповідальності та адміністративного мистецтва, не знаючи, не турбуючись або ігноруючи потреби людей"⁵⁶.

Словом, — рішучістю, проникливістю, підприємливістю, притаманними діловим людям, чиновництво не володіє. Тому бюрократію небезпідставно звинувачують у спричинюваній нею невідповідності складу її завищенні вартості державних видатків порівняно з істинними потребами суспільства в благах і послугах, а також у завищуванні обсягів та неефективному витрачанні бюджетних коштів. Розмірковуючи над питанням "Чому розростається держава?", Дж. Б'юкенен приходять до висновку, що "спроби скоротити державні видатки повинні бути скоріше спрямовані на мотиваційні засади бюрократії, ніж на загальний рівень бюджету і податків"⁵⁷.

Вивчаючи умови існування та стиль поведінки бюрократії, американські дослідники Уїнстон Буш і Артур Дензау довели, як при демократичному формуванні рішень більшістю голосів бюрократи — очевидна меншість — домагаються максимізації своїх інтересів. Уявімо, пишуть вони, що виробництво суспільних благ (тобто, обсяг державних видатків) дорівнює нулю, а потім більшість приймає рішення про певний обсяг благ (видатків). "Це рівнозначно створенню деякої кількості бюрократів, які на наступних виборах віддадуть свої голоси за дальше збільшення видатків, чого б вони не зробили, залишаючись небюрократами. Зростання обсягу суспільних благ є живильним середовищем для збільшення чисельності бюрократів, які в свою чергу підтримують наступні нарощування обсягів. Цей процес і зумовлює надмірний зріст державного сектора"⁵⁸. З ретельною увагою до наукових пріоритетів, узагалі властивою західним ученим, Буш і Дензау посилаються на публікацію, автор якої Р. Мартіно в 1933 році дослідив результати муніципальних виборів у м. Остін, штат Техас. Виявилось, що на загальному рівні у виборах узяло участь 58,1% електорату, тоді як доля проголосованих серед працівників муніципальних служб та членів їх сімей склала 87,6%. Природно допустити, — якщо б усе населення взяло участь у виборах на рівні муніципальних службовців, наслідки голосування могли скластися інакше. За підрахунками Мартіно, завдяки високій активності 5% локально орієнтованих, цілеспрямованих виборців від їх загальної кількості забезпечують 8% голосів, 10% — 16%, 20% — 30%, 30% — 44%, і т. д. Причина полягає в тому, що дана категорія мешканців більш діяль-

на, обізнана, краще усвідомлює власні інтереси, ніж решта населення. Скориставшись ідеєю та висловками Мартіно, Томас Борчердінг та Уїнстон Буш навіть вивели формулу для визначення показника, котрий вони назвали "індексом впливу бюрократії"⁵⁹ (*power-index of bureaucracy*).

За можливостями свого впливу, а також шляхом маніпулювання суспільною думкою⁶⁰ в загальнонаціональному масштабі, бюрократія контролює сектор електорату суттєво більший, ніж її власна чисельність, що в умовах розпорошення голосів може надавати апаратові вирішальну роль у визначенні обсягу й структури бюджетів, особливо місцевих. У основі такої поведінки, котра, як можна вневнитись, знаходить емпіричне підтвердження, лежать мотиви, названі Г. Таллоком "боротьбою за ренту". Використовуючи унікальну зручність своєї позиції у владних структурах, бюрократія через політичний вплив домагається додаткових переваг за рахунок суспільства. Вже не кажучи про особисті привілеї, зумовлені належністю до бюрократичного стану (доступ до інформації, синекури, пільги та ін.), прикладом такої ренти є бюджетні дотації, субсидії, податкові пільги, завдячувані небезкорисливій діяльності урядових функціонерів у інтересах регіональних і галузевих лобістів, професійних спілок і т. п. У результаті завищуються бюджетні асигнування.

Найбільш відомі праці, в яких теоретизована роль бюрократичної адміністрації у визначенні бюджетних пріоритетів і параметрів, належать американському політологу й економісту Уільяму Нісканену. "Суть аналізу Нісканена полягає в тому, що спроби бюрократії максимізувати бюджети призводять до загального перебільшення державного сектора понад рівень, достатній для його нормального функціонування"⁶¹. Його монографії "Бюрократи і представницьке правління" (1971), "Бюрократи і політики" (1975) користуються на Заході статусом класичних робіт з проблем бюрократизації сучасного суспільства. Характерно, що одному з своїх досліджень Нісканен дає основу на семантичній грі слів назву "The Peculiar Economy of Bureaucracy"⁶², що дозволяє багатоваріантне тлумачення: "Специфічна (особлива, своєрідна, незвичайна, власна, особиста) економіка бюрократії", співзвучне з терміном "peculation" (розтрата, казнокрадство, розкрадання, присвоєння суспільних грошей).

Реалізація відособлених корпоративних вигід не обмежується лише желейними рішеннями представників виконавчої влади. Як виразники певних адресних інтересів відіграють свою роль і діячі законодавчого корпусу. Ця істина відверто виголошується в університетських підручниках: "Ті, хто контролює державу (політики), і ті, хто управляє нею (бюрократи), мають свої власні привілеї, котрими керуються в своїй діяльності не без шкоди для добробуту рядових громадян"⁶³. Захищені

імунітетом недоторканності, наділені повноваженнями розподіляти біжетні кошти, законодавці володіють можливістю керуватися в розщени бюджетних асигнувань партійними, регіональними, галузевими та іншими мотивами.

Проте, унікальна особливість демократичного парламентаризму лягає і в тому, що він, будучи інструментом реалізації певних інтерес водночас створює можливість блокувати їх демократичним способом. Державні фінанси — джерело сили й впливу урядових структур і рівночасно дієвий засіб тримати їх у покорі, — адже розпорядження фінансами знаходиться в руках парламенту як представницького органу, і виражає цілий спектр суспільних інтересів. А державний кредит залжить навіть не стільки від органів влади, скільки від суспільної думки котрою вимірюється авторитет уряду і довіра до держави. Примус сфері державного кредиту неможливий, — невдоволення кредиторів зупиняє облігаційні операції з державними позиками. Тут приватні особи сильніші від політичної влади.

З метою скорочення масштабів бюрократичної ренти існували пропозиції формувати кошториси кожного державного відомства за рахунок конкретної групи податкоплатників. Цей задум полягає в ініціації боротьби з бюрократичними претензіями за допомогою самої бюрократії. І такому випадку баланс протилежних інтересів дозволив би обмежити державні видатки, а також уникнути невиправданого заниження податків. Однак, подібна пропозиція навряд чи була б реальною для здійснення. Часи ізольованих відомчих бюджетів і цільових податків минули.

Більш реалістичну новітність пропагує Дж. Б'юкенен, вбачаючи вихід у зменшенні бюджетних затрат та відповідному скороченні податків без зменшення вигід кінцевих споживачів продукту державної діяльності. За Б'юкененом, резерви радикального підвищення ефективності державних видатків залежать від зміни організаційних стереотипів: "Державне фінансування благ і послуг повинно бути відокремлене від прямого державного забезпечення або виробництва цих благ і послуг. Тут цілком перекоптиві аргументи на стороні державного фінансування, але мало чи навіть повна відсутність доводів на користь державного забезпечення. Одного простого запровадження приватного надання благ при державному фінансуванні достатньо, щоб покласти кінець зростанню державних видатків"⁶⁴. У відповідності з цими ідеями в західних країнах набуло розповсюдження надання суспільних благ та послуг за конкурсно-контрактною системою.

Проведення подібних тендерів розраховане на суттєво нижчу вартість обслуговування саме тому, що на відміну від марнотратних і нерідко

корумпованих чиновників менеджери приватних фірм особисто матеріально зацікавлені в економії коштів. Наприклад, у деяких штатах Австралії органи місцевого самоврядування не менше половини своїх бюджетів передають на конкурсній основі приватним фірмам. У Бразилії залучення до ремонту шляхів приватних підрядників економить 25% коштів порівняно з аналогічними затратами державних ремонтних організацій⁶⁵. У США підряди з приватними пожежними командами та компаніями з прибирання сміття обходяться у третину, а то й удвічі дешевше послуг відповідних муніципальних служб.

Мілтон Фрідмен запропонував поширити спосіб недержавного забезпечення при збереженні бюджетного фінансування освіти в формі так званого ваучерного проекту. Суть його полягає в тому, що замість безпосереднього фінансування шкіл з бюджету місцева влада передає платіжні засоби для оплати навчання (ваучери) батькам, а ті оплачують навчання дітей у школах, приватних чи державних, за їх вибором. Розрахунок — на використання державних коштів у режимі приватної ініціативи. Породжуючи конкуренцію між школами за залучення якомога більшої кількості ваучерів, фінансування ваучерним способом за державний кошт зберігає соціальні гарантії на освіту при зниженні вартості навчання та підвищенні його якості. Адже при такій системі батьки й вчителі вільні у виборі школи, методик та програм навчання. «Приватні кошти заміщують податки. Контроль відбирається у бюрократів і повертається тим, кому він належить»⁶⁶, — переконував Фрідмен про переваги ваучерів.

Ваучерний проект, висунутий Фрідменом у 1980 році, не затримався на стадії гіпотези. Експериментальне запровадження підтвердило його багатообіцяючі можливості. Так, надання освітніх послуг недержавними навчальними закладами поширене в Нідерландах, де дві третини учнів уже відвідують фінансовані державою приватні школи. У Чилі система ваучерів (індивідуальних грантів) дозволяє школярам навчатись у будь-яких школах, приватних чи державних, які отримують державне фінансування в залежності від кількості набраних учнів. У 1993 році успішно відбулась пробна ваучеризація шкіл у Пуерто-Рико⁶⁷. Загалом ваучерний проект можна оцінити як успішну інноваційну технологію підвищення ефективності бюджетних асигнувань на освіту паралельно з дебіюрократизацією освітньої системи.

Соціологічний і політологічний аналіз функціонування державних фінансів під кутом зору приймання рішень в умовах демократії привів західних дослідників до висновку, що бюрократичні структури серйозно модифікують вибір громадянами-податкоплатниками обсягу й скла-

ду забезпечуваних державою благ шляхом голосування, впливають на зміст фінансового законодавства. Політики й бюрократи привносять у процес фіскально-бюджетного вибору елементи маніпуляції, інтриги, часом корупції, що меншою мірою властиве ринковому вибору приватних благ. Застосування економічних підходів у сфері політики, а політичних методів — у фінансово-економічній сфері, західні вчені описують у термінах біхевіористських постулатів про раціональну поведінку максимізації індивідуальної корисності людьми, котрі понад усе ставлять особисті вигоди. Керуючись груповими корпоративними інтересами, бюрократія політично й матеріально зацікавлена в розширенні свого розпорядження над фінансовими ресурсами. Вдається це чи ні, більша чи менша бюрократична рента залежить від політичних технологій формування рішень, кон'юнктурного співвідношення соціально-політичних сил та економічних інтересів, морально-етичного рівня правлячих еліт.

5.6. Раціональні очікування як фактор фінансової політики

Раціональні очікування — довіра економічних агентів до держави та один до одного, розрахована на завбачувану, без неприємних сюрпризів, взаємно розумну поведінку суб'єктів господарювання і представників державних інститутів. З поняття раціональних очікувань випливає і їх негативний аналог — ірраціональні очікування як сліпа віра в чудодійну силу певних фінансово-економічних заходів (приватизації, націоналізації, зовнішніх запозичень і т. д.), або ж почуття розчарування й безсилля, у випадку несправдження цих сподівань. В умовах ринку та демократії очікування в їх позитивному й негативному аспектах відіграють величезну роль у функціонуванні економіки і державних фінансів на макро- і мікрорівнях. Так, з боку владно-фіскальних структур впорядковані взаємовідносини між бюджетом і податкоплатниками базуються на очікуванні, що належні податкові платежі регулярно і повністю вноситимуться у бюджет, а з боку платників, — що податкові надходження витратяться раціональним чином на фінансування суспільних благ і державних послуг. Реципієнти соціальних допомог очікують на достатній рівень забезпечення їх потреб, а соціальні служби розраховують, що соціальне утриманство не набуде надмірних, непосильних для бюджету масштабів.

Так чи інакше очікування наскрізь пронизують усю систему "економіка — держава — громадянин", об'єднуючи взаємодію усіх існуючих суб'єктів фінансово-економічних відносин. Деформація сукупності раціональних очікувань загрожує економічною і суспільною дестабілізацією,

розбалансуванню державних фінансів, кризою довіри до держави як до однієї з найвпливовіших, критично важливих учасниць системи очікувань. Лише при нормальному стані взаємних очікувань стає реальним виконання бюджету. Тому теоретики раціональних очікувань описують їх як необхідний універсальний механізм реалізації усіх економічних і фінансових рішень.

Цілеспрямовано формуючись за допомогою роз'яснювальних зусиль та практичних дій законодавчої й виконавчої влади, раціональні очікування виконують важливу функцію людського фактора фінансової політики. Адже гласність довготермінових бюджетних пріоритетів стримує свободу приймання імпульсивних непродуманих рішень, робить поведінку економічних агентів і державних функціонерів передбачуваною, не перетворюючи її в результат випадкових впливів і кон'юнктурних міркувань. Економічна та фінансова науки за своєю природою прогностичні, маючи справу з екстраполяцією впливу теперешніх подій і рішень на майбутнє. Тому в здійсненні фінансової політики не обійтись без урахування сподівань, концептуально-феноменалістичні аспекти яких описує теорія раціональних очікувань. "Твердження теоретика раціональних очікувань зводяться до того, що індивідуальні економічні агенти не будуть без кінця помилятися у своїх очікуваннях. Навчені досвідом, вони у змозі не допустити повторення власних помилок стосовно майбутніх очікувань"⁶⁸, — відстежував один із популяризаторів цієї теорії.

Фінансовий аспект теорії раціональних очікувань (*rational expectations theory*) має свою передісторію. Сформувався він на ґрунті розчарування в кейнсіанських рецептах фіскально-бюджетної політики. Як відомо, кейнсіанці оптимістично ставились до дефіцитного фінансування, вбачаючи в ньому засіб розширення державного попиту, а звідси — росту виробництва й зайнятості. Тим самим Кейнс відійшов від західної класичної, особливо поширеної в Америці, традиції ставитись до уряду з недовірою, а до державної економічної діяльності — як до іманентно неефективної. Лише на порівняно короткий час у 30-ті роки успіхи антикризових заходів президента Франкліна Рузвельта, пов'язані, зокрема, з діяльністю державної корпорації з комплексного господарського освоєння долини ріки Теннессі, похитнули цю впевненість. У 60–70-ті роки зміст західної економічної думки значною мірою визначала полеміка між монетаризмом, М. Фрідмен та інші адепти якого вважали головною детермінантою економічної активності пропозицію грошей, і фіскалізмом спадкоємців Кейнса, котрі вірили, що незалежно від величини грошової маси рівні сукупного попиту та реальних доходів залежать від обсягу бюджетних видатків.

Кейнсіанська доктрина формування фінансово-економічної політики відштовхувалась від того, що в розпорядженні державних органів знаходяться незрівнянно ширші можливості збору й аналізу інформації, ніж у окремих учасників господарського процесу. Якщо будь-які показники економічної динаміки відхиляються від нормальних чи намічених значень, то уряд, користуючись лише йому доступним масивом інформації, здійснює превентивні заходи методами фіскально-бюджетної й кредитної політики. Тут державне корегування економіки базується на переконанні, що господарюючі суб'єкти не здатні ані передбачити, ані чинити опір, ані прорахувати наслідки дій державної адміністрації.

Саме такий підхід опинився під вогнем критики творців теорії раціональних очікувань, зведеної на рівень нової класичної макроекономіки. Основоположні ідеї цієї новаторської для сучасної економічної думки теорії були викладені в 1961 році американським ученим Джоном Муттом (John F. Muth) у статті "Раціональні очікування і теорія руху цін". М. Фрідмен так оцінив її зміст: "Теорія раціональних очікувань стверджує, що до економічних агентів треба ставитись так, ніби їхні передбачення повністю включають усю доступну на сьогодні інформацію про загальний стан речей та знання правильної теорії взаємозв'язків між перемінними величинами"⁶⁹. Інкримінуючи державі імагенту неефективність її заходів, дослідницька орієнтація цієї теорії виходить з презумпції переваг ринкових структур під кутом зору доступу до інформації і знань як цінностей виключно великого значення в сучасному технологічному і демократичному суспільстві.

Згідно з гіпотезою Мута очікування максимізуючих свій добробут суб'єктів господарювання завжди носять раціональний характер у тому розумінні, що формуються на основі усіх наявних на певний момент даних про стан економіки, а також останніх досягнень економічної теорії. Іншими словами, всупереч кейнсіанській аргументації теоретики раціональних очікувань доводили, що не урядовий апарат, а учасники економічної діяльності краще розуміють закони функціонування економіки і фінансів, саме вони чітко усвідомлюють напрям і наслідки державної політики. В тих чи інших ситуаціях активні ринкові сили легко передбачають поведінку уряду, розпізнають її мету й швидко пристосовуються до неї у власних інтересах. "Усі повністю передбачувані зміни в державній політиці негайно дисконтуються економічними агентами і враховуються при формуванні конкретних рішень"⁷⁰, — міркував з цього приводу М. Блауг. За логікою теорії раціональних очікувань державне регулювання тільки тоді може мати успіх, коли здійснюється несподівано, демонструє непередбачуваний характер. Вочевидь, якщо, скажімо,

проект податкового кодексу місяцями, а то й роками, обговорюється в парламенті, то потенційні зловмисники, володіючи повною інформацією про хід дискусії і навіть своїми лобістами серед депутатів, заздалегідь прораховують способи ухилення від податків і тим, принаймні частково, нейтралізують заходи фіску.

Зусилля теоретиків раціональних очікувань зосереджені на реакції господарюючих суб'єктів на активність державних органів, яка, зрозуміло, найперше реалізується в фінансово-бюджетній сфері. Якщо, за Кейнсом, держава повинна іззовні спрямовувати економічні процеси та виправляти їх іррегулярності, то адепти раціональних очікувань фокусують наголос на поведінці приватного сектора в його взаємодії з державним. Йдеться про наукову інтерпретацію поняттями біхевіоризму, соціальної психології та фінансової соціології зв'язку економіки з політикою, про звернення до влади і політики в контексті їх впливу на мотивації підприємницько-комерційного сектора. Якщо центральна й місцева влада безпосередньо розпоряджається використанням від третини до половини національного доходу, то посередньо вона контролює усе соціально-економічне життя. Тоді навряд, щоб знайшлась індивідуальна чи підприємницька діяльність, яка б не потрапляла під вплив державно-політичних рішень. Теорія раціональних очікувань дає зрозуміти, що держава не є незалежною від суспільства структурою, котра діє тільки в силу своєї влади. Звідси нормативно-прескриптивні міркування щодо доцільності обмеження активності держави і відповідного розширення простору для ринкового саморегулювання.

Концептуальні компоненти раціональних очікувань увійшли до макро-економічної теорії загальної рівноваги, відомої в історії економічної науки під назвою *економіки пропозиції*. Практично реалізована в 80-ті роки у Великій Британії (*тетчеризм*) і Сполучених Штатах Америки (*рейганоміка*), політика економіки пропозиції передбачала масштабне дерегулювання господарської діяльності, а саме: пониження норми оподаткування доходів, надання податкових пільг у формі прискореної амортизації; рестриктивну фінансову політику, зреалізуючому зниження бюджетних дефіцитів, скорочення державних видатків та зменшення питомої ваги державного бюджету стосовно валового продукту, сповільнення нарощування боргу.

Оперуючи суб'єктивно-індивідуалістичним баченням взаємодії приватних інтересів і державних функцій, раціональні очікування — досить вдалий і корисний понятійний інструмент раціонального осмислення фінансово-економічних реалій. У центрі знаходиться думка, що ефективно керувати поведінкою суб'єктів ринку уряд може, лише опираючись на їхні інтереси. Раціональні очікування виконують свою роль у теоретизації умов формування ефективної фінансової політики.

5.7. Політичні технології фінансових рішень

Маючи неоднакові інтереси, окремі люди, соціальні верстви, професійні, галузеві, регіональні, етнічні та інші групи по-різному зацікавлені в кількісних і/або структурних параметрах державних фінансів. На цьому ґрунті виникають як розбіжності інтересів на загальносуспільному рівні, так і конфлікти на рівні приймання фіскально-бюджетних рішень, в які втягуються політики законодавчого корпусу, бюрократи-адміністратори, виборці-податкоплатники. Класики демократичної думки порушували питання про способи примирення конфліктних інтересів з метою забезпечення соціальної гармонії та суспільної стабільності. Адже демократія — не обов'язково влада самих демократів, найдостойніших людей чи прогресивної більшості. На Заході давно сформувалась деперсоналізована модель демократії — конституційно закріплена система утримувань і противаг, основана на взаємоурівноваженому розподілі повноважень і прав різних рівнів влади та механізмі угодження балансу інтересів при дотриманні прав меншості.

Теоретично найдосконалішими були б фінансові рішення, прийняті за правилом одностайної згоди (консенсусу). Таке рішення відповідало б критерію добробуту за Парето. При умові раціональної поведінки осіб, ухвалюючих рішення, логічно очікувати, що зміна величини бюджету та співвідношення бюджетних статей (або, що одне й те ж, — обсягу і складу суспільних благ), яка дає вигоди одним людям без шкоди іншим, могла б розраховувати на одностайну підтримку, а рішення, котрі не відповідають критерію Парето, повинні бути відхилені. Проте, цей теоретичний варіант, вперше описаний шведським економістом К. Вікселем у 1896 році, не враховує так званих зовнішніх витрат (external costs), яких би вимагало одноголосне рішення. Йдеться про шкоду, завдану інтересам меншості, котра не бажала змін. Проблема в тому, що захист інтересів меншості зараховується до найперших завдань демократії.

Особливо проблематично досягти загальної згоди у таких кількісно великих й політично строкатих представницьких органах, якими є парламенти. При тому широкому колі питань, котрими відають сучасні парламенти та уряди, затрати часу й зусиль, необхідних для досягнення одностайності шляхом переконання і переговорів, були б неприйнятно високими. Крім того, правило одностайності надає надто потужний, непропорційний її чисельності, вплив меншості, здатній блокувати будь-які невідгідні їй рішення або шантажувати більшість⁷¹. Звичайно, демократичне суспільство не може витримувати постійний диктат з боку меншості. Ідеальна одностайність більше б створювала проблем, ніж

вирішувала. Тому приймання рішень за правилом одностайності і соціально недоцільне, і практично нереальне.

Стосовно державних фінансів правило одностайності непридатне перш за все через виконання урядом розподільчих функцій з забезпечення суспільного добробуту, що передбачає перерозподіл (трансферт) доходів і багатства від одних осіб на користь іншим. Зрозуміло, на це деякі меншості ніколи не погодяться. В постулатах Парето і Вікселля теоретизується підхід до вирішення подібних суперечностей. Як потував Роберт Толлісон, “модифікована концепція Парето-Вікселля передбачає, що вчений-суспільствознавець повинен бути готовим погодитись на збереження статус-кво, коли аналіз засвідчує неможливість легких рішень соціальних проблем”⁷⁷. Отже, у випадку наразі нерозв’язних проблем раціональна фінансова політика полягає у відтермінуванні їх вирішення або пошуках компромісних рішень, прийнятних людям і соціальним групам із неспівпадаючими інтересами. А місію діячів науки складають інтенсивні вивчення альтернатив та пропозиції технологій приймання рішень. Радикальні реформи теоретики суспільного вибору вважають лише тоді підготовленими, коли з їх здійсненням очікуються покращення за Парето, а політична підтримка відповідних рішень наближається до загальнонаціональної згуртованості. Інколи створення таких умов потребує значних зусиль і складається не скоро.

В часи ідеологічного протистояння вищенаведеними міркуваннями західні теоретики аргументували своє неприйняття марксистської методології з її історичним та матеріалістичним детермінізмом, ситуаційною підпорядкованістю подій обставинам, а дій — інтересам панівних класів. Парето-вікселліанська концепція несумісна з марксизмом тому, що суспільна санкція на певні зміни за умов плюралістичної демократії й гарантування прав людини не потребує класового підходу. Соціальні, у їх числі й фінансові, реформи користуються або не користуються достатньою суспільною підтримкою, а відповідні рішення не зводяться до лобіювання чи законодавчого оформлення певних інтересів. У світлі теорії суспільного вибору істинними вершителями національної долі, соціальних перетворень, фінансових реформ є ті, хто вибирає й вирішує в індивідуальному і груповому порядку (*individual and group public choosers*), що передбачає і вибір тих, від кого безпосередньо залежить зміст конкретних рішень. При цьому, попереджає Б’юкенен, “політичні рішення не посилаються з небес всевідаючими істотами, котрі не помиляються”⁷⁸.

Реально в демократичному суспільстві рішення приймаються за *правилом більшості (majority rule)*. При рівноправності всіх учасників голосування кожен з них керується власними індивідуально-оціночними

висновками (value judgements). Особливо цей спосіб приймання рішень незамінний щодо державного бюджету, оскільки стосовно фінансових призначень доходів і видатків суспільство буквально роздирається суперечливими інтересами, — тут однастайності не існує в принципі. Правило більшості здійснимо реально, і воно не блокує рішення, корисні багатом, заради вигід небагатом. Щоправда, рішення, ухвалені більшістю, не обов'язково максимізують добробут за критерієм Парето, оскільки вигоди одних людей, одержані за рахунок інших через перерозподільчі механізми державних фінансів, важко порівняти. Крім того, правило більшості зовсім не таке просте в своїй дії, як це видається на перший погляд.

Правило більшості, виражаючи волю й інтереси основної маси голосуючих, раціонально структурує соціально-політичні сили, задіяні в бюджетному процесі, і тим забезпечує суспільно прийнятний рівень оподаткування й бюджетного фінансування благ та потреб. Проте, при певних умовах, не виключених у політичній практиці, голосування може і не виявити рішення більшості. Сповна вірогідно, що незначна меншість спроможна нав'язати результати, котрі не відповідають намірам більшості. Цей феномен, сформульований у 1951 році Кеннетом Ерроу, увійшов у науку під назвою *парадокса голосування*. Його дію демонструє простий, але переконливий приклад, який став класичним у фінансовій літературі — від наукових трактатів до навчальних посібників.

Припустимо, що трьом виборцям А, Б, В необхідно вибрати одну з трьох альтернативних програм бюджетного фінансування: 1 — велику, 2 — середню, 3 — малу. Результати голосування можуть скластися таким чином:

Виборець	Послідовність переваг, відданих програмам		
А	1 →	2 →	3 (Тобто, 1-ша отримує
Б	2 →	3 →	1 перевагу над другою,
В	3 →	2 →	1 2-га — над 3-ю і т.д.)

У цій ситуації проблем не виникає, оскільки друга (середня) програма при парних порівняннях між запропонованими програмами посідає одне перше й два других місця. Отже, вона й набирає більшість голосів.

Але не виключено, що послідовності переваг у виборців і відповідно результати голосування можуть сформуватися інакше:

А	1 →	2 → 3
Б	2 →	3 → 1
В	3 →	1 → 2

У цьому варіанті жодна з програм не завойовує більшості унаслідок нелогічної поведінки виборця **В** (меншості): коли його програма (найменша) не проходить, він замість того, щоб проголосувати за ближчу до неї середню програму, віддає перевагу великій. Це малоімовірно, але можливо, — адже завжди знаходяться люди-максималісти, яким властиві крайнощі, або ж котрим прийнятний лише один варіант рішення, тоді як усі інші ними відкидаються. Парадокс голосування відображає також проблему мотивації особистої або групової зацікавленості, коли власний вплив на результати голосування самі учасники вважають близьким до нуля.

Парадокс голосування виникає лише при виборі з декількох альтернатив у режимі їх парного порівняння, оскільки вибрати один варіант з множини простіше за набраними очками або шляхом рейтингового голосування. Проте, саме парні порівняння, як правило, застосовуються в парламентській практиці приймання фінансових рішень. До прикладу, уряд пропонує проект бюджету, до якого парламентарії вносять свої поправки, що рівнозначно створенню іншого, видозміненого проекту. Голосування (вотування) поправок по суті означає парне порівняння первісного й переробленого проектів бюджету.

На підставі вищенаведених проблем вибору та опираючись на закономірності голосування, описані у XVIII столітті французьким соціологом і математиком Кондорсе, К. Ерроу сформулював так-звану *теорему неможливості (теорему Ерроу)*: *якщо кількість можливих варіантів вибору більша двох, ніяка процедура голосування не забезпечує раціонального колективного рішення, котре відповідало б критеріям демократичного вибору (несуперечливості, позитивного взаємозв'язку, оптимальму Парето, незалежності від нелогічних альтернатив, недопущення диктату)*⁷⁴. Згідно з Ерроу, неважливо, наскільки часто трапляються парадокси голосування, суттєво, що вони можливі в принципі. За аналогією Ерроу формулює і другу теорему — *теорему загальної можливості (general possibility theorem)* для функції суспільного добробуту: *“Якщо виключити можливість міжособових порівнянь корисності, тоді єдиним способом трансформації індивідуальних схильностей у суспільний вибір, котрий би задовільняв і окреслював широку сукупність індивідуальних потреб, — є або нав'язування, або диктатура*⁷⁵.

Результати суспільного вибору з питань фінансової політики можуть також парадоксально відрізнятись в залежності від рівня приймання рішень: загальнодержавного, регіонального, місцевого. Так, австрійський економіст Дітер Бос за допомогою методів математичної формалізації описав парадокс голосування⁷⁶, породжуваний фіскальним федералізмом — установленим порядком розподілу доходів і видатків між ланками бюджетної системи. Аналіз виявив, що виборці, діючи раціонально, на федеральних виборах голосують за програми соціалізації медичних послуг (солідарної оплати за рахунок бюджету), а на місцевому рівні виступають за персоналізовано-платну медичну допомогу. Це пояснюється релятивістським характером соціально-психологічної інтерпретації фінансового тягаря: на місцях соціалізована медицина спричиняє дуже помітний ефект міжперсонального перерозподілу доходів, яніше усвідомлюється ілюзорність “безоплатності” медичного обслуговування, тоді як витрачання коштів на федеральному рівні нівелює регіональні та індивідуальні відмінності фінансових затрат. Біднішим за своїм матеріальним статусом споживачам-виборцям природно віддати голоси за оплачуване податками (солідарне) лікування, а заможніші радше проголосують проти. Як наслідок варіабельності соціальних інтерпретацій політична партія з певною програмою може перемогти у виборах на державному рівні й отримати поразку на місцевому та навпаки.

Звичайно, ситуації, теоретично передбачені Кондорсе й Ерроу, не обов'язково виникають у реальному політичному процесі приймання рішень. Але сама їх вірогідність зумовлює необхідність продуманих контрзаходів у формі парламентського політичного маневрування. Меншість не може нав'язати більшості свою програму, проте парадокс Ерроу передбачає можливість, коли меншість здатна зруйнувати плани більшості, перешкодити їй прийняти рішення, не вигідні меншості. На подібних міркуваннях ґрунтується так зване *стратегічне голосування*. Наприклад, задано три програми — **А**, **Б**, **В**, першу з яких попередньо підтримують 30% виборців, другу — 40%, третю — 30%. Здається, що середня програма **Б** з легкістю може набрати більшість голосів. Але прихильники програми **А** можуть змовитись проголосувати за **В** лише з метою усунути очевидного фаворита — програму **Б**. Тоді у змаганні між програмою **А** і **В**, що залишилися, прихильники, скажімо, **А** розраховують на частину голосів колишніх прибічників **Б**, щоб перемогти **В**. Таким чином, популярна програма **Б**, спершу маючи найвищі шанси, завдяки зкомбінованій стратегічній протидії її противників фактично не проходить.

Даний приклад ілюструє звичайну парламентську практику, коли шляхом проголосованих при участі різних партійних комбінацій попра-

вок початковий проект рішення знімається до такої міри, що вже не може набрати більшості голосів або ж для його прийняття необхідна вже структурно інша більшість. Відомим є тезис Йозефа Шумпетера, що при демократично-парламентській системі політичні партії по суті перетворюються в колективні “підприємства” з реклами й прощтовхування своїх програм, а партійні блоки — в картелі таких підприємств, у яких, не виключено, правляча партія розділяє вигоди з опозицією. При звичайному розкладі політичних сил на правих, центристів і лівих центристи в одних випадках підтримують правих, у других — лівих. Парадокс голосування за Ерроу якраз і відображає ту цілком можливу ситуацію, коли, скажімо, права меншість може блокувати зусилля лівих і центристів, об’єднаних для проведення центристського рішення. Не дивно, що приймання парламентських рішень перетворюється в тривалий марафон з нерідко непередбачуваним результатом. Розглянуті перипетії особливо актуальні в бюджетному процесі, супроводжуваному щорічним вотуванням бюджету, регулярним переглядом статей доходів і видатків.

Проте демократія, породжуючи проблеми, пропонує й механізми їх вирішення, отож не йдеться про компрометацію парламентської бюджетної ініціативи й самої ідеї представницької форми правління взагалі. За словами Дж. Б’юкенена і Г. Таллока, демократична держава не має власної самостійної мотивації дій і є “нічим більшим, ніж сукупністю процесів, машиною, котра забезпечує здійснення колективних дій”⁷⁷. В реальних ситуаціях використовуються описувані в будь-якому курсі економіксу чи державних фінансів процедури фіскально-бюджетних рішень шляхом створення партійних коаліцій, діяльності концентрованої більшості, пакетного приймання рішень способом логроулінгу⁷⁸ та інших електорально-політичних технологій. На Заході вони давно перетворились у складову частину науки державних фінансів як теоретичної і навчальної дисципліни.

На думку Б’юкенена і Таллока, сучасний демократичний бюджетний процес спричиняє перевищення фактичного обсягу державних бюджетів над їх оптимальною величиною. Це пояснюється тим, що в умовах плюралістичної демократії, коли кожна з фінансових програм відображає інтереси певної політичної партії чи соціальної групи, на вибір пропонується більше статей видатків, ніж їх здатний витримати будь-який бюджет. До того ж у своїй масі населення сприймає державний бюджет як джерело додаткових благ і доходів, що сприяє завищенню бюджетних асигнувань. Навпаки, Е. Даунс, посиляючись на закономірності стратегічного голосування, доводить, що обсяги бюджетів виявляють тенденцію до заниження в порівнянні з істинними суспільними потребами.

За Даунсом, виборцям логічно йти за тією з партій, котра обіцяє їм безпосередні матеріальні вигоди та інші переваги. Стосовно бюджетних видатків політичні партії займають позиції за принципом максимального приваблювання голосів, а проекти податкової політики формують з розрахунком на мінімальну втрату голосів. Роз'яснювати мільйонам людей віддалені вигоди, скажімо, фінансової допомоги іншим країнам – справа дорога й трудомістка. Дешевше триматися тактики “раціонального ігнорування”, виключивши з партійних програм сумнівні пункти, здатні відлякати виборців. З поправкою на непоінформованість виборців, щоб не ризикувати втратою політичної підтримки, партії умисне применшують обсяги бюджетів. Ставши положеннями університетської науки⁷⁹ дані аргументи увійшли в програми підготовки інтелектуальної еліти.

Західні інтерпретатори парламентсько-політичних технологій бюджетних рішень визнають, що на зміну класичному парламентаризму як демократичної арени формування загальної позиції нації в процесі дебатів (Джон Стюарт Мілль), конституційно організованого вираження класових інтересів, замаскованого під народну волю (Карл Маркс), управління державою і суспільством шляхом дискусій (Гарольд Ласкі), — в ХХ столітті прийшов парламент міжпартійного торгу, пакетних рішень, логроулінгу, галузевого, регіонального, загалом матеріально зацікавленого лобювання. “В політиці перші умови успіху суть: угода, обмін, доцільність, уступання”⁸⁰, — передрікав Генрі Томас Бокль (1821 – 1862), один із знаменитих мислителів Заходу.

Проте, часткова ерозія класичного парламентаризму не торкнулась непорушних демократичних традицій і правил, які не дають конфліктам партійних позицій та егоїстичних приватних інтересів набути руйнівного характеру, дозволяють знайти взаємоприйнятні рішення за принципом “єдність мети без єдності переконань”. Відіграє свою роль зрілість у країнах Заходу громадянського суспільства, котре через механізми суспільного вибору узгоджує різноспрямовані індивідуальні та групові інтереси з загальнонаціональним громадянським і державним інтересом, що схвалюється політично і оформляється юридично.

* * *

Увага, відведена питанням суспільного вибору в умовах демократії, зумовлена малорозробленістю цієї теми у вітчизняній фінансовій літературі⁸¹. Та й на Заході суспільний вибір вважається “мабуть, найцікавішим аспектом державних фінансів”⁸². Не випадково Шведська академія наук у зв'язку з нагородженням Дж. Б'юкенена Нобелівською премією розцінила вчення про суспільний вибір як “нову політичну економію” в букваль-

ному розумінні цього терміну, — тобто з проміжним статусом між економікою і політикою. Завдяки теорії суспільного вибору відбулася інтеграція конституційних процедур та демократичних способів приймання рішень з економічним аналізом, що означає економічне тлумачення політичного процесу, пов'язаного з функціонуванням фінансової системи, і навпаки — політичне трактування явищ економічного характеру, втілених у державних фінансах. Розташовуючись у суміжній сфері між економікою і політикою, подібна теоретична конструкція суттєво розширює предмет фінансової науки, модернізує її методологію. Судячи з кількості публікацій на дану тему, в науці воістину відбулася “революція суспільного вибору”. Здійснений теорією і практикою суспільного вибору понятійно-пізнавальний переворот поглибив і збагатив традиційні форми фінансового знання.

З методологічного боку вчення про суспільний вибір підпорядковується панринковим постулатам неокласичної економічної теорії, пояснюючи фінансово-економічні реалії через дії раціональних індивідумів на конкурентному ринку з метою максимізації власної корисності. Теоретики суспільного вибору інтерпретують державу не просто як всеохоплюючу офіційну установу, а як конгрегацію вільних громадян і/або корпорацію осіб, котрі мають достатньо загальні інтереси, щоб триматися разом, бути зацікавленими один в одному. Завдяки демократичним засадам забезпечується продуктивне співіснування індивіда і суспільства, соціуму й особистості попри несумісність та незбіжність їхніх інтересів. Саме через демократичні процедури приймання рішень конституційним шляхом розв'язується вузол політичних, соціальних і фінансово-економічних суперечностей. Операційний механізм формування фінансової політики творять компроміси, угоди, торг. У такому контексті ми визначаємо фінансову політику як *мистецтво вибору і реалізації через політичні інститути бюджетних пріоритетів з огляду на наявні фіскальні можливості при врахуванні очікувань суспільства*.

Завершуючи розгляд тих складових фінансової науки, котрі зумовлені демократичними переконаннями її авторів і призначені для конституційно-парламентарного устрою в умовах вільного ринку та політичних свобод, суттєво наголосити, що завдяки створеній західними ученими теорії суспільного вибору вчення про державні фінанси інтегрувало в собі, переробивши для власних потреб, поняття політекономії, політології та соціології, елементи економічної, соціальної й політичної поведінки на всіх рівнях життєдіяльності суспільства і держави. Оформився науково-теоретичний взаємозв'язок між фінансовим потенціалом економіки і механізмом політичної системи, що відкриває заманливі перспективи розвитку фінансового знання.

Примітки

- ¹ Arrow K. J. *Social Choice and Individual Values*. – New York: New Haven, 1964. – P. 1.
- ² Цит. по: Токвиль А. *Демократия в Америке*: Пер. с франц. – Киев, 1860. – С. 68, 70.
- ³ Гоббс Т. *Сочинения в 2-х томах*. Т. 2: Пер. с англ. и лат. – М.: Мысль, 1991. – С. 133.
- ⁴ *Отчет о мировом развитии, 1997: Государство в меняющемся мире*: Пер. с англ. – М.: Прайм – ТАСС, 1997. – С. 2.
- ⁵ Swartney J. D., Stroup R. L. *Economics: Private and Public Choice*. – San Diego, etc.: HBJ, 1987. – P. 95.
- ⁶ Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. – 3-d ed. – New York: Harper & Brothers Publishers, 1950. – P. 250.
- ⁷ *Ibidem*. – P. 269.
- ⁸ Buchanan J. M. *Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice*. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1967. – P. I – X.
- ⁹ Buchanan J. M. *The Demand and Supply of Public Goods*. – Chicago: Rand McNally, 1968. – P. 200.
- ¹⁰ *Economy and Democracy* / Ed. by R. Matthews. – London: Macmillan, 1985. – P. 16.
- ¹¹ *Deficits* / Ed. by J. M. Buchanan, Ch. R. Rowley, R. D. Tollison. – Oxford: Basil Blackwell, 1987. – P. 201.
- ¹² *Democracy and Welfare State* / Ed. by A. Gutman. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – P. 35.
- ¹³ Смит А. *Исследование о природе и причинах богатства народов*: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 28.
- ¹⁴ Downs A. *An Economic Theory of Democracy*. – New York: Harper & Brothers, 1957. – P. 28.
- ¹⁵ Brittan S. *The Economic Consequences of Democracy*. – London: Macmillan, 1977. – P. 225.
- ¹⁶ Musgrave R. A. *Theory of Public Finance*. – New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. – P. 3 – 27.
- ¹⁷ Buchanan J. M., Wagner R. E. *Fiscal Responsibility in Constitutional Democracy*. – Leiden, Boston: IRWIN, 1978. – P. 129.
- ¹⁸ Buchanan J. M., Wagner R. E. *Fiscal Responsibility...* – P. 132.
- ¹⁹ O'Connor J. *The Fiscal Crisis of the State*. – New York: Wiley, 1973. – P. 283.
- ²⁰ *Ibidem*. – P. 203.
- ²¹ *Отчет о мировом развитии, 1997*. – С. 1, 8.
- ²² *Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science*. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – P. 204, 212.
- ²³ *Classics*. – P. 204, 212.
- ²⁴ *Classics*. – P. XIX.
- ²⁵ Buchanan J. M., Wagner R. E. *Democracy in Deficit*. – New York: Academic Press, 1977. – P. 127.
- ²⁶ Годме П. М. *Финансовое право*: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1978. – С. 32, 40, 47.
- ²⁷ Musgrave R. A., Musgrave P. B. *Public Finance in Theory and Practice*. – New York, 1973. – P. 83.
- ²⁸ Buchanan J. M., Wagner R. E. *Fiscal Responsibility in Constitutional Democracy*. – Leiden and Boston: Irwin, 1978. – P. 134.
- ²⁹ Mueller D. C. *Public Choice: A Survey* / Journal of Economic Literature. – Pittsburgh, 1976. – Vol. 14, No. 2. – P. 395.
- ³⁰ Buchanan J. M. *Fiscal Theory and Political Economy*. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960. – P. 24 – 74.
- ³¹ *Classics in the Theory of Public Finance*. – P. 72 – 118, 168 – 176.
- ³² Wagner R. A. *The Fiscal Organization of American Federalism: Description, Analysis, Reform*. – Chicago: Markham Series in Public Policy Analysis, 1971. – P. 7.

- ³³ Buchanan J., Tullock G. *Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. - Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1962. - Ch. 14.
- ³⁴ Musgrave R. A., Musgrave P. B. *Public Finance in Theory and Practice*. - New York: McGraw-Hill, 1973. - P. 83 - 108.
- ³⁵ *Theory of Public Choice: Political Application of Economics* / Ed. by J. M. Buchanan, R. D. Tollison. - Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1972. - P. 14.
- ³⁶ Human D. N. *Public Finance*. - P. 165.
- ³⁷ *The Economic Approach to Public Policy* / Ed. by R. C. Amacher a. o. - Ithaca and London: Cornell University Press, 1976. - P. 80.
- ³⁸ *Lexicon of Terms and Concepts*. - P. 343.
- ³⁹ Brennan G. *The Buchanan Contribution* // *Finanzarchiv*. - Tubingen, 1987. - Bd. 45, H. 1. - P. 1.
- ⁴⁰ *The Economic Approach to Public Policy* / Ed. by R. C. Amacher a. o. - Ithaca and London, 1976. - P. 338.
- ⁴¹ "Організацію вільної та упорядкованої держави в деяких відношеннях необхідно вважати важливим елементом національного багатства" (Marshall A. *Principles of Economics*. - London: Macmillan, 1961. - P. 59.).
- ⁴² Brennan G. *The Buchanan Contribution* // *Finanzarchiv*. - Tubingen, 1987. - Bd. 45, H. 1. - P. 3.
- ⁴³ Brennan G. *The Buchanan Contribution* // *Finanzarchiv*. - Tubingen, 1987. - Bd. 45, H. 1. - P. 10.
- ⁴⁴ *Scandinavian Journal of Economics*. - Stockholm, 1987. - Vol. 89, No. 1. - P. 3.
- ⁴⁵ Robinson J. *Economic Philosophy*. - Harmondsworth: Penguin Books, 1962. - P. 62.
- ⁴⁶ *The Economic Approach to Public Policy* / Ed. by R. C. Amacher a. o. - Ithaca & London, 1976. - P. 84.
- ⁴⁷ Atkinson A. B., James M. *Buchanan's Contribution to Economics* / *Scandinavian Journal of Economics*. - Stockholm, 1987. - Vol. 89, No. 1. - P. 14.
- ⁴⁸ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ. - М.: Соцэкгиз, 1962. - С. 28.
- ⁴⁹ Tullock G. *The Politics of Bureaucracy*. - Washington: The Brookings Institution, 1965. - P. 2.
- ⁵⁰ Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. - М.: Прогресс - Уманск, 1993. - С. 104.
- ⁵¹ Ott D. J., Ott A. F. *Federal Budget Policy*. - Washington: The Brookings Institution, 1977. - P. 53.
- ⁵² *Budgets and Bureaucrats*. - Op. cit. - P. 19.
- ⁵³ *Journal of Public Economics*. - Amsterdam, 1980. - Vol. 13, No. 3. - P. 364.
- ⁵⁴ Смит А. Цит. раб. - С. 583.
- ⁵⁵ Смит А. Цит. раб. - С. 609.
- ⁵⁶ Welch S. a. o. *American Government*. - New York etc.: West Publishing Company, 1994. - P. 405.
- ⁵⁷ *Budgets and Bureaucrats*. - Op. cit. - P. 18.
- ⁵⁸ *Budgets and Bureaucrats*. - Op. cit. - P. 91.
- ⁵⁹ *Budgets and Bureaucrats*. - Op. cit. - P. 97.
- ⁶⁰ Така можливість паразитує на псевдорациональних уявленнях багатих людей про існуючого рівня державних видатків з осудом високого оподаткування.
- ⁶¹ Human D. N. *Public Finance*. - P. 202.
- ⁶² *The Economic Approach to Public Policy* / Ed. by R. C. Amacher a. o. - Ithaca and London, 1976. - P. 349 - 361.
- ⁶³ Atkinson D. N., Stiglitz J. E. *Lectures on Public Economics*. - Maidenhead: McGraw-Hill, 1980. - P. 9.
- ⁶⁴ *Budgets and Bureaucrats*. - Op. cit. - P. 17.
- ⁶⁵ Отчет о мировом развитии, 1997. - С. 106 - 107.

- ⁶⁶ The Essence of Friedman. - P. 99.
- ⁶⁷ Отчет о мировом развитии, 1997. - С. 107 - 108.
- ⁶⁸ Shaw G. K. Rational Expectations: An Elementary Exposition. - Brighton: Wheatsheaf Books, 1984. - P. 50.
- ⁶⁹ The Essence of Friedman. - P. 371.
- ⁷⁰ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. - М.: Дело, 1994. - С. 638.
- ⁷¹ Про наслідки, до яких призводить абсолютизація одностайності, свідчить період, так званої "золотої вольності" в Польщі XVII - XVIII ст. Американський соціолог Г. Туллоуок зауважив з цього приводу, що запроваджене в сеймі правило вето всього одним голосом ("не дозволяю" - veto liberum) паралізувало управління країною і в результаті зруйнувало державність Польщі (Tullock G. Politics of Bureaucracy. - Washington: Brookings Institution, 1965. - P. 83).
- ⁷² Theory of Public Choice: Political Application of Economics / Ed. by J. M. Buchanan, R. D. Tollison. - Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1972. - P. 4.
- ⁷³ Theory of Public Choice: Political Application of Economics. - P. 12.
- ⁷⁴ Arrow K. J. Social Choice and Individual Values. - New Haven: John Wiley and Sons Publishers, 1970. - P. 3, 93.
- ⁷⁵ Arrow K. J. Social Choice and Individual Values. - P. 59.
- ⁷⁶ Bos D. A Voting Paradox in Fiscal Federalism / Journal of Public Economics. - Amsterdam, 1979. - Vol. 11, No. 3. - P. 369 - 382.
- ⁷⁷ Buchanan J. M., Tullock G. The Calculus of Consent. - Ann Arbor, 1962. - P. 13.
- ⁷⁸ Поширена в усіх багатопартійних парламентах технологія приймання рішень, відомою США під назвою логролінгу (англ. logrolling - буквально: спільне перекочування колод), базується на практиці політично орієнтованих депутатів розглядати законопроекти під кутом зору власних вигід і не вигід, міркувань міжпартійних компромісів, а не безпосереднього суспільного інтересу. Навіть на рівні народних обранців державний бюджет може сприйматись як безрозмірний фонд, на якому більшу частку котрого претендує кожна партійна фракція. Оскільки домогтись цієї мети поодиночки часто неможливо, законодавці створюють коаліції за принципом: а допоможемо забезпечити ваші інтереси, якщо ви допоможете вирішити мої проблеми.
- ⁷⁹ Нутан D. N. Public Finance. - P. 198 - 201.
- ⁸⁰ Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии: Пер. с англ. - СПб., 1906. - С. 247.
- ⁸¹ В числі перших наукових публікацій з даної тематики знаходиться наша стаття "Теорія суспільного вибору" і управління фінансами буржуазної держави" (Финансы СССР. - М., 1983. - №2. - С. 74 - 77).
- ⁸² Musgrave R. A., Musgrave P. B. Public Finance in Theory and Practice. - New York, 1973. - P. 8.

6. ПОДАТКОВІ ФІНАНСИ

Усі люди від природи наділені тими дивними збільшувальними скельцями (пристрастями та егоїзмом), через які кожен маленький платіж уявляється їм великою втратою, і позбавлені тих далекоглядних труб (а саме моралі й громадянської науки), щоб бачити ті нещастя, які загрожують їм і від яких не можна ухилитися без таких платежів¹.

Томас Гоббс

Оподаткування — найбільш гнучкий і ефективний, але й небезпечний інструмент соціальних реформ. Тут необхідно чітко знати, що робиш, аби результати далеко не розійшлися з намірами².

Гуннар Мюрдаль

Податки супроводять всю історію людської цивілізації, беручи свої витoki з найдавніших часів. У давнину не існувало фінансового права, тоді знали лише фіскальне насильство. Походження самої ідеї податку пов'язане з примусом, з позбавленням платників прав власності на користь держави. На рівні масової свідомості податок довго сприймався як невід'ємна ознака деспотичного правління, як обов'язок, недостойний вільної людини, що підкреслював податковий імунітет еліти феодалного суспільства — дворянства і духовенства. В приватно-правовому порядку монархи зазвичай здійснювали фіскальні інтереси вище усіх інших державних функцій. В стародавньому світі, в античну й середньовічну епохи було добре відоме податкове мистецтво, розвинулась досить винахідлива технологія оподаткування.

Проте, пройшли віки, знадобилась інтелектуальна робота багатьох поколінь європейських мислителів, мали відбутися колосальні суспільні зрушення, перш ніж податок з ненависного платежу, вимушеного державною владою, перетворився в усвідомлений фіскальний обов'язок гро-

мадянина-податкоплатника перед державою. Цей переворот у суспільній свідомості, розпочавшись з Великої хартії вольностей (1215), став особливо помітним з часів Великої Французької революції (1789 — 1793 рр.), коли в офіційному лексиконі слово “податки” — *impôts* (від дієслова *imposer* — “накладати”, “нав’язувати”) було замінене на *contribution* — внески (від дієслова *contribuer* — “сприяти”, “брати участь”, “сплачувати свою долю”³). В публікації з нагоди 200-річчя Великої Французької революції нами зазначалось, що в “Декларації прав людини і громадянина” (1789) ст. 12 про характер суспільної влади, котра установлювалася на користь усіх, а не для особистої вигоди тих, кому вона довірена, і ст. 13 про справедливий розподіл податків, необхідних для утримування держави, логічно ідуть слідом⁴.

Від ознаки фіскального насильства теоретичне уявлення про податки поетапно еволюціонувало до усвідомленого поняття взаємовигідного фіскального обміну в системі взаємодії економіки, держави, суспільства і особистості. Щоправда, соціальна практика оподаткування залишається більш суперечливою і непослідовною, ніж теорія. Навіть у зрілих громадянських суспільствах Заходу зберігаються рудименти фіскального нігілізму, при якому податки сприймаються як кошти відійняті урядом.

Розгалужена податкова система сучасної держави опирається на всебічно розроблене вчення про податки. Серед його творців — найпочесніші представники економічної й фінансової думки: від Адама Сміта Давіда Рікардо, Адольфа Вагнера до Джона Кейнса, Поля Самуельсона, Джеймса Б'юкенена. Серед цих та інших імен, уособлюючих наукове податкознавство, фіскальну теорію і практику, є визначні вчені академічного напрямку, державні діячі та радники урядів, лауреати Нобелівської премії. Їм належить невичерпне багатство ідей і знань. Неосаянність теми змушує обмежитись лише тими напрямками фінансової думки та висвітлюваних нею проблем, які містять у собі актуальний теоретичний потенціал, носять полемічний характер або вплинули на практику оподаткування.

Автор користується поширеним у західній фінансовій літературі поняттям “податкові фінанси” (*tax finances*), котрим означають систему податків та зумовлених ними фіскальних інститутів у супроводі, що головне в даному контексті, ідей і наукових положень їх пояснюючих, теоретизуючих, нормоприсписуючих.

6.1. Нормативні принципи оподаткування

З метою ілюстрації прийнятого в західних джерелах розуміння природи й призначення податків вирізнімо з численних визначень енциклопедично узагальнююче. *Податки — обов'язкові платежі державі, основний канал державних доходів, використовуваних для фінансування суспільних благ і послуг; засіб фінансової політики для впливу на аллокацію ресурсів, розподіл багатства, суспільний вибір, стабільність економіки на макрорівні; інструмент фіскальної політики щодо рівня зайнятості, цін та економічного росту*⁵. Інтерпретуючи податки й оподаткування, західні автори, як правило, обходяться без використання властивих марксистській методології термінів “відносини”, “категорія”, а також класових ознак. Додамо, що податки — демократичні за процедурою установа, але примусові за формою стягнення (“необхідне зло”) платежі індивідів і корпорацій як дохідодержувачів, власників, споживачів, суб'єктів підприємництва, призначені для трансферу фінансових ресурсів з приватного сектора в державний з метою фінансування суспільних, загальнонаціональних, урядових потреб способом, альтернативним емісії та позикам. *Податки — власність держави в грошовій формі, право на яку реалізує фіска і перетворює в джерело суспільного багатства.*

Вже декілька століть поспіль провадиться невсучаюча дискусія стосовно принципів оподаткування, орієнтирів організації податкових систем, критеріїв взаємин між фіском і платниками. Розглянемо в ретроспективі найбільш відомі зводи правил, які пропонувались для регламентації створення й реформування податкових систем (див. таблицю 6.1).

Більшість викладених положень не потребує жодних інших роз'яснень, окрім тих, що містяться в них самих. Вони торкаються одних і тих же питань: вибору між етичним критерієм соціальної справедливості і раціональним інтересом фіскальної ефективності; між вимогою мінімізації рівня оподаткування та нейтралізації впливу податків і необхідністю їх фіскальної достатності; між інтерпретаціями податків як частини приватної власності, відчужуваної урядом у платників, і як власності держави, право на яку фіска має в безспірному порядку. В тій чи іншій мірі зусилля всіх авторів спрямовані на перетворення системи оподаткування в інструмент соціально-економічної політики — розвиток продуктивності господарювання, покращення становища податкоплатників, економічний ріст взагалі.

Порівняльна характеристика принципів оподаткування, сформульованих різними авторами впродовж трьох з половиною віків, засвідчує, що безперервно відкривати нове, творити чудеса винахідливості в сфері

Ретроспективно-концептуальне зведення принципів оподаткування XVII—XX ст.

УІЛЬЯМ ПЕТУ (середина XVII ст.)	АЛАМ СМІТ (кінець XVII ст.)	ДАВІД РІКАРД (початок XIX ст.)	ДЖОН СТ. МІЛЛЬ (середина XIX ст.)	ФРАНЧЕСКО НІТТІ (кінець XIX ст.)	АДОЛЬФ ВАГНЕР (початок XX ст.)	"ОСНОВИ СВИТОВОГО ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ" згідно з Міжнародною податковою програмою ООН (кінець XX ст.)
Способи послаблення несправедливості податкоплатників:	Принципи оподаткування:	Основні оподаткування:	Повинши оподаткування:	Повинши оподаткування:	Видатки на податки:	Типові податки оподаткування:
- людей дратує податок вкращий, ніж на судив, тому оподаткування повинно бути пропорційним; - платники ремиють, коли збірний податок втрачається безглуздо; - небажання сплачувати виникає у вульгарних умах, але суворі заходи проти несплатників посилаються несправедливо, якщо кількість податків і вартість їх стягування повинні бути мінімальними, а об'єкти оподаткування виконані точно; - надлишок грошової маси скорочувати оподаткуванням;	- громадяни зобов'язані брати участь у покриванні державних видатків по можливості у відповідності з своїми доходами; - податок повинен бути точно визначеним щодо часу, способу та розміру, ясним і відомим як самому платнику, так і будь-якому іншому; - податок повинен стягуватися з мови і способом, найбільш зручним для платника; - кожен податок повинен складатися з суми якомога менш зверх того, що поступає в лохид держави.	- зростання виробництва, національного багатства і національного доходу повинне внаслідок цього підвищення податків і державних витрат; - податки в кіншньому підсумку вилучаються зоб'єкту капіталу, або з доходу, уряд повинен захоувати надромадження та всіляко уникати оподаткування капіталу; - в інтересах суспільного добробуту податки на продаж та обмін майна повинні бути мінімальними, щоб не перешкоджати руху капіталу в руки тих, хто найбільш ефективно застосовує його у виробництві; - легкість збирання податків в комплексі їх складного впливу; - велике зло оподаткування полягає не стільки в тому, що воно припадає на ті чи інші об'єкти, скільки в його дії, узяті в цілому.	- рівномірність рівномірних тягот; - не оподатковувати мінімальний дохід, достатній для придобання предметів першої необхідності; - не оподатковувати суми заощаджень та інвестицій; - оподатковувати не пропорційно власності, а пропорційно коштам, призначеним для витрат; - школу національному капіталу заважає не стільки будь-яка податкова система, скільки надмірна масштаби оподаткування; - одна фіскальна система не може обмежитися лише податками на лохид, зокрім не зацікавлені капіталу; - податки надходження, втрачені на обслуговування державного боргу, залишаються капіталом, що перейшов від податкоплатників до власників капіталу.	- не заважати розвитку виробництва; - не скорочувати обсягу споживання; - опиратися на сталі закони; - давство за припиненням "старий податок завжди крадігий від нового"; - по можливості уникати безосередного контрасту астеній флюку податкоплатників; - податки повинні бути еластичними (мають будувати власність з реакцією на зміни економічних умов).	Фінансова інституція, Подарел, И.А.Вилно-кого, - М. Гостинцев, 1924, - С. 603.	- єдиний постійний закон (кодекс) на всі податки, відомий для окремих законів про конкретні податки; - відмова від проєкцій податків як умово інтеграції в світову економіку; - відмова від податкових пільг та збільшень від податків, заміна їх у випадку необхідності прямими субсидіями; - врахування національних особливостей; - Окрім того для постсоціалістичних країн: - орієнтація прибуткового податку з фізичних осіб більше на критерій соціальної справедливості, ніж на мету обмеження доходів; - врахування фактора інфляції; - створення ефективного діючого, чесної високої компетентної податкової служби як запоруки успішної податкової реформи.
- збір податків повинен бути легким, швидким і безболісним.	Сміт А. Исследования о природе и причинах богатства народов; Пер. с англ. - М.: Соцэкгиз, 1962, - С. 588-589.	Рикардо Д. Начала политической экономии и народного богатства; Пер. с англ. - М.: Госполитиздат, 1955, - С. 128-132.	Миль Дж. С. Основы политической экономии. Т. 3; Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1981, - С. 156-182.	Нитти Ф. Основы налоговой науки; Пер. с англ. - М.: Госполитиздат, 1904, - С. 313-318.	Финансы, - М., 1996, - № 8, - С. 23-27; Там же, - № 10, - С. 33-36.	Финансы, - М., 1996, - № 8, - С. 23-27; Там же, - № 10, - С. 33-36.

державних фінансів неможливо. Істини фінансової науки зберігають консервативний характер, допускаючи лише деякі модернізації й модифікації. Виникає підстава думати про сталий, ледве не позачасовий характер принципів оподаткування. Добре помітно, що віками фінансова думка б'ється над одними і тими ж питаннями стосовно значення, співвідношення фіскальних, економічних, соціальних, етичних елементів у оподаткуванні. Корифеї науки виходили з того, що податкова система — не тільки сполучення різних податків при їх одночасному існуванні, але й комбінація їх незбіжних, інколи протилежних якостей. Часто, відповідаючи одному принципу, окремо взятий податок порушує інший.

Нормативні принципи Уільяма Петті можна звести до твердження, що найважливішим в оподаткуванні є його соціально-психологічний вплив на платників, — думка, котра випередила свій час й актуальна дотепер.

Адам Сміт склав чотиричленну формулу оподаткування: пропорційність, визначеність, зручність, дешевизна податків, орієнтуючись виключно на мотивації платників, себто, — роблячи акцент радше на індивідуальні, персоналізовані, аніж на солідарні, національні фінансові інтереси, сприймаючи державний інтерес через суму індивідуальних вигід суспільства податкоплатників. Система А. Сміта, де абсолютизувався ринок, а держава вважалася ледь не зайвою, містила не лише переваги. За свідченням історика англійських фінансів Б. Сабіне податкова формула Сміта виявилась не такою і вдалою. На момент запровадження у Великій Британії прибуткового податку (1842 р.) функціонування економіки за ліберальним принципом *laissez faire* та активна пропаганда “неуцького ставлення до податків” звели країну на грань фінансового банкрутства⁶.

Давід Рікардо, схвалюючи податки на доходи та капітал як частину свого замислу погашення державного боргу, враховував, що залежне від обсягу видатків оподатковування споживання з фіскальної точки зору сумнівне, оскільки підприємницький сектор та домогосподарство завжди намагаються скоротити свої видатки, а прагнення до збільшення доходів чи нарощування капіталу необмежене.

За Міллем, податкове полегшення одному платникові не приносить йому стільки добра, скільки зла заподіює іншому несправедливе оподаткування. Тільки рівний тягар для всіх платників обертається для суспільства найменшими економічними втратами. Звідси рівність жертв у силу закону зниження граничної корисності доходу обґрунтовує прогресивний податок на дохід, що перевищує прожитковий мінімум. Але виправданий теоретично принцип прогресивного оподаткування Мілль вважав небажаним з практичних міркувань дестимулювання господар-

ської діяльності (крім прогресивного податку на спадщину як на незароблений дохід)⁷.

Якщо класики англійської політекономії зосереджувались на соціально-економічних наслідках оподаткування, то у А. Вагнера на першому місці знаходиться соціально-фіскальний фактор, що свідчить про переорієнтацію з індивідуалістичних на державницькі позиції, з мікроекономічних на макроекономічні засади. Вагнер вбачав у податках не лише обов'язкові платежі для фінансування державних видатків, але й засіб згладжування соціальної нерівності доходів і багатств. Це не дивно, враховуючи приналежність Вагнера до історичної школи та його репутацію ідеолога державного соціалізму. Принципи оподаткування за Вагнером — одні з найбільш змістовних і довготривалих у фінансовій науці. Він розумів, що податкові системи повинні відповідати стану економіки та структури власності, перебувати в залежності від розкладу суспільних сил.

У нормативно-податкових максимах Ф. Нітті, ще раз підкреслюючи авторитет італійської школи, вирізняється правило мінімальних прямих контактів платників з функціонерами податкової служби. Він мав на увазі, що спілкування віч-на-віч, часто, за його словами, “інквізиторське” з боку інспектора, породжує неприязнь податкоплатників до фіскальних органів, полегшує корупцію, здорожує справляння податків. Нітті розумів доцільність якомога швидшого зарахування податкових сум у бюджет, дисциплінуючого і збирача, і платника.

Характерно, що в жодному зводі принципів не згадуються податкові пільги як вибірково необхідна умова оподаткування (лише у Світовому кодексі пільги, можливо, допускаються під вивіскою “врахування національних особливостей”). В контексті економічної теорії добробуту на цей рахунок переконлива аргументація А. Пігу, згідно з якою мета ділової людини в підприємстві — досягти успіху, чому не загрожують податки, коли вони завдають конкурентам такі ж збитки, як і йому самому⁸. Серед принципів оподаткування явно чи неявно відчувається також присутність суперечливої риси, котру можна визначити як *нейтральність* податку. Для одних економістів нейтральність — бажана індиферентність оподаткування щодо впливу на процеси витрачання, заощадження чи інвестування коштів, для інших — непотрібна і навіть шкідлива якість, що перешкоджає реалізації податковими засобами функцій соціальної справедливості та регулювання економічного росту. І справді, — навряд чи знайшовся б податок, повністю незалежний від свого соціально-економічного оточення та нейтральний щодо впливу на нього.

Виразно помітно, що великі економісти минулого та їх теперішні послідовники, мислячи глибоко і раціонально, здебільшого орієнтува-

лись на вигоди податкоплатників, а державно-фіскальний інтерес виводили з розвитку бази оподаткування — економічного потенціалу та добробуту платників. При цьому сучасні формалізовані моделі оптимального оподаткування у всеозброєнні математичних викладок (про деякі з них уже йшлося в попередніх дослідженнях)⁹ сприймаються лише як корисна в пізнавальному розумінні форма теоретичного осмислення та інтелектуального підкріплення істин, наперед відомих фахівцям на ґрунті фінансової історії, здорового глузду та професійного досвіду. Визначення якісних і кількісних параметрів оподаткування (склад і структура податкових систем, відношення суми податків до величини валового внутрішнього продукту, висота податкових ставок) так чи інакше супроводжується як теоретичними аргументами, так і емпіричними пошуками.

Найбільш відомий приклад такого підходу належить американському економістові Артуру Лафферу. Лаффер виходив з самоочевидної передумови, що суб'єкти господарювання іманентно орієнтовані на активну економічну діяльність, а також з презумпції їх вродженої ворожнечі до податкових зобов'язань: "Якщо успішному функціонуванню ринку заважатиме посиленна ринкова дискримінація у формі податків, то економічна активність спадатиме"¹⁰. За допомогою цієї фундаментальної ідеї, формалізованої у вигляді графіка ("крива Лаффера"), обґрунтовується, що величина податкових надходжень залежить водночас від бази і норми оподаткування. Підвищення податкових ставок супроводиться зменшенням оподатковуваної бази. Як наслідок, бюджетні доходи не зростають, а скорочуються, оскільки з посиленням фіскального зиску порушуються кардинальної важливості індивідуальні стимули господарської і трудової активності. Крім того, чим вищі граничні ставки, тим сильніше діють спокуси до ухилення від податків.

Емпіричні дослідження, виконані американськими дослідниками, засвідчили, що при коефіцієнті еластичності пропозиції робочої сили в залежності від рівня заробітної плати 0,15 максимальна ставка прибуткового податку за кривою Лаффера досягає 70%. Це значить — при перевищенні максимальної ставки на 1% пропозиція робочої сили скорочується на 15% за рахунок тих податкоплатників, хто не бажає прикладати зусилля при такому високому рівні оподаткування. У 1989 році максимальна ставка на доходи у США складала 33%, тобто нижче критичної межі за кривою Лаффера, до того ж більшість платників оподатковувались за ставками, нижчими максимальної. В результаті при коефіцієнті еластичності 0,15 маловірогідно, щоб при зменшенні податку нижче 33% економіка відреагувала підвищенням податкових відрахувань на користь фіску. При дуже чутливій реакції ділової активності чи

трудових зусиль на зумовлене оподаткуванням зниження чистого доходу критично висока податкова ставка може скласти всього 10% (при коефіцієнті еластичності, рівному 4). Гранична норма оподаткування залежить від конкретних соціально-економічних умов. Наприклад, у Швеції 60-х років максимальні бюджетні доходи забезпечувались при 70%-й ставці на трудові доходи¹¹, зниження загрожувало лише при перевищенні цієї межі.

Нормативний імператив теорії Лаффера полягає в твердженні, що завищена прогресія податкової шкали дестимулює ініціативу господарюючих суб'єктів, скорочує пропозицію на ринку. Аргументи Лаффера були використані для концептуального обґрунтування теорії "економіки пропозиції" та фінансової політики адміністрації президента Рональда Рейгана. З теорії Лаффера випливає, що скорочення податків є необхідною умовою активізації інвестиційного процесу, розширення виробництва та споживання як економічної основи податкоспроможності, а також боротьби з бюджетними дефіцитами за парадоксальним принципом: "коли менше означає більше". Не випадково з 70-х років у США суспільну підтримку законопроекту конституційної поправки про обов'язкову бездефіцитність федерального бюджету очолює Національний союз податкоплатників¹². Доказом і фіскальної, і економічної ефективності поміркованого рівня оподаткування є приклад післявоєнної Німеччини, де уряд, зменшивши податкове навантаження, домогся за рахунок загального поживлення економіки збільшення податкових надходжень і, як результат, розширення можливостей державної діяльності в національних інтересах.

У принципі теорія Лаффера не містить у собі нічого по-справжньому нового. Про дестимулюючу роль високих податків застерігав уже Адам Сміт: "Податки, коли вони досягають певної висоти, є лихом, що не уступає неродючості землі й немилосердю небес"¹³. Проста, але переконлива ідея Лаффера стала відповіддю на системну кризу моделі економічного розвитку, основаної на кейнсіанських рецептах державного втручання, котра на початок 70-х років вичерпала себе. В той період адепти ліберальної ринкової економіки аргументували свою позицію статистичними даними, що в країнах з великим державним сектором, посиленням перерозподілом доходів і розвинутою соціальною підтримкою населення темпи економічного росту були повільніші, ніж у країнах з опорою на вільний приватний сектор. У цих умовах запропонована Лаффером фінансова політика пониження податків вписалась у загальний контекст лібералізації економіки. Хоч найбільш оптимістичні розрахунки Лаффера не оправдалися, а пік його популярності вже минув, у ролі

реформаторського ментора фінансово-економічної політики Артур Лаффер посів своє місце в історії фінансової думки Заходу.

Оголосивши висоту податкової ставки центральним, субстанціональним питанням, Лаффер продовжив давню традицію західної фінансової думки — пошуки ідеальних податків при оптимальній межі оподаткування, котра б примиряла необхідну ступінь фіскальної достатності держави з соціально-політичними й етичними імперативами демократичного суспільства, поєднувала б фінансову міць з соціальною справедливістю. Зокрема, концепція Лаффера переконливо обґрунтовує шкідливість важких податків при ослабленій економіці. Складність проблеми зумовлена мінливим характером групи факторів, які впливають на формування сукупного податкового тягара, перетворюючи його межу в релятивний показник, залежний від економічного потенціалу країни, особливостей її політичного режиму, рівня демократичної та правової свідомості населення.

На початку століття знаменитий у свій час французький економіст Г'єр Поль Леруа-Больє (1843—1916) вираховував: «Як на мене, цілком можливо емпірично установити нижчу і вищу межу оподаткування. Дані ліміти рухомі, їх рівень лише приблизний. Я думаю, що оподаткування доволі помірне, коли сума державних, регіональних і муніципальних податків не перевищує 5 — 6 % приватних доходів. За межами 12 — 13% податкова норма стає надмірною»¹⁴. Вочевидь, провіденціального передбачення Леруа-Больє не здійснив — для сучасного податкоплатника зазначені параметри виглядають більш ніж скромними.

У 50-ті роки навіть максимальна норма, котру допуслав Леруа-Больє, була вже вдвічі перевищена. За розрахунками Коліна Кларка (Велика Британія) і Філіппа Тейлора (США) оподаткування на рівні 25% національного доходу і вище спричиняє інфляційний ефект, а тому є небажаним¹⁵. Кларк і Тейлор, а пізніше (у 80-ті роки) і відомий німецький учений-фінансист Фріц Ноймарк, розрізняли *політичні й економічні порогові* оподаткування. За спостереженнями західних спеціалістів, податкові претензії фіску за межами 25% доходу починають надто дратувати виборців. Незалежно від актуальності проголошеної мети — збалансування бюджету чи приборкання інфляції — на цьому рівні настає політична межа оподаткування, що отримує вираз у масових ремствуваннях податкоплатників і труднощах проходження фіскальних законів через парламентські процедури, оскільки законодавці завжди остерігаються приймати непопулярні рішення.

Проте, на рівні 25% політична межа оподаткування досягається лише за нормальних умов функціонування економіки та при суспільній ста-

більності. В екстремальних ситуаціях, породжених економічними кризами, соціальними конфліктами, тим більше воєнними загрозами національній безпеці, демократичне суспільство, як свідчить історичний досвід, з готовністю погоджується на вищі норми оподаткування. Тобто, — політична межа податків досить еластична в своїй підвищувальній тенденції. Тут академічно-теоретичне мислення дещо розходиться з ситуаційно зумовленою суспільною позицією. Спостереження підтверджують, що графічні норми сукупного податкового тягаря на початку ХХ століття, між світовими війнами, до і після них, а також під кінець століття помітно розрізняються під впливом масових переосмислень ролі держави. Отже, політична межа оподаткування устанавлюється на прийнятному рівні для даного, зумовленого обставинами стану суспільства, змінюючись і коливаючись з плином часу.

Політичний опір податкам ще не означає, що досягнуто економічно мотивованої граничної норми оподаткування. Остання визначається впливом податкової системи на ефективність виробництва та рівень цін. Зумовлене високими податками дестимулювання ділової активності виражається в змінах мотивацій поведінки економічних агентів: робітники ослаблюють трудові зусилля; менеджери мляво виконують свої службові обов'язки без корисної для справи амбіційності щодо результатів виробництва та маркетингу; власники капіталу понижують рівень венчурних інвестицій з потенційно високими прибутками. Крім того, розрізняється ефективність альтернативного використання коштів. Можливість помилкового, нерационального витрачання акумульованих за допомогою податків коштів у державному секторі вважається західними економістами завжди вищою, ніж у приватному. Тому, чим вищий рівень податків і відповідно державних видатків по відношенню до національного доходу, тим ближча межа оподаткування. Емпірично відкриті й узагальнені ознаки свідчать про досягнення критичного рівня податків або його перевищення.

Першою ознакою є ситуація, описана й теоретизована А. Лаффером: межа оподаткування досягається на тому рівні ставок, коли податкові надходження в бюджет починають скорочуватися. Така ситуація створюється надмірною прогресією оподаткування доходів і прибутків, а також великими акцизами на товари і послуги з високою еластичністю попиту.

Друга ознака виявляється в зниженні темпів економічного росту, скороченні інвестицій, зменшенні кількості робочих місць як результату дестимулюючого впливу фіскальних вимог до економічної, ділової й трудової активності у ринковому секторі.

Третя ознака — зростання масштабів нелегальної (“тіньової”) економіки, прибутки якої не декларуються й уникають оподаткування, тобто виникають позафіскальні й навіть позаекономічні (через відсутність конкурентного середовища і загальноприйнятих критеріїв ефективності виробництва) схеми перерозподілу доходів.

М. Фрідмен у статті під виразною назвою “Обмеження податкової межі” (Limitations of Tax Limitation) пропонує справжню вартість утримання держави вимірювати не відносним чи абсолютно-кількісним рівнем податків, а обсягом державних видатків. Якщо уряд, доводить він, витрачає 500 млрд., а збирає податками 440 млрд., це ще не покладає менший фінансовий тягар на економіку і населення. Різниця в 60 млрд. все одно покривається “не з мішка Санта Клауса”, а шляхом позик та емісії. У результаті на додачу до явних податків доходи фіскалу маскуються інфляційним підвищенням цін, або ж у боргових зобов’язаннях уряду антиципуються виплати кредиторам держави за рахунок майбутніх податкових надходжень. “По суті йдеться про два види податків: відкриті (очевидні) й приховані. Те, що називають бюджетним дефіцитом, насправді є прихованим податком”¹⁶, — заявляє не марксист, а монетарист Фрідмен.

Так чи інакше, західні вчені-фінансисти давно відкрили для себе, що сукупна податкова норма є мінливим серйозним фактором, який впливає на економічну ситуацію та соціальне самопочуття суспільства. Взагалі неможливо встановити стабільно визначену норму податкових надходжень у пропорції до валового національного продукту, універсальну для будь-якої держави у будь-який момент її існування.

Крім граничної висоти сукупності податків (їх паушальної величини), межу оподаткування можна уявити як зведення до абсолютного мінімуму диверсифікації податкової системи. На множинність і складність податкових систем природно реагувати їх реформуванням у напрямку простоти й адміністративної зручності, до чого закликали і раніше згадані корифеї фінансової науки. Вириває інтригуючий висновок: чи не можна спрощення податкової системи довести до логічного кінця — єдиного податку, тобто, — заміни сукупності існуючих податків одним податком, який би синтезував переваги всіх скасованих податків, не успадкувавши їх недоліків. Історія фіскальної думки знає подібні спроби.

Ідея єдиного податку завдячує початком античній епосі. У Стародавніх Греції та Римі в перші віки їх існування всі види майна оподатковувались єдиним загальномайновим податком, який пізніше по мірі диференціації джерел та об’єктів оподаткування поступово розпався на ряд податків. У епоху нової історії ідея єдиного податку була відроджена

французьким мислителем Жаном Боденом, набувши особливої популярності у Франції з XVIII століття. Себастьян Вобан (1633 — 1707), П'єр Буагільбер (1645 — 1714), а також Джон Ло (1671 — 1729) пропагували вигоди єдиного податку на доходи (у Вобана під назвою "королівської десятини"). Згодом Франсуа Кене (1694 — 1774) і фізіократи виступили з ідеєю єдиного податку на землю (*impôt unique*)¹⁷. Еміль де Жірдан (1806 — 1881) доводив переваги запровадження єдиного податку на капітал.

Та свого апофеозу проповідь єдиного податку досягла в американського радикального економіста Генрі Джорджа (1839 — 1897), який вбачав панацею для вирішення фінансових проблем у націоналізації земельної ренти на користь держави у формі єдиного поземельного податку. "Ми, — проголошував Джордж, — пропонуємо скасувати всі податки за єдиним винятком податку з вартості земель"¹⁸. Справляють належне враження переваги, приписувані такій реформі: простота справляння, фіскальна достатність, неможливість ухилення, стимулювання виробництва і багатства без згубної дії інших податків на працелюбність, ощадливість, соціальну справедливість. Джордж не сподівався, що єдиний поземельний податок змінить людську природу, "це не у владі людини"¹⁹, — попереджав він. Проте, такий податок мав створити умови для розвитку в податкоплатників усього кращого, а не гіршого. Попри утопічність проекту єдиного податку, американські економісти визнають, що Джордж переконливо обґрунтував необхідність запровадження поземельного податку, довів його економічну доцільність і фіскальну ефективність²⁰.

На початку ХХ століття роль тієї форми оподаткування, котрою пропонували замінити ледь не усі інші, перейшла до об'єднаного прибутково-майнового податку. Особливо віддали дань цьому захопленню комуністичні ідеологи, назвавши оподаткування доходів і майна за прогресивною шкалою "єдино правильним". Історик фіскальної думки Микола Бржеський іронізував з цього приводу: "Вони вчепилися за принцип прогресивного податку, вбачаючи в ньому один із засобів, здатний привести з часом до повного торжества комуністичних ідей"²¹. Утім, цей лозунг залишився лише політичною принадою, не маючи ні глибокого теоретичного обґрунтування, ні підтвердження досвідом. Адже знищення приватної власності з перетворенням її в державну передбачає, що держава бере економічний і фіскальний обов'язок утримувати саму себе без відчуження на суспільні потреби приватної власності (частини вартості майна, капіталу чи доходу). Але в суспільстві, де немає приватної власності, класичне поняття податку ставиться під сумнів, якщо не зникає зовсім.

Сьогодні фіскальна практика знаходиться ще далі від здійснення ідеї єдиного податку, ніж перебувала в часи Вобана. За умов розвинутого ринкового господарювання неможливо підшукати універсальний об'єкт оподаткування, котрий відповідав б усім фіскальним, економічним і соціальним вимогам до єдиного податку, тоді як у мультибазисній податковій системі, що складається з комбінації різних податків, їхні достоїнства й недоліки взаємно компенсуються. До того ж при множинності податків платник, ухилившись від одного податку, сплачує інші. Словом, — єдиний податок залишається в історії фінансової думки пам'ятником оригінального, але абстрактного теоретизування, відкинутого реаліями фіскальної практики.

6.2. Основні течії фіскальної думки

Дві події домінують у фіскальній історії ХХ століття — глобальне розповсюдження прибуткового оподаткування та універсальних акцизів. Вперше введений у Великій Британії в 1842 році, прибутковий податок (income tax) почав поширюватися у світовому масштабі з початку століття. Тоді ж — у 1916 році — у Німеччині був запроваджений універсальний акциз під назвою податку з обороту (umsatzsteuer). Саме ці події у найбільшій мірі визначили траєкторії розвитку податкових систем та вплинули на зміст фінансової літератури. І хоч на Заході інтерес до цих тем тепер дещо охолов, вони набули актуальності натомість в нових демократіях — східноєвропейських постсоціалістичних країнах з перехідною економікою, а тому не втрачають інтересу для вітчизняного читача.

Якщо практичне запровадження прибуткових податків не стільки залежало від наукової аргументації, скільки було предметом соціальних пристрастей, суспільної боротьби, ставши результатом політичної волі, то податкова теорія зосередилась на обґрунтуванні оптимального вибору між альтернативними режимами оподаткування — прогресивним чи пропорціональним. В академічних колах навколо цього питання концентрувалась наукова полеміка впродовж майже всього століття.

Теоретизування конструкції прибуткових податків підпорядковувалось двом основоположним суспільнозначущим принципам оподаткування: принципу платоспроможності й принципу вигоди. Перший опирається на об'єктивні показники кількісної оцінки доходів податкоплатників, звідки й виводиться виправдання прогресії. Другий принцип скерує увагу на суб'єктивне сприймання індивідуальних вигід, джерелом

яких для платників можуть стати фінансовані за рахунок податків суспільні блага та державні послуги. Критерії платоспроможності й вигоди так чи інакше присутні в усіх теоретичних системах оподаткування.

З позицій теорії добробуту виконання державних функцій за рахунок будь-яких податків, крім так званих паушалних (lumpsum taxes) – податків фіксованого розміру при одностайній згоді платників, – не забезпечує умов оптимуму Парето (first-best-solution). Оскільки застосування податків подушного типу та ще й одноголосно схвалених у сучасних умовах нереальне, залишається вибирати з комбінації неоптимальних рішень за правилом переваги найменш неоптимального (значить: найбільш суспільно прийняттого, “прохідного”) з-поміж усіх неоптимальних (second-best-solution). Фактично функціонування держави в умовах змішаної економіки та при відсутності демократично досягнутого суспільного консенсусу з усіх питань фінансово-економічної політики супроводжується не ідеально оптимальними діями першого порядку (first-best), а субоптимальними рішеннями другого порядку (second-best). Зрівнювальні паушалні податки нейтральні щодо поведінки економічних агентів, тоді як прогресивні податки справляють диференційований, в тому числі граничний (marginal), вплив на поведінку платників.

Принципи маржиналізму в застосуванні до обґрунтування прогресивної шкали внутрішньо суперечливі. Адже теоретично гранична корисність доходу з кожною одиницею приросту останнього зменшується, що суб'єктивно-психологічно мусить полегшувати тягар підвищеного оподаткування гранично найбільших частин доходу. Проте висновок, що спадна гранична корисність виправдовує податкову прогресію, оспорювали такі авторитети англоамериканської економічної думки як Альфред Маршалл, Генрі Сіджвік, Френсіс Еджворт, Артур Пігу та інші, а також представники італійської школи теорії державних фінансів.

На відміну від англоамериканських неокласиків представники італійської фінансової думки розглядали прогресивне оподаткування під кутом зору динаміки граничної корисності індивідуальних доходів, враховуючи і фактор державних видатків. У такій версії, навіть прийнявши за істину, що з ростом доходу його гранична корисність понижується, завжди знайдуться платники, котрі будуть на стороні пропорційного або регресивного прибуткового податку (наприклад, голосуватимуть за відповідну фінансову політику). Якщо ж узяти до уваги, що зосереджені в бюджеті податкові платежі витрачаються на соціальні асигнування та інші цілі, вигідні більшості населення, прогресивне оподаткування як субоптимальне рішення знаходить соціально-політичне виправдання й отримує відповідну масову підтримку.

Згідно з суб'єктивістською теорією убуваючої граничної корисності остання частина доходу, усвідомлювана пересічним платником як призначена для оплати податкового зобов'язання, низько оцінюється самим дохідодержувачем. Він без жалю позбувається цієї частини, що в його очах і виправдовує її відчуження в формі податку. Отже, податкоплатнику тим легше витратити останню частину свого доходу, чим він більший. Правда, не всі згодні, що ця фіскально-біхевіористська робінзонада вичерпно відображає реальну соціальну психологію багатих платників. Адже неможливо в об'єктивних кількісних показниках виміряти суб'єктивно сприйнятну корисність неоднакових грошових доходів різних людей у різні періоди при різних обставинах. Для теоретичного вирішення подібних труднощів використовується спеціальний формалізований аналітичний апарат — криві індивідуальності (*indifference curves*).

Індивідуальна корисність, задана в суб'єктивних відчуттях, залежить не тільки від величини власне доходу, але й від характеру особистих інтересів та уявлень, які далекі від ідентичності. Одне визнання факту, що люди розрізняються між собою за здатністю й ефективністю задовільняти свої бажання, робить неможливими у принципі міжперсональні порівняння індивідуальних корисностей. А це в свою чергу виключає можливість обґрунтування градації податкових ставок на підставі критерію рівності “жертв”, понесених податкоплатниками.

У кінцевому підсумку парадокси й суперечності тлумачення прогресивного оподаткування в поняттях платоспроможності, суб'єктивної вигоди й корисності Марк Блауг резюмував таким чином: “Можливо, єдиний спосіб врятувати думку про те, що всі чоловіки і жінки володіють однаковою здатністю отримувати задоволення від доходу, — це визнати принцип: одна людина — один голос, на якому базуються всі наші політичні інститути. Оподаткування — питання політичного консенсусу, і це дає нам законне право прикритися істинами, що вважаються самоочевидними. В результаті проблема міжособових порівнянь знімається, але з нами все ж залишається проблема, котру з концепцій рівної жертви нам використовувати”²². Блауг має на увазі питання: що повинна зрівняти прогресія — абсолютну, пропорційну чи граничну величину податкової частини доходу, яку платник мусить “пожертвувати” на користь фіску. Так, при умові рівності абсолютної величини “жертв” через податки вилучається однакова доля загальної корисності доходу кожного платника, що свідчить на користь не прогресивного, а навпаки, регресивного оподаткування.

Розглянута інтерпретація прогресивного оподаткування опирається на теоретичні постулати, розроблені Альфредом Маршаллом (1842 — 1924), що довго сприймалися як рід святого письма. З більш сучасних праць

заслуговує на увагу концепція англійського теоретика Джона Міррліса “Дослідження теорії оптимального оподаткування доходів” (1971). Міррліс вважає аксіомою, що зароблені доходи виробничого й трудового походження з міркувань суспільного добробуту не повинні оподатковуватися за прогресивною шкалою. За Міррлісом, для цієї групи доходів гранично допустима пропорційна ставка становить близько 60%²³. А оподаткування повного чи потенційного доходу (full income) повинно бути прогресивним як під кутом зору критерію суспільного добробуту за Бенгтамом (суспільний добробут є сумою добробуту окремих індивідів, і тому соціальна нерівність не впливає на загальну величину добробуту), так і за Ролзom (рівень добробуту одних людей впливає на добробут інших, тому соціальна нерівність знижує загальну величину суспільного добробуту).

За допомогою формалізованих економіко-математичних методів було доведено, що оптимальному оподаткуванню повного доходу однаково – і за Бенгтамом, і за Ролзom – відповідає прогресія податкових ставок. Окрім того, податок, оптимальний за Ролзom, прогресивний ще і за ознакою граничної ставки, межа якої підіймається в міру збільшення повного доходу. Таким чином, у будь-якій системі соціальних критеріїв добробуту оптимальне оподаткування повного доходу теоретично мусить бути прогресивним як за усередненими, так і за граничними ставками. При цьому деякі економісти трактують податки на зароблені доходи проблемою другого порядку (second-best problem), а податки на повний (потенційний) дохід – проблемою першого порядку (first-best problem)²⁴.

Комбінація пропорційного і прогресивного оподаткування доходів – одна з тих ситуацій у державних фінансах, коли фіскально-законодавча практика відповідає і навіть може випереджати податкову теорію. Справді перш, ніж висновок про доцільність поєднання різних режимів оподаткування був отриманий методом економіко-математичного моделювання, він став відомим фінансистам-практикам на рівні емпіричного досвіду. Пропорційні податки на доходи з одних джерел і прогресивні – з других у підсумку створюють деяку прогресію оподаткування загального доходу, що властиво податковим системам різних країн.

В кінці XIX – на початку XX століття прогресивні податки на грошові доходи і прибутки таврувалися науковою публіцистикою як “послідовне злирство”, “демократична забавка”, “прогресивність – не більш, ніж огидне свавілля”²⁵. Теоретики продовжували свою полеміку, а на практиці під суспільно-демократичним тиском поступово склався компромісний консенсус стосовно змішаного режиму оподаткування. Загальна тенденція податкових реформ, проведених у західних країнах протягом 60-х, 70-х, 80-х років, полягала в помітному зниженні прогресії, в наближенні до пропорційного

типу оподаткування. Наприклад, у США максимальна ставка на індивідуальні доходи була знижена з 70% до 50%, потім до 39,6%, але градація шкали така, що абсолютна більшість платників оподатковується за початковими ставками — 15 і 28%. Доречно нагадати про пророцтво А. Вагнера, висловлене в 1880 році: “Хто при сучасних соціальних умовах є ідеологом приватної власності, тому необхідно бути прихильником пропорційного податку; хто ж, навпаки, впевнений, що право приватної власності є тимчасовим інститутом, який поступиться місцем іншим суспільним відносинам, може сміливо вимагати прогресивного податку”²⁶. Соціальною базою пропорційних податків став середній клас із досить високим і приблизно однаковим рівнем матеріального добробуту, чисельність якого в розвинутих країнах Заходу складає 60–80% населення.

Характерно, що ідею пропорційного оподаткування доходів за пониженими ставками однаково підтримують представники і правого, і лівого флангів фінансово-економічної науки. Так, Нобелівську премію 1996 року поділили професор Уільям Вікрі (Колумбійський університет, США) і професор Джеймс Мерлі (Кембріджський університет, Велика Британія), нагороджені за цикл робіт з прикладних проблем оподаткування. При цьому Мерлі, колись радник лейбористського уряду і прихильник лівих поглядів щодо перерозподілу доходів на користь малозабезпечених шляхом високих ставок, прийшов до висновку, що з метою нейтралізації дестимулюючого впливу оподаткування на економічну активність і трудові зусилля максимальна податкова ставка не повинна перевищувати 20% для всіх платників без вищатку (flat tax). Вікрі засобами мікростатистики довів, що оскільки зумовлені неробством втрачені доходи не дають фіскальних надходжень, увесь тягар податків приймають на себе активні дохододержувачі, зайняті прибутковою діяльністю та творчою роботою. Оподаткування особливо високоталановитих людей взагалі повинно бути нульовим. Роботи Мерлі й Вікрі підтвердили висновок, що високі податки змушують платників діяти і працювати суттєво нижче своїх потенційних можливостей, звужуючи тим самим економічну базу оподаткування та знижуючи доходи фіску.

Головну інтригу знання про прибуткове оподаткування в ХХ столітті склали навіть не самі податки цього типу як плід людського розуму, а суспільні умови функціонування податкових систем, вплив на них соціально-економічного середовища. Стосовно податків наука (скоріше, — мистецтво) фінансів полягає в адміністративно-організаційному вмінні забезпечувати максимум державних доходів при нейтралізації негативних ефектів оподаткування на процеси господарювання та стан економіки при мінімальному соціальному невдоволенні податкоплатників. Звідси і

походить думка, що вище податкове мистецтво полягає в зниженні податків та спрощенні податкових систем з метою збільшення бюджетних доходів. Формалізуючи у вигляді теореми цю дещо парадоксальну давню, а разом з тим просту й глибоку ідею, Артур Лаффер та його послідовники забезпечили собі помітне місце в історії фінансової думки.

Цілу епоху в розвитку податкових систем склав універсальний акциз²⁷. Уже в час свого запровадження у Німеччині (1916 р.) податок на всю суму товарного обороту (Warenumsatzsteuer) за його вартістю (Umsatzsteuer) був розцінений як неординарна подія. “Невідомо, яким буде його майбутнє, але німецька преса, загальна і спеціальна, приділяє йому чимало уваги”²⁸, — констатували сучасники. Як виявилось, успіх податків цього типу перевершив усі сподівання.

Тоді ж — під кінець Першої світової війни та одразу після її закінчення — податок з обороту (інші назви: універсальний акциз, податок на загальний оборот, податок на товарні операції), крім Німеччини, був введений у Франції, Італії, Австрії. Саме ці країни найбільшою мірою були уражені інфляцією, породженою війною. В часи свого генезису податок з обороту слідував за падінням паперової валюти, що було типовим явищем для країн, котрі переживали період емісійного фінансування державних потреб, з властивою для інфляції ажіотажною схильністю до продаж і покупок. Податок з обороту іманентно пристосований до інфляції, адже з ростом цін зростають і фіскальні доходи від оподаткування з обороту. Прибуткові податки цими перевагами не володіють, оскільки розрив у часі між одержанням доходу і сплатою податку спричиняє інфляційне обезцінення податкових платежів. І в сучасних умовах різні форми універсальних акцизів адекватні особливостям економіки пропозиції та суспільства споживання.

Маючи подібні якості, оподаткування з обороту не випадково викликало такий суспільний резонанс, що всі інші податкові нововведення “стушувалися перед загальним податком на обіг товарів”²⁹. Податок з обороту з усіма його наступними метаморфозами розпочав своє тріумфальне поширення. Його близький родич — податок на додану вартість як найбільш розвинута й сучасна форма універсального акцизу запроваджений у половині країн світу³⁰.

Тепер, наприкінці століття, доречно ретроспективно нагадати про ті сподівання та сумніви, котрі викликав податок на додану вартість три десятиріччя тому. Узагальнююче уявлення про них дає полеміка, що її провадили між собою вчені з Гарвардського університету (США) Ден Сміт і Стенлі Суррей, які до того ж мали досвід практичної роботи на високих посадах у федеральному міністерстві фінансів.

Порівняльні якості податку на додану вартість

“За”	“Проти”
— кращим чином збалансовує національну податкову систему;	— виявляє регресивний характер, послаблює загальну структуру прогресивного оподаткування;
— нейтральний щодо трудомістких і капіталоемких виробництв, як репатабельних, так і збиткових підприємств, акціонерної і особистої форм власності, фінансування акціями чи облігаціями;	— порушує справедливість, визначеність, звичність для платників існуючої податкової системи;
— найбільш ефективний і прийнятний спосіб збільшення бюджетних доходів;	— не надає ніяких переваг національному підприємництву в міжнародній торгівлі та зовнішньо-економічних зв'язках;
— мінімально спотворює ділові рішення, не перешкоджає ефективному використанню ресурсів.	— на загальнонаціональному рівні більш прийнятним є податок з роздрібного товарообороту, а не податок на додану вартість.

Якщо Сміт закінчує свої аргументи закликком: “Чим скоріше, тим краще”, то Суррей рекомендує утриматись від запровадження податку на додану вартість, чим уряд США, до речі, керується і донині.

Позиція США не завадила поширенню податку на додану вартість у країнах Західної Європи, Азії, Латинської Америки, Африки. “Розповсюдження податку на додану вартість є унікальним податковим феноменом. Історія оподаткування не знає іншого податку, котрий би завоював світ за якихось тридцять років, пройшов шлях від теорії до практики, повернувшись на свій бік учених, які відвертались, і країни, що відмовлялись від нього”³¹. Ірландський науковець, співробітник Міжнародного валютного фонду Алан Тейт метафористично порівняв успіх податку на додану вартість з долею Мата Харі — легендарної артистки, авантюристки і шпигунки часів Першої світової війни: “Податок на додану вартість можна уявити як Мата Харі в сфері податків — більшість зваблюється, багато хто піддається спокусі, деякі знаходяться на межі, інші відповідають взаємністю, в кінцевому підсумку чари виявляються неперебор-

ними"³². Як пророкував Карл Шоуп, "податок на додану вартість є найновішою й імовірно остаточною формою історичної еволюції податків з обороту"³³.

У 1973 році, ще на початках глобального поширення податку на додану вартість, автор цих рядків був одним із перших українських економістів, хто охарактеризував для вітчизняного читача природу даного податку, розпізнавши його перспективність³⁴. Під кінець століття дійсно виявилось, що податок на додану вартість перетворився в фіскальну основу сучасних податкових систем. У соціальному аспекті запровадження податку на додану вартість по суті звело напівцець ліворадикальні заклики до скасування непрямих податків, оскільки оподаткування доданої вартості робить беззмисловим розмежування податків на прямі і непрямі. Адже податок на додану вартість — "гібридний", змішаний за своєю об'єктною структурою податок: прямий — за доходно-прибутковою базою оподаткування, непрямий — за характером стягування в момент реалізації чи споживання товарів і послуг.

Завершуючи огляд чільних тенденцій розвитку вчення про податки, варто наголосити, що впродовж ХХ століття фінансова думка здійснила поворот від обґрунтування й захоплення прогресивним податком, що займало уми на початку століття, до апології в його кінці ледь не на рівні теоретичних аксіом пропорційного оподаткування доходів та податків на споживання. Еволюціонуючи від окремих доктрин, авторських концепцій, теоретичних конструкцій, національних моделей податкових систем, фіскальна думка Заходу глобалізувалась у формі типового Світового податкового кодексу, розробленого під егідою Організації Об'єднаних Націй.

На науковій конференції "Податкова політика в 21-му столітті" західні експерти підвели підсумки знання про податки як результату теоретичної й практичної роботи фіскальної думки після Другої світової війни та з перспективою на прийдешнє століття. Нас очікує:

- розвиток оподаткування особистих доходів фізичних осіб, якому, проте, загрожує занепад під кінець майбутнього століття;
- звуження ролі корпоративного прибуткового податку, хоч відстежуються ознаки відродження цього податку в майбутньому столітті;
- модернізація та розширення застосування податків на споживання, особливо податку на додану вартість;
- другорядне фіскальне значення оподаткування нерухомого майна, а також податку на приріст капіталу;
- невідповідне зростання податків на заробітну плату, що відраховуються у фонди соціального страхування³⁵.

Умови, що склалися на кінець ХХ століття, визначають траєкторію розвитку вчення про податки в майбутньому. Є підстави чекати посилення міждержавної гармонізації й уніфікації податкових систем, координації фінансової політики на ґрунті економічної інтеграції, інтернаціоналізації господарського життя, зростаючих масштабів міжнародного переливу капіталу і робочої сили. Фіскальна думка зіштовхується з новими викликами, породжуваними економічними, соціальними, демографічними, екологічними, технологічними процесами на глобальному й національному рівнях.

Отже, в майбутньому податкові системи світу повинні розвиватись за законом інерції, заданої інтелектуальними й емпіричними імпульсами ХХ століття. Уроки відносного консерватизму фінансового мислення та глобалізації фіскальних ідей полягають у тому, що в умовах сучасної цивілізації державні фінанси жодної країни, жодна національна школа фінансової науки не можуть зберегти неповторно оригінальні форми, zostаватись самодостатнім ізольованим островом в усіх відношеннях, включаючи теоретичні й практичні аспекти податкових фінансів.

6.3. Проблема систематики доходів і податків

Конструкція системи державних доходів та її основний компонент — податки — завжди викликала інтерес дослідників як під кутом зору органічного, зумовленого обставинами виникнення й розвитку, так і типологічної систематизації за певними ознаками. В академічній і професійній літературі пропонуються різні систематизації, за якими приховується релятивізм різнозначимих інтерпретацій одних і тих же податків під кутом зору технології й етики оподаткування. В межах фінансового знання систематизуюча класифікація доходів і податків набирає окремого, самодостатнього значення.

Розглянемо вибрані, але теоретично і професійно репрезентативні класифікації доходів, запропоновані різними авторами в різний час.

На початку століття співавтори праці "Етюди з теорії оподаткування" відомі вчені-фінансисти Едвін Селігман (США) і Рене Стурм (Франція), котрих ще й сьогодні цитують у західній літературі, класифікували державні доходи за декількома ознаками: правовим статусом (добровільні, договірні, примусові); економічними джерелами (державне підприємство та майно, приватна власність і пов'язана з нею діяльність); політичним походженням (адміністративна влада, фіскальні органи); формою мобілізації (дарування, ціни, відчуження, пені і штрафи, податки,

мито, збори, внески)³⁶. В даній класифікації особливо виразно продемонстровано, що державно-фінансові явища носять не тільки вартісний (wertfrei), але й політичний характер. Позики та емісія не потрапили до складу державних доходів, оскільки вони ще не мали того значення, котрого набули пізніше, під час і після Першої світової війни. Крім того, позики й емісію скоріше можна вважати способами фінансування державних видатків, ніж доходами у власному розумінні цього слова.

Для порівняння приведемо класифікації, запропоновані майже через століття американськими професорами Девідом Хайманом і Річардом Бьордом. За Хайманом, державні доходи складаються з податків, а також другорядних джерел: позик, емісії, пожертвувань і дарів, зборів за оплату державних послуг, прибутків державних підприємств, цільових внесків³⁷. За Бьордом, — з податків та альтернативних доходів: ревізій, емісії, позик, доходів від реалізації товарів і послуг державними підприємствами та організаціями³⁸. Протягом століття суттєвих змін у структурному складі державних доходів не відбулося, хоч науково-понятійна класифікація Селігмана і Стурма змістовно незрівнянно багатша спрощеної, суто ділової класифікації Хаймана й Бьорда. Сучасні систематизатори віддають належне позикам та емісії, відносна роль яких у збалансуванні державних бюджетів за останнє століття зростає незмірно. Характерно, що у наведених класифікаціях відсутнє типологічне протиставлення “прямі — непрямі” податки.

Дискусія про класифікацію податків провадиться в західній літературі з XVI століття³⁹, — тобто, виникла ще до часу, до якого відомий історик економічної думки Марк Блауг відносить зародження економічної теорії як самостійної галузі дослідження⁴⁰. На початок XX століття наравувалось до десяти різних версій поділу податків на прямі й непрямі. Врешті усталився поділ за такими ознаками: до прямих достосовано податки, що сплачуються платниками, на яких вони формально покладені; непрямі податки повністю або частково перекладаються (як правило, через механізм ціноутворення) на інших. В основу класифікації був покладений принцип співпадання чи неспівпадання юридично визначеного і фактичного платника. Виникла типологічна контрверза — прямі/непрямі податки. Фактор законодавчо передбаченого перекладання (shifting) вважався достатньою підставою для розмежування податків, наприклад, у Дж. С. Міллія, а з сучасних учених — у Р. Масгрейва: “Непрямі податки наперед призначені для перекладання, а прямі податки залишаються на тих, на кого вони покладені”⁴¹. Особливо ця тема актуальна і повчальна для тих вітчизняних фінансистів, хто ще дотримується традиційного, щоб не сказати архаїчного, поділу податків на так звані прямі й непрямі.

Як свідчить Алан Прест, не всі погоджувались з такою класифікацією. Зокрема, англійський філософ і економіст Генрі Сіджвік (1838–1900), а також Роберт Хейг, вважали її скоріше умовною, ніж науковою, рекомендуючи навіть уникати даних термінів. Проте, за інерцією традиції склалася така двовидова класифікація податків⁴²:

Таблиця 6.3

Традиційна класифікація податків

ПРЯМІ ПОДАТКИ:	НЕПРЯМІ ПОДАТКИ:
— особистий дохід (у т. ч. приріст капіталу як результат збільшення ринкової вартості активів);	— імпорт; експорт;
— грошові затрати;	— підакцизні товари і послуги;
— прибутки корпорацій (включаючи прибуток від приросту ринкової вартості активів);	— продажі; власність; гербові збори; ліцензійні збори;
— соціальне страхування (включаючи податок з заробітної плати);	— прибутки державних підприємств.
— фондовий капітал, спадщина і дарування.	

Крім парадоксального зарахування оподаткування приватних фірм і державних підприємств до різних класифікаційних категорій, запропонована класифікація далека від переконливості ще й тому, що не створює чіткого розмежування податків на прямі й непрямі ані за ознакою можливості до перекладання, ані за здатністю до ухилення. Так, А. Сміт і Д. Рікардо вважали можливим ухилення від непрямих податків шляхом добровільної відмови від споживання оподатковуваних товарів. На що Дж. С. Мілль резонно зауважив: "Звичайно, він [платник] може, накресливши собі таку мету, не давати урядові своїх грошей, але при цьому він жертвує власними потребами, а така жертва, якщо він зважиться на неї, збереже йому рівну суму і при прямих податках"⁴³. Справді, для окремих платників існують різні способи перекладати будь-які податки або ухилятися від них, але суспільство в цілому як сукупність усіх потенційних і реальних податкоплатників не може ухилитись або перекласти на когось свій сумарний фіскальний обов'язок оплачувати задану суму державних видатків незалежно від поведінки конкретних платників.

На 650 сторінках фундаментальної праці "Державні фінанси" К. Шоуп не користується поняттями прямих і непрямих податків. Натомість він іменує податки пооб'єктно і пропонує класифікацію за аналітичними ознаками наслідків оподаткування, поділивши їх з цього погляду на вузькобазові (narrow-based), наприклад, індивідуальні акцизи, і широкобазові (broad-based), до яких зараховано податки на додану вартість, на доходи та прибутки. Перші є фіскальним фактором мікроекономічного рівня, другі — умовою макроекономічної рівноваги. Крім того, Шоуп вводить поняття пара-податків (para-taxes), розуміючи під останніми фінансові заходи уряду, в яких присутній елемент оподаткування, тобто примусових платежів на користь держави. До пара-податків належить вигідний уряду фіксований валютний курс купівлі-продажу іноземної валюти, а також вимушені позики (Шоуп називає їх "refundable taxes" — "рефундованими податками"), при яких уряд диктує умови своїм позикадавцям, а не навпаки⁴⁴.

Р. Масгрейв підтримує правомірність розпізнавання податків за принципом перекладання, доповнюючи власною класифікацією: податки на чистий дохід (tax on net income); на одиницю продукції й валового доходу (taxes on unit of output and gross income); на суму платежів (taxes on cost payments)⁴⁵.

Англійські вчені Сімон Джеймс і Крістофер Ноубз вважають, що реальну сутнісну природу податків може розкрити лише розгалужена класифікація за декількома ознаками⁴⁶:

- прями й непрямі — в залежності від виду об'єктів оподаткування та форми взаємин між платниками і фіском;
- капітальні й поточні — в залежності від економічного характеру бази оподаткування;
- спеціальні та адвалорні — в залежності від способу співвідношення суми податку до величини податкової бази;
- прогресивні, пропорційні, регресивні — в залежності від методу побудови шкали податкових ставок.

Особливістю даної класифікації є можливість під'єднання одного і того ж податку відразу до декількох типологічних рубрик. Так, прибутковий податок у залежності від його конструкції може бути водночас прямим, поточним, спеціальним і адвалорним, прогресивним і пропорційним.

Проф. Д. Хайман, без посилання на пряме і непряме оподаткування, вирізняє в податковій системі США чотири групи податків: на особисті доходи (taxes on personal income); на прибутки корпорацій і фонд заробітної плати для цілей соціального страхування (taxation of corporate

income and payrolls); на споживання і продажі (taxes on consumption and sales); на багатство, власність і нерухоме майно (taxes on wealth, property and estates)⁴⁷.

Традиційні класифікаційні схеми особливо заплутує найновіший тип оподаткування — податок на додану вартість. Адже йдеться про “гібридний”, змішаний тип податку, котрий водночас суміщає в собі риси і прямих, і непрямих податків. За податковою базою — доданою вартістю, в склад якої входить заробітна плата і прибуток, це — прямий податок, а за формою справляння при реалізації товарів і послуг — непрямий.)

Фінансова література різних часів дає уявлення про різні типологічні хитросплетіння, котрі провадилися віками⁴⁸. Деякі автори розпізнають прямі й непрямі податки за ознакою їх суб’єктивно-психологічного впливу на платників. Перевагу непрямих податків вбачають у “гуманному” ставленні до платників через прихований характер оподаткування, у своєрідній фіскальній анестезії, тоді як прямі податки діють грубо, без будь-якого обезболювання. “Податкоплатники, — метафоризував професор А. Мораг, — не дуже відрізняються від туземців у Наталі, котрим надали вибір між податком на одруження і податком на хатинки. Туземці віддали перевагу першому на тій підставі, що коли чоловік одружується, його серце радіє, все здається йому приємним, і він знаходиться в такому настрої, що ладен заплатити за все, що йому скажуть”⁴⁹. Інколи схоластична полеміка навколо порівняльної дилеми “прямі — непрямі” податки набирала ще більш екстравагантного вигляду. Як тут не згадати саркастичне зауваження відомого англійського політичного діяча У. Гладстона (1809 — 1898), процитоване його сучасником: “Дискусія про прямі і непрямі податки подібна до суперечки на тему, які жінки кращі — біляві чи чорняві. Не знаю як іншим, а мені подобаються і ті, і другі”⁵⁰. Гладстон радив у питаннях структури оподаткування притримуватись золоті середини.

Тлумачення приналежності конкретних податків до прямих чи непрямих можна продовжувати до безкінечності й повної семантичної дезорієнтації, якщо не зробити висновку, що дискусія з цього питання науково безплідна, майже безперспективна як акт пізнання. За вердиктом відомого історика економічної думки М. Блауга вже в часи “Принципів політичної економії” Дж. Ст. Мілля (1848), а особливо так званої нової економічної теорії добробуту В. Парето (1906), дискусія про прямі й непрямі податки всім “набридла”⁵¹. Допускаючи нескінченну множинність тлумачень і варіантів, поділ податків на прямі й непрямі перетворюється в квазінаукове маніпулювання, втрачаючи право на справжню науковість. До того ж питання фіскальної типології безпричетне до

інтересів податкоплатника як центральної фігури податкового процесу і це — чи не найголовніший аргумент, щоб відмовитись від плутаного, схоластичного, практично непотрібного розподілу податків на прямі та непрямі. Тут варто згадати про “бритву Оккама” в тому розумінні, що доцільно відсікати ті питання, без яких можна обійтись без будь-якої шкоди для науки.

Натомість слід користуватись чіткою й зручною в статистичній та аналітичній роботі класифікацією, прийнятою країнами-членами Організації Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР), що також можна розцінити як раціональне досягнення фінансової думки. Країни ОЕСР перейшли на єдину офіційну класифікацію, котра застосовується в міжнародних порівняннях національних фіскальних систем. Класифікація ОЕСР побудована за ознакою узагальненого й укрупненого об'єкту оподаткування. Податки підрозділяються на п'ять груп⁵²:

- податки на доходи і прибутки (з окремим виділенням податку на доходи фізичних осіб);
- внески в фонд соціального страхування;
- податки на власність;
- податки на товари і послуги;
- інші податки.

Відмова від одіозної типології диктується не лише практичними міркуваннями, вона містить також вагомі соціальні підстави. За справедливим зауваженням впливового теоретика фінансів Едвіна Селігмана (1861—1936), поділ податків на прямі й непрямі мав сенс у часи, коли оподаткування товарів і послуг припадало переважно на незаможні верстви населення⁵³. За таких обставин скасування чи бодай скорочення непрямих податків було виправданою вимогою соціальних реформаторів, справжніх чи удаваних піклувальників про “інтереси трудящих”. Суттєве загальне підвищення життєвого рівня, перенесення значної частини податкового тягара на предмети споживання, доступні основній масі населення, зумовили безпідставність соціальних мотивів поділу на “несправедливі” непрямі та “справедливі” прямі податки. В так званих непрямих податках відсутнє внутрішньо притаманне їм зло, як відсутнє безумовно іманентне добро в прямих податках⁵⁴.

Характерно, що, досліджуючи податкову політику як фактор економічного розвитку, професор Торонтського університету (Канада) Річард Бьорд не відмовляється від понять прямих і непрямих податків, але доцільність такого поділу обмежує ареалом країн, що розвиваються⁵⁵, — країн з низьким рівнем життя, де податкові системи діють в несприятливих соціально-економічних умовах при досить високій нормі оподаткування.

Запропонована експертами ОЕСР п'ятичленна класифікація вдало співпадає з загальноприйнятим іменуванням податків за об'єктами оподаткування. Вона справедливо заміняє собою архаїчну, безсистемну класифікаційну дихотомію прямих/непрямих податків, яка у наш час не витримує наукової критики.

6.4. Теорія і реалії перекладання податків

На Заході науковий інтерес до проблеми перекладання податків прослідковується принаймні з часів фізіократів. Це — одна з найбільш складних тем фінансової науки, що давно визнано вітчизняною фінансовою наукою. 130 років тому, коментуючи західні теорії перекладання податків, відомий український учений-фінансист, професор Харківського університету М. М. Алексеєнко попереджав, що “належне з'ясування економічної та соціальної дії податків дає ключ до необхідних і бажаних реформ”⁵⁶. Деякі вчені небезпідставно вбачали в перекладанні податків найінтригуючу проблему як теоретичного дослідження, так і фінансової політики, свого роду ахіллесову п'яту науки фінансів.

Наприклад, один з піонерів дослідження даної проблематики німецький економіст Емінне Ласпейрес затратив 20 років на вивчення перекладання податків лише по двох товарних групах — на зерно і м'ясо. Для цього йому довелось статистично опрацювати величезний масив інформації: динаміку півтора мільйонів цін по 40 видах продукції за 300 місяців, узагальнених по 136 містах! Здійснивши подібний науковий подвиг, дослідник прийшов до банального висновку, що скрізь, де існують акцизи на хліб і м'ясо, вони спричиняють загальне подорожчання продуктів харчування⁵⁷ — висновок, відомий апіорі. Сам Ласпейрес надавав своїй роботі суто методологічного значення: “Згадані дослідження із сфери чисто наукової втягуються в боротьбу матеріальних інтересів, і багато хто скористається ними не заради установлювання істини, а для служіння матеріальним інтересам даного часу”⁵⁸. Він визнає, що сама постановка питання, процес і способи дослідження виявились продуктивнішими, ніж отримані результати. В кожний момент динамічного господарського процесу практично неможливо виділити з-поміж інших ціноутворюючих факторів й вивести ізольовану дію лише певного податку.

Ретельні статистичні дослідження тут здатні лише підтвердити або уточнити висновки, одержані дедуктивним шляхом на грані спостереження й здогаду. Сам Адольф Вагнер стверджував, що важливі методологічні умовиводи і принципові результати можуть бути отримані й

опріч емпіричної верифікації, що складність явища перекладання дозволяє говорити лише про тенденції, а не про закони; в даній темі статистичні розробки не спростовують виводи дедуктивного походження⁵⁹. Аура нерозв'язності збереглась навколо проблеми перекладання надовго. У перших виданнях свого підручника "Економіка" Поль Самуельсон закликав вивчати нелегку проблему кінцевого тягара податків "за допомогою усіх сучасних засобів економічного аналізу" і все ж визнавав, що до повної ясності далеко: "Економісти ще не прийшли до єдиної думки, не виробили остаточних висновків. Одні з них вважають, що податок на прибуток корпорацій лягає тягарем перш за все на плечі споживачів; інші думають, що він сильніше всього б'є по власниках акцій, або капіталістах. Деякі тримаються проміжної позиції, а дехто займається гаданням на кавовій гущі. Нарешті, є і такі, хто у відчай розводиться руками"⁶⁰. Репутація труднодоступного питання (*horny problem*) залишилась за перекладанням податків і в останньому виданні знаменитого університетського підручника⁶¹.

Історично щодо перекладання податків склалося декілька наукових шкіл. Представники так званої *песимістичної школи* вважали, що перекладання узагалі не піддається визначеності й теоретичному поясненню. На думку песимістів, перекладання дезорганізує всю фіскальну систему: одні платники несуть увесь тягар оподаткування, другі — частину, треті повністю перекладають податок на інших. У результаті всі податки несправедливі, але оскільки основну масу споживачів і платників складають неможливі верстви населення, то основний тягар податків переноситься на них. Звичайно, подібну позицію розділяли носії соціалістичних переконань. У протилежність *оптимісти*, перейменувавши перекладання у податкову дифузію (італійський професор Луїджі Косса називав перекладання рикошетом податків⁶²), доводили, що процес перекладання сам собою корегує нерівномірність розподілу податків і в кінцевому підсумку податковий тягар припадає переважно на багатих платників.

У світлі неокласичної теорії соціальна дисперсія доходів у цілому збігається з розходженнями індивідуальної граничної корисності одержуваних доходів. Отже, спонтанний ринковий розподіл доходів відповідає їх ефективно урівноваженому розподілу за Парето. В такому розумінні державна фінансова політика, за словами Р. Масгрейва, повинна викликати "мінімальне втручання в розподіл (*allocation*) ресурсів, сформований системою ринкового ціноутворення"⁶³. Даний висновок поширюється і на дистрибутивну функцію фінансів (*distribution branch*), — тобто податкові й бюджетні операції уряду залишаються нейтральними щодо

впливу на соціальний характер перекладання і загальну дію податків (tax incidence), не змінюючи первісні, установлені ринком пропорції розподілу.

Під кутом зору “чистої” теорії державних фінансів, започаткованої М. Пантелеоні й спрямованої проти доцільності втручання держави в економічне життя (тому її називали “новим манчестерством”), для перекладання, як і для кінцевого впливу податків на соціально-економічні процеси, неістотно — оподатковуються доходи чи предмети споживання. Адже згідно з суб’єктивно-психологічним маржиналізмом економічно раціональний податкоплатник так розподіляє свій дохід, щоб для всіх видів витрат відношення корисності граничної кількості кожного блага до його ціни залишалось однаковим⁶⁴. Інакше кажучи, ціни на граничні долі або кількості споживаних благ пропорційні їх корисностям.

Теоретичне різноголосся на цю тему свідчить, що фатальної неминучості перекладання немає, — тут боротьба економічних інтересів усіх проти усіх існує лише в тенденції. Перекладання може і не відбутись, хоч за загальним правилом у конкурентному процесі господарського обороту податок перекладається “вперед” — з виробника на споживача, йде від пропозиції до попиту. Обернене (“назад”) перекладання можливе, коли споживачі під впливом підвищення цін, зумовленого податками або іншими факторами, скорочують попит. У такому випадку ринкова рівновага відновлюється при деякому пониженні цін, внаслідок чого частина податку припадає на виробника чи продавця. Отже, майже єдиний спосіб фактично перенести податок з офіційно призначеного платника на іншу особу (дестинатора) — примусити останнього сплатити податок в ціні того чи іншого виробу. Лише в ринкових цінах, підвищених на всю або часткову величину окладу податку, реалізується повне або часткове перекладання в економічному розумінні цього поняття.

Але підвищення рівня цін з метою перекладання податків зумовлює скорочення попиту, в такому випадку, щоб утримати ціну від пониження, необхідно зменшити пропозицію. Останнє підприємець чи виробник вирішує по-різному, дивлячись на те, що вигідніше — брати на себе неперекладений податок чи нести збитки, спричинені скороченням пропозиції. У деяких ситуаціях практично неможливе підвищення цін на продукцію природних монополій, цін на рідкісні товари, а також цін при дефіцитній кон’юнктурі, — адже вони й так тримаються на межі купівельної спроможності споживачів. Розглядом різних варіантів подібних комбінацій умов і займаються дослідники перекладання податків, використовуючи арсенал дослідницьких засобів від індуктивних статистичних прийомів і формалізованого економіко-математичного аналізу до дедуктивних узагальнень апіорі.

Зміна цін спричиняє новий розподіл особистого доходу між усіма благами. Наприклад, підвищення цін на той чи інший товар у зв'язі з запровадженням акцизу повинне викликати деяке скорочення споживання даного товару, але й відповідне зменшення витрат на нього. Внаслідок, гранична корисність даного товару та відношення її до інших благ залишається без змін, ефект перекидання елімінується. В подібному теоретизуванні немає місця соціально-класовим аргументам, які тільки не мати на увазі ряд обмежень, а саме: податкоплатник повинен володіти можливістю абсолютно вільно розпоряджатися своїм доходом при відсутності значних незалежних від нього змін величини доходу, також коливань рівня цін. Крім того, спрямованість процесу перекидання завуальовують різні економічні та соціальні ефекти оподаткування, на процес перекидання впливає кон'юнктура ринків, стадія економічного циклу, міра монополізації виробництва. "Ми впевнилися, що в системі загальної рівноваги неможливо послідовно ізолювати кожен окрему подію, — висновує Р. Масгрейв, — і навіть якщо виявити величину прямого перекидання, його значення відрізнятиметься від впливу інших та непрямих змін"⁶⁵.

Едвін Селігмен, автор праці "Перекидання і сфера дії оподаткування" ("The Shifting and Incidence of Taxation"), котра, вийшовши першим виданням у 1892 році, дотепер зберігає високий рівень наукової цінності, розробив англійську термінологію, що нею описується аналіз перекидання. Зокрема, він розглянув явище, назване ним трансформацією (transformation) податку — вплив оподаткування на виробництво, коли виробники намагаються зменшити доподаткові (pre-tax) витрати виробництва, щоб не допустити зумовленого податками підвищення цін⁶⁶. Засоби аналізу перекидання були доповнені Нобелівським лауреатом 1972 року, професором Оксфордського університету Урсулою Хікс. Поняття законодавчо передбаченого розподілу податкових зобов'язань (imposition of taxes) було відокремлене від власне процесу фактичного перекидання (shifting), здійснюваного в економічній сфері під впливом конкурентно-ринкових факторів. У результаті перекидання складається остаточний розподіл податкового тягаря: реальне оподаткування податками (incidence). У антології "Лекції з економічної теорії оподаткування", в якій перевидано обидві класичні праці з теорії перекидання: перший розділ монографії Е. Селігмена, а також стаття У. Хікс "Термінологія податкового аналізу", під incidence розуміється "уплата податку кінцевим податкоплатником"⁶⁷. В свою чергу, податок відрізняється від податкового тиску, пресу (pressure of taxation) явищем "ситуаційний податковий тягар, який може прий-

тися на особу, що сама намагалася перекласти податок"⁶⁸. Нарешті, існує поняття загального впливу, дії оподаткування на економічну й соціальну сфери (effects of taxation). Фактичні податкові зобов'язання або величина остаточного оподаткування доходу, майна чи споживання (finite taxes) можуть і не відповідати замислам законодавця саме в силу можливості перекладання.

Істотна трудність вивчення перекладання податків полягає в тому, що з онтологічної сторони — це процес, який не знає фіксованого стану, а з гносеологічної — схоже, найбільш інтердисциплінарна галузь фінансового знання. Складається картина рефлекторної дії податків у екліктичному економічному середовищі, де владарює випадок та інтерес. Вивченню проблеми перекладання перешкоджають також ті об'єктивні обставини, що вчені-фінансисти не сповна володіють емпіричним знанням усього комплексу економічних зв'язків та умов господарювання на мікрорівні, а економісти-риночники знаходяться поза сферою макромасштабних замислів фіску. Цим пояснюється поширення натомість об'єктизованих емпіричних досліджень аксіологічних робіт або математично формалізованих моделей перекладання податків. Такими є праці Петера Мієжковського (Йельський університет, США), Арнольда Харбергера (Чиказький університет), учених з Великої Британії Алана Преста (Кембріджський університет), Дугласа Доссера (Единбурзький університет) та інших. Дослідження подібного характеру дають більше для розвитку методів математичного аналізу специфічної сфери фінансово-економічних явищ, ніж власне для практично значимого фінансового знання.

Якщо підсумувати, — вчення про перекладання податків є сферою застосування теорії вартості (цінності) в її суб'єктивістсько-маржиналістському варіанті, а емпірично опирається на закономірності розподілу доходів, попиту і пропозиції, що допускає математично формалізовані інтерпретації. Проте, в реальній, а не заідеологізованій сировині, схемі перекладання податків для західних авторів не існує жодного простого, остаточно вирішеного питання. Перекладання податків набрало репутації terra incognita фінансової науки, ніколи до кінця не розкритої таємниці. Тут недостатньо з ультра-класовою тенденційністю заявити, що перекладання здійснюється виключно "з капіталістів на трудящих". Вдається його реалізація чи ні, — залежить від цілого комплексу економічних, соціальних, законодавчих, технологічних умов.

6.5. Соціологічні інтерпретації ухилення від податків

Ухилення від податків — тема соціологічних досліджень у тому розумінні, що вона торкається кола явищ та форм соціальної поведінки, котрі складають предмет соціології: поведінки індивідумів, соціальних груп, економічних структур, державних органів, взаємно задіяних у податковому процесі. Крім власне форм оподаткування, ухилення залежить від багатофакторного соціально-інституціонального середовища. Так, на масштаби ухилення можуть впливати явища ідеологічного характеру (пропаганда опозиційних політичних партій однаково лівого чи правого спрямування); культурні та релігійні фактори (ступінь законслухняності чи правового нігілізму суспільства, особливості конфесіональної етики); відношення громадян до політики уряду; соціально-економічна ситуація в країні; кон'юнктурно-евентуальні обставини та ін. Дані умови вивчаються за допомогою соціологічних методів, результати яких допомагають виявити причини ухилення від податків, узагальнити й теоретизувати цю проблему.

В західній фінансовій літературі для означення різнохарактерних видів ухилення від податків використовуються окремі терміни. Ті з них, що мають цілком легальний характер, виникаючи через недосконалість законодавства чи у результаті лобіювання в парламенті, навмисне створених "податкових лазівок" (tax loopholes) для певних категорій платників, носять назву *avoidance* — уникнення, обхід податку. Походячи з особливостей нормо-творчості та юридичних казусів, створюваних економічно-комерційною практикою, ухилення такого виду не передбачає кримінального характеру і приписується внесенням відповідних змін у фіскальне й господарське право. Нелегальне ухилення злочинним способом, переслідуване законом, іменується *evasion* — ухилення від податку в незаконній формі. Ухилення такого роду є продуктом антидержавної поведінки податкоплатників у силу їхніх намірів чи створених їм умов. Саме про таке ухилення, що є термінологічним евфемізмом казнокрадства, переважно йдеться у даному контексті.

На початку 70-х років М. Аллінхем (США) та А. Сандмо (Норвегія) опублікували статтю "Ухилення від прибуткового податку: теоретичний аналіз", ідеї якої спричинили цілу наукову дискусію, що й до сьогодні є актуальною, залишається об'єктом цитування, не загубившись серед безлічі публікацій з даної тематики. Заслуга авторів найперше полягає в тому, що вони теоретично обґрунтували зв'язок між оподаткуванням та ризиками податкоплатників як дохідомаксимізуючих суб'єктів, проаналізували ухилення як соціально-психологічне явище — свідомо об-

думаний, розрахований на вигоду, але ризикований індивідуальний вибір. “Заповнення податкової декларації, — запевняють автори, — є рішенням в умовах невизначеності. Річ у тому, що приховування повного доходу від податкових органів ще не означає автоматичну реакцію останніх у формі покарання”⁶⁹. У принципі податкоплатник має вибір між двома стратегіями поведінки: задекларувати дохід повністю або ж приховати деяку його частину. Вибравши останнє, платник потрапляє в залежність від випадку — буде чи не буде перевірена його декларація, розкриють чи ні обман.

Зрозуміло й інше: платник-порушник віддає перевагу невизначеності свого становища над безпечною визначеністю законослухняного громадянина. Люди немов заводять з фіском азартні ігри, беручи до уваги не стільки можливість викриття, скільки керуючись очікуванням вигоди. При цьому ймовірність успіху зважається за корисністю додатково збереженого доходу за рахунок недоплаченого податку. Тут важливо нагадати, що за суб’єктивним законом індивідуальної корисності гранична корисність кожної одиниці доходу зменшується у міру приросту доходу. Це повинно означати, що платники прагнуть до нарощування масштабів ухилення від податків з метою компенсації ризику. Як пише Марк Блауг, за гіпотезою Бернуллі й психофізичним законом Вебера-Фехнера, помітні відмінності у відчуттях прямо пропорційні інтенсивності стимулів. Відчуття є логарифмічною функцією стимулів, якщо стимули ототожнювати з приростом доходу, а відчуття — з корисністю⁷⁰.

За законом Вебера-Фехнера, абсолютна величина і цінність ухилення від податків як джерела додаткових благ набувають різного, відносного значення для конкретних платників. Іншими словами, ухилення на тисячу доларів у відчуттях мільйонера і звичайного податкоплатника не тотожні. Це можна витлумачити і таким чином, що морально-психологічне задоволення від матеріальної вигоди, джерелом якої стає зеконномлений на податках особистий дохід, посилюється за геометричною прогресією, тоді як настрої невпевненості в успіху, побоювання розкриття зростають у арифметичній прогресії. Жадоба збагачення заміщує громадянський обов’язок законослухняності, передчуття вигоди, авантюрний азарт присвоєння випереджають страх покарання, чим і пояснюють поведінку тих платників, що ухиляються від податків. Можливість формальної — алгебраїчної й геометричної — інтерпретації лише ілюструє і підсилює доказовість наведених міркувань при умові розуміння економічної та соціально-психологічної суті процесу ухилення на доматематичному рівні.

Вважається, що абсолютно раціональний індивід не стане керувати-ся мотивами максимізації корисності при визначенні стратегії поведінки в умовах невизначеності. Адже корисність додаткового доходу, завдячуваного ухиленню від податків, менша корисності тієї частини індивідуального доходу, податок з якої сплачений чесно. Тоді за логікою закону Вебера-Фехнера можна пояснити і доцільність кратного посилення покарань в залежності від величини ухилення від податків, оскільки з позицій здорового глузду вочевидь більш раціонально, скажімо, сплатити 10 тис. доларів податку, щоб убезпечитися від 10%-ї ймовірності втратити 100 тис. доларів у формі податкових санкцій. Якщо ж ухилення залишається поширеним феноменом, то з психологічної точки зору поведінка платників пояснюється їх авантюрною схильністю до азартного ризику. Існує категорія платників, які нехтують максимізацією очікуваної корисності за рахунок безбоязного користування доходом, очищеним від податків.

Потенціал теорії корисності при аналізі вибору в умовах невизначеності суттєво розширили американські математики Джон фон Нейман і Оскар Моргенштерн, про дослідження яких ми вже мали нагоду писати⁷¹. Формалізована модель Неймана-Моргенштерна, застосована в сфері оподаткування, дає можливість інтерпретувати розподіл часу і зусиль між законною і незаконною діяльністю з метою максимізації очікуваної вигоди за умови, що для податкоплатника збереження доходу є пріоритетною метою поведінки. Завдяки гіпотезі Неймана-Моргенштерна ухилення від податків як різновид злочину пояснюється в термінах економічної теорії, тобто правопорушник поводить себе подібно звичайному раціонально мислячому економічному суб'єкту, котрий діє й приймає рішення в ризикових обставинах. Емпіричні дослідження за моделлю Неймана-Моргенштерна засвідчили, що гранична корисність доходу залежить не тільки від абсолютного його рівня, але й від змін величини доходу. Послідовні незначні прирощення створюють відчуття збільшення граничної корисності доходу, тоді як великі прирости породжують убуючу корисність. Це означає, що, наприклад, пересічний платник оцінює за власною суб'єктивною шкалою корисності приріст доходу у 100 дол. вище, ніж можливу втрату цієї ж суми, а до ухилення на 1000 дол. ставиться уже інакше — він ще подумає, чи варто так серйозно ризикувати.

Після Чезаре Беккарія в XVIII столітті та Ієремії Бентама в XIX столітті піонером трактування злочинів як різновиду економічної діяльності або своєрідної "індустрії" був Альфред Маршалл — автор одного з найавторитетніших, найдовговічніших трактатів в історії економічної

думки, засновник кембріджської школи політекономії. У відповідності з своїм кредо, що метою економіста має бути скоріше економічна біологія, ніж економічна динаміка, Маршалл серед інших наукових заслуг привернув увагу до морально-етичних аспектів дослідження економічної поведінки. Його висновок, що біржева спекуляція, породжуючи спадну граничну корисність, рівнозначна економічній шкоді (blunder), — можна поширити і на проблему ухилення від податків як таку, що збуджує “неспокійні, нездорові настрої, несумісні з наполегливою працею, а також вищими і більш солідними приємностями життя”⁷².

Вищенаведені соціально-психологічні закономірності поведінки платників збігаються з фактичним станом речей, — адже переважну частину втрат фіска, особливо в західноєвропейських країнах, несе через дрібні, проте масові й часті ухилення, а не в окремих великих сумах з боку порівняно незначної кількості крупних податкоплатників.

У полеміці, що розгорнулася навколо біхевіористського тлумачення природи ухилення від податків, “Журнал публічної економіки” писав свого часу, що почуття й наміри, з якими раціональні платники заповнюють свої податкові декларації — їхня приватна справа і навряд чи відносяться до сфери державних фінансів. “Що дійсно належить до державних фінансів, то це точка зору збирача податків”. І далі: “Перш за все, збирач та його бос — міністр фінансів — по суті не зацікавлені в сумі податку, сплаченого конкретним платником... Їх інтерес полягає в загальній величині зібраних податків, або, що одне і те ж, у розмірі середнього платежу в розрахунок на кожного платника”⁷³. На цій основі можливим є математично формалізований аналіз порівняльної ефективності підвищення ймовірності викривань та суворості санкцій і покарань як засобів боротьби з ухиленням від податків.

Суб’єктивно-економічна мотивація поведінки платників — лише один із факторів, зумовлюючих масштаби ухилення. Інші чинники діють на стороні фінансової політики та умов, у які поставлені податкоплатники: структура податкової системи; висота норми оподаткування; міра і характер покарань за податкові делікти; величина витрат на утримання податкового апарату, його активність і компетентність та ін. З боку платників ухилення від податків є своєрідним негативним фінансовим мистецтвом, протиставленим позитивному професійному мистецтву фіскальних органів.

Найбільш сприятливі для ухилення — акцизи на контрабандні товари з нееластичним попитом, що повністю й швидко споживаються. Тут відповідна корекція структури податкової системи здатна дещо блокувати можливості до ухилення. За емпіричними свідченнями, підвищен-

ня рівня викриття податкових правопорушень забезпечується за рахунок посилення оперативної роботи, проведення ефективних превентивних заходів, приймання адекватного ситуації законодавства. В традиціях Заходу, можна вважати, найбільш дієвими способами гарантування належної повноти збирання податків є суворе переслідування за приховування платоспроможності. На початку століття, в роки, коли прибуткове оподаткування тільки запроваджувалось у фіскальні системи, один німецький автор попереджав: “Для більшості людей властиве небажання сплачувати податки, тому при самооцінці доходу виникає небезпека, що податкоплатник зловживатиме виявленим до нього довірям. Тут цілком доцільне суворе покарання, оскільки лише страхом перед ним можна запобігти цьому злу”⁷⁴. Хоч найгірші очікування з цього приводу і не справдились, не помітно, щоб, попри ліберальні lamentації, за минулі сто років у західних країнах відступилися від жорстких правил фіскальної дисципліни.

Дійсно, якщо уряд неспроможний забезпечити належний збір податків, було б дивно, якби чимало платників не скористалися б слабкістю влади. На думку деяких соціологів, фіскальний патріотизм — найслабша ланка громадянських чеснот. У праці “Ментальність мільйонерів” безспідставно стверджувалось: “Мистецтво маніпулювання податками — друге за значенням у менеджменті сучасним бізнесом. А перше місце належить мистецтву одержувати прибуток. Цілком логічно, що наступною метою є збереження прибутку повністю або ж якнайбільше”⁷⁵. Коли взяти для прикладу США, то на початку 90-х років американські спеціалісти оцінювали втрати податкових доходів у результаті ухилювання сумою в 100 млрд. доларів з щорічними темпами приросту у 14%. Суттєво, що лише 25% загальної величини ухилень припадає на корпорації (юридичні особи), решта ж приходить на фізичних осіб⁷⁶. Що й зрозуміло, — як уже наголошувалось, ухилення від податків зумовлюється силою могутнього власницького інстинкту, котрий особливо інтенсивно виявляється на рівні особистості.

Мають підставу твердження, що масштаби ухилення дещо скорочуються завдяки віками вкорінованій протестантській етиці, підпорядковуючій ідеал збагачення певним моральним правилам. На менталітет народів, які пройшли Реформацію, сильніше діють *внутрішні* обмеження етичного характеру, ніж силові зовнішні з боку влади. Все ж, залишаючись не повністю виключеним в англо-саксонських країнах з протестантською етикою, ухилення від податків найбільш поширене в країнах романської культури (Італія, Франція, Латинська Америка та ін.). Тут ситуацію формує велика кількість дрібних “ухильників” (evaders).

які через демократичні процедури приймання рішень більшістю голосів створюють впливову політичну опозицію заходам з посилення виявлення й покарання зловживань перед фіском.

Суб'єктивно-психологічною мотивацією антифіскальної поведінки є зумовлена податками очевидність скорочення особистих доходів і споживання при не досить оформленому усвідомленні вигід, забезпечуваних через державний бюджет. Тому ухилення від податків як суспільний феномен передбачає не тільки економічне, але й культурно-політичне пояснення. З соціально-психологічної точки зору *ухилення від податків є деструктивною формою алієнтації (відчуження) податкоплатників від держави і суспільства*. При цьому помітно, що в західних країнах сама держава не провокує ухилення надто високими нормами оподаткування, а також підкреслено ставить діяльність державних структур на службу інтересам маси платників, не відособлюючи себе від них. Ці фактори знижують масштаби ухилення, хоч і не елімінують цього явища повністю.

На суспільно-політичному рівні проблема ухилення коріниться в роздвоєнні усвідомлення статусу податкових платежів як об'єктів власності. І в теоретичних розробках, і в обивательських уявленнях податок постає то як власність, примусово відчужувана від платників, то як власність держави, правом на яку фіск володіє у беззаперечному порядку. Корисність з точки зору індивідуальної вигоди конкретних осіб, ухилення від податків, якщо розглядати його з загальносуспільних і державницьких позицій, трансформуються в антикорисність (disutility). В біхевіористській інтерпретації проблема ухилення від податків характеризується положеннями психологізму й індивідуалізму. В центрі такого аналізу фокусуються люди з їхніми почуттями, намірами, пріоритетами у взаємодії між собою та з офіційними структурами. Соціологічне дослідження базується на вивченні внутрішніх раціональних й ірраціональних мотивацій поведінки, як і соціальних факторів та інституціональних умов проблеми ухилення.

Отже, природа ухилення від податків носить комплексний характер, а це:

з фіскального боку — казнокрадство в його легалізованій або кримінальній формах;

в ментально-психологічному аспекті — результат спонтанної чи вимушеної високою нормою оподаткування атрофії громадянської свідомості й суспільної відповідальності податкоплатників;

з економічної точки зору — розрахунок на вигоду, при якому корисливі імпульси отримують верх над страхом покарання.

6.6. Податок Кларка і фіскальна ілюзія

В історичній ретроспективі генезису європейської цивілізації, в античну епоху демосом (народом) вважалось не все населення взагалі, а лише громадяни – ті, хто сплачував податки на утримання держави. Саме такий демос здатний був сформувати демократію як спосіб співіснування державно оформленого суспільства громадян-податкоплатників, які створювали рівність прав та обов'язків для усіх собі подібних, виборали владу і мали можливість фінансувати її діяльність. У такому розумінні поняття податку як узятого на себе громадянського обов'язку відрізняється від податку-примусу, накладеного владою на підневільний народ.

Минуло декілька століть, знадобилась робота багатьох поколінь мислителів, суспільних і державних діячів, перш ніж західні нації на масовому рівні прийшли до цивілізованої думки про благодворну необхідність свідомо виділяти частину доходів державі як безособовій інстанції і без точного розрахунку вигоди на основі лише досить абстрактного уявлення про благо державної діяльності. В теорії підвищення загальної цивілізованості й фінансової культури суспільства відповідало поширення концепції “фіскального контракту” як форми співробітництва громадян і державних структур на ідейній основі “суспільного договору”. Біля витоків останнього стояли Гуго Гроцій (1583 – 1645) – голландський юрист, який вважається на Заході основоположником державного права, а також Томас Гоббс і Жан-Жак Руссо. Таким чином за теоретичною схемою обміну державних послуг на податки, хоч і не завжди добровільного й справедливого, склалася концепція фіскального обміну, що логічно опиралася на фундаментальний закон ринкової економіки про неможливість безоплатних благ. Існує своєрідний парадокс у тому, що в часи свого створення (XVIII – XIX ст.) концепція еквівалентного фіскального обміну менше відповідала тодішнім умовам, ніж у сучасну епоху. Тоді вона бралася під сумнів і навіть була “скинута з наукового п'єдесталу” Дж. С. Міллем, а сьогодні знаходиться в теоретичному арсеналі фінансової науки. Адже змінився суспільно-економічний фон, – вирішивши найбільш гострі соціальні проблеми, сучасна західна держава постає як гарант існування, принципом якого є блага свободи, безпеки і добробуту.

В суспільстві істинного народоправства право голосувати і бути обраним на державну посаду повинно означати й згоду сплачувати податки. В процесі демократичного приймання рішень пріоритети учасників знаходять вартісно-грошовий вираз, реалізуючись у згоді громадян-ви-

борців оплачувати податками зроблений ними вибір державної політики й діяльності. В такий спосіб вигоди й фінансовий тягар прийнятих рішень повинні в умовах демократії зводитися до спільного знаменника — добровільного по суті оподаткування. Податок, сплачений на основі свідомого індивідуального вибору і власної оцінки характеру державної діяльності виборцем-податкоплатником, одержав назву “податку Кларка”, за іменем американського економіста Едварда Кларка, котрий разом з Теодором Гроувсом у 70-х роках теоретизував цей “незвичайний податковий механізм” (*bizarre-tax mechanism*)⁷⁷.

Питання про податок Кларка як фіскальну форму, що виражає “згоду голосувати і сплачувати”, було порушене на 34-му конгресі Міжнародного інституту державних фінансів (Гамбург, 1978 р.), проведеному за темою “Суспільний вибір і державні фінанси”. В доповіді Ніколаса Тайдемана і Гордона Таллока з Віргінського університету (США) “Новий і досконаліший процес здійснення суспільного вибору” про податок Кларка було сказано, що ця “система містить у собі стимули для виявлення істинних преференцій, а тому може бути розцінена як прорив у теорії суспільного вибору”⁷⁸. Щоправда, дещо раніше ті ж Тайдеман і Таллок у “Журналі політичної економії” застерігали від перебільшення відкриття Кларка: “Всі існуючі процеси суспільного вибору можуть експлуатуватися вдало створеними [політичними] коаліціями. Цей процес [податок Кларка] — не виняток”⁷⁹. Так чи інакше, податок Кларка увійшов у теоретично-понятійний апарат суспільного вибору як економічної теорії демократії в комбінації з вченням про державні фінанси. Податок Кларка пояснює ефект залежності добробуту податкоплатників як від власної поведінки, так і поведінки інших. До прикладу, ухиляючись від оподаткування, неплатник вважає, що забезпечує собі добробут вищий від тих вигід, фінансовим джерелом яких може бути податок Кларка, сплачений ним самим. Проте, він може і прорахуватись, недооцінивши фінансовані за рахунок податків вигоди адміністративної, соціальної, правозахисної та іншої корисної діяльності державних структур.

Поняття податку Кларка виконує роль фіскального елемента в системі своєрідного маркетингу з забезпечення суспільних потреб і послуг способом, що нагадує радше ринковий обмін, аніж примушування з одного боку (обов’язкові податки) та витребуване чи пасивне задоволення благ (через бюджетні видатки) — з іншого, характерні для традиційного розуміння механізму державних фінансів. У цьому сенсі Кларк розвиває вже згадувану концепцію фіскального обміну. Якщо розміщення (аллокація) наявних ресурсів у ринковому секторі економіки здійснюється за принципом “один долар — один голос” (тобто, на блага

можна розраховувати, тільки оплачуючи їх), то згідно з ринково-орієнтованою фінансовою теорією такий принцип придатний і для інтерпретації розподілу платоспроможності громадян та споживання суспільних благ у залежності від політичних рішень шляхом голосування. Щоправда, слабкість цієї теоретичної конструкції відчувається у тих випадках, коли значна кількість податкоплатників-виборців не згідна з існуючими аллокацією ресурсів і розподілом доходів, ширше кажучи, — з існуючим соціально-економічним порядком, і, відповідно, ігнорує демократичні механізми бюджетного процесу. У подібній ситуації прийняття фінансово-політичних рішень, адекватних загальносуспільним інтересам, стає проблематичним.

Взаємозв'язок між суспільним вибором і державними фінансами повною мірою реалізується лише в умовах свідомої й масової участі громадян-платників у діяльності державних інститутів, близької до консенсусу зацікавленості в ній. (Останнє більш реальне на місцевому рівні в порівняно невеликих осередках самоврядування, ніж у загальнодержавному масштабі.) У світлі концепції Кларка демократія — це лише свобода думки й законслухняної діяльності, але й обтяжливий фіскальний обов'язок свідомо оплачувати свободу. Причому, на відміну від сфери політики, де демократія дозволяє відкрито виражати неприємні, шкідливі, навіть антисуспільні руйнівні погляди, фіскальна основа демократії в розпорядженні відповідального уряду перетворюється в могутню продуктивну силу. Якщо політичні органи управління сучасною державою побудовані за принципом представницької (делегативної) демократії, то в сфері оподаткування діє плебісцитарна (пряма) демократія як суспільна згода оплачувати фінансову вартість прав і свобод, усіх благ цивілізованого існування.

З цього погляду на загальному тлі поступу європейської фіскальної думки концепція Кларка не виглядає ізольовано-екстравагантним явищем. У своїй генезі погляди Кларка нагадують ідеї знаменитого ідеолога буржуазії ("третього стану"), політичного діяча часів Великої Французької революції Емануеля Жозефа Сієєса (1748 — 1846). Дослідники представницької форми демократії вже коментували памфлет "Що таке третій стан?", у якому Сієєс пропонував розподіл громадян на два розряди: активних і пасивних. Усі мають пасивні права, проте не всі громадяни повинні допускатися до участі в управлінні, а лише ті з них, хто фінансує функціонування держави (активні). Тим самим платники податків як гаранті матеріального існування держави рішуче вирізнялись із загальної маси населення. Сієєс був недвозначним: "Громадян-податкоплатників необхідно розглядати як акціонерів великого соціально-

го підприємства; саме для них воно існує, для них діє; вони дають кошти на його утримання; вони повинні бути його господарями”⁸⁰. Незалежно від того, чи існував безпосередній зв’язок між поглядами Сіейеса і Кларка, обидва вони розуміли суттєву різницю між політично-риторичною та фінансово-матеріальною підтримкою демократії й державності.

На відміну від А. Пігу, котрий зосередив увагу на регулятивних функціях податків стосовно соціальних процесів та економічних явищ (податок Пігу), концепція Кларка падає податкам санкціонуючого і розподільчого характеру, а податкоплатників перетворює у самовідповідальних особистостей, своєрідних *homo fiscalius*, свідомо утримуючих власну державу. За концепцією Кларка, на місце податкоплатників як вимушених жертв фіскальної мізантропії приходять платники-волонтери, взаємодіючи з фіском на засадах особистої філантропії. Податок Кларка — не стільки інструмент штучного, зовнішнього регулювання поведінки платників, скільки фіскальна ознака їх волі до самоорганізації в демократичному суспільстві, це — свого роду форма самооподаткування. Ідея Кларка розрахована на зрілу демократію, де й без надмірного офіційного контролю з боку держави суспільству не загрожує зниження податкової свідомості громадян до критичного рівня. За Кларком, в ідеальних умовах повної демократії та абсолютно досконалого громадянського суспільства податкова система повинна діяти в режимі добровільного самооподаткування, що в реальній суспільній практиці блокується недосконалістю й корисливістю людської натури, а також оманами людей.

Вже зазначалось, що податки інтерпретуються як ціни суспільних благ, а їх споживачі в ролі податкоплатників заявляють про свій попит на блага через політичний процес. Проте, індивідуальне уявлення про вигоди і вартість суспільних благ у силу свого суб’єктивного характеру є джерелом мішливості й непевності, постійних коливань. Вважається, що пересічний громадянин, досить впевнено почуваючись на ринку товарів і послуг, на порядок менше орієнтується в істинній цінності й грошовій вартості благ, оплачуваних з бюджету за рахунок податків. Цей феномен, уперше описаний Е. Даунсом у праці “Економічна теорія демократії” (1957), одержав назву фіскальної ілюзії. Тією мірою, якою фіскальна ілюзія впливає на поведінку виборців-податкоплатників, прийняті під їх тиском рішення можуть виявитися неефективними і навіть ірраціональними. Подібні ілюзії виникають і на ринку, коли споживач переоцінює чи недооцінює певний товар. Таким чином однаково як у приватному, так і в державному секторі, обмін, фінансова операція, здійснені в дезорієнтованому стані ілюзії, залишаються економічно неефективними.

Податок Кларка — порівняно малопоширена тема податкової теорії, згадувана не в усіх наукових трактатах і підручниках. З часів Адама Сміта приймалося за аксіому, що найкращим податком є той, який найбільш зручний при сплаті та матеріально й суб'єктивно найменш обтяжливий для платника. Проте, в контексті концепції Кларка ці, здавалося б, незаперечні аргументи стають менш переконливими, оскільки мінімізація податкового тягара неминуче спричиняє і зниження рівня задоволення суспільних потреб. Демократичному суспільству необхідно самодіяльно знаходити рівновагу між вигодами й тяготами оподаткування, свідомо брати на себе утримання власної держави. Саме цей аспект ми вважаємо актуальним для українського читача, що й зумовило інтерес до концепції Кларка.

* * *

За системністю, оригінальністю, глибиною осмислення західні теоретики і практики внесли унікальний вклад у вчення та знання про податкові фінанси. Складні теоретичні конструкції поєднуються з суто прагматично-діловим підходом до оподаткування як залежної від демократично вираженої політичної волі громадян фіскальної системи збирання коштів для фінансування державної діяльності, благ і послуг суспільного користування. Податки забезпечують фінансове супроводження державності й цивілізації, не маючи рівноцінних аналогів серед альтернативних джерел державних доходів. При цьому теорія податків опирається на бінарну соціально-економічну інтерпретацію оподаткування: *принцип вигоди (корисності)* і *принцип платоспроможності*.

Впродовж віків економічна й фінансова думка зосереджувалась на формуванні принципів оподаткування, прийнятих як під кутом зору вигід платників, так і державних інтересів. Під кінець XX століття на основі теоретичних аргументів та емпіричного досвіду викристалізувались три чільні принципи: *фіскальна достатність (продуктивність)* як здатність податків повністю чи близько до того забезпечувати фінансування державних потреб; *рівносправедливість*, що передбачає *горизонтальну* (єдину податкову норму для рівновеликих доходів) і *вертикальну* (прогресивне підвищення ставок у міру зростання доходів) *рівність*; *еластичність* податкової системи (здатність реагувати на зміни економічної кон'юнктури, соціально-економічних умов, фінансових потреб держави). Крім того, в фінансовій літературі фігурують похідні від названих принципи *зручності, дешевизни, стабільності, нейтральності* податків.)

У західних країнах виникли і сформувались тепер загальноприйняті в світі фіскальні технології: прогресивно-прибутковий податок шедулярного і глобального типів; універсальний акциз (податок з обороту); податок на додану вартість; деклараційна система стягування податків та ін. Сучасна класифікація податків відійшла від традиційного поділу податків на прямі й непрямі, запропонувавши натомість більш практично зручну типологію за ознаками податкової бази: податки на доходи, майно, споживання.

Висунувши і відкинувши ідею єдиного податку, в західній фіскальній теорії утвердилася думка про доцільність множинної податкової системи при рухомій, але обмеженій висоті сумарної норми оподаткування (А. Лаффер).

Перекладання податків як створюваний економічними умовами і соціальним статусом господарюючих суб'єктів спосіб применшення податкових зобов'язань залишається актуальною, але дуже варіаційною за результатами темою досліджень.

Ухилення від податків не підлягає суто матеріалістичному чи фіскально-технологічному поясненню, адекватне розуміння цього феномена можливе лише з урахуванням особливостей соціальної психології й культури, рівня цивілізованості конкретного суспільства. В західних країнах у ставленні до ухилення ненормативна етика громадянських чеснот не менш важлива, ніж законодавчо зафіксовані норми. Етичні імперативи поведінки в податковому процесі носять характер внутрішньо мотивованих заборон. Звідси проповідь ідеологів капіталізму, що ринкова економіка і правова держава не можуть бути побудовані інакше, як на засадах громадянської свідомості, відповідальності, порядності, гласності.

По суті Е. Кларк запропонував логічний на рівні індивідуума-податкоплатника вихід із фіскальної дилеми — однакової небажаності ані примусово сплачувати податки, ані по своїй волі ухилятися від них. Важливість внеску Кларка у вчення про податки полягає в тлумаченні податків як форми свідомого самооподаткування громадян демократичного правового суспільства. Це робиться можливим з вірою в те, що податки стягуються по справедливості, а зібрані кошти витрачаються раціонально. Таке бачення природи податків, уже звичне на Заході, набуває особливої актуальності в країнах, які перебувають на початкових етапах розбудови своєї державності.

Примітки

- ¹ Гоббс Т. Сочинения в 2-х т. Т. 1: Пер. с лат. и англ. / Часть II. О государстве. – М.: Мысль, 1991. – С. 143.
- ² Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory. – London: Routledge & Kegan Paul, 1965. – P. 188.
- ³ Барт Р. Избранные работы: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1989. – С. 526.
- ⁴ Андрущенко В. Л. Великая Французская революция и развитие финансовых институтов // Финансы СССР. – 1989. – № 9. – С. 68 – 72.
- ⁵ Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science. – Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. – P. 410.
- ⁶ Sabine В. E. V. A History of Income Tax. – London: George Allen & Unwin, 1966. – P. 53.
- ⁷ Милль Дж. С. Основы политической экономии. Т. 3: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1981. – С. 156, 163.
- ⁸ Pigou A. C. The Economics of Welfare. – London: Macmillan, 1962. – P. 716.
- ⁹ Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава – податки – бізнес. – К., 1992. – С. 55 – 56.
- ¹⁰ The Economics of the Tax Revolt: A Reader // Ed. by A. B. Laffer, J. P. Seymour. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. – P. 2.
- ¹¹ Нуман D. N. Public Finance. – P. 485.
- ¹² Engelmaуer S. D., Wagman R. J. The Taxpayer's Guide to Effective Tax Revolt. – New York: Dale Books, 1978. – P. 129.
- ¹³ Смит А. Исследование о природе... – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 340.
- ¹⁴ Classics. – P. 164.
- ¹⁵ Taylor Ph. E. The Economics of Public Finance. – New York: The Macmillan Company, 1953. – P. 525 – 526.
- ¹⁶ Стаття додана до праці: Engelmaуer Sh. D., Wagman R. J. The Taxpayer's Guide to Effective Tax Revolt. – New York: Dale Books, 1978. – P. 268.
- ¹⁷ Ингрэм Дж. История политической экономии: Пер. с англ. – М., 1891. – С. 70.
- ¹⁸ Джордж Г. Что такое единый налог?: Пер. с англ. – М., 1907. – С. 5.
- ¹⁹ Джордж Г. Цит. раб. – С. 15.
- ²⁰ Lindholm R. W. Public Choice and Land Tax Fairness // American Journal of Economics and Sociology. – Lancaster (Pa), 1979. – Vol. 38, No. 4. – P. 349 – 356.
- ²¹ Бржеский Н. Податная реформа. Французские теории XVIII столетия. – СПб., 1888. – С. 174.
- ²² Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – С. 315.
- ²³ Miggles J. A. An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation // Review of Economic Studies. – London, 1971. – Vol. 38, No. 4. – P. 175 – 208.
- ²⁴ Helman E., Sacka E. Optimal Taxation of Full Income // International Economic Review. – Philadelphia – Osaka, 1978. – Vol. 19, No. 1. – P. 247.
- ²⁵ Тьер А. О собственности: Пер. с франц. – СПб., 1872. – С. 298.
- ²⁶ Цит. по: Клейнборт Л. О подоходном налоге // Мир Божий. – СПб., 1905. – № 6. – С. 244.
- ²⁷ Попередники універсальних акцизів – акцизи індивідуальні (специфічні) – як форма державних податків на споживання набули поширення в Західній Європі з XVII ст. під назвою “голландського чорта”.
- ²⁸ Новые налоги в Германии (Хроника) // Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1916. – № 15. – С. 73.
- ²⁹ Буковецкий А. И. и др. Налоги в иностранных государствах. – М.: Финансовое издательство, 1926. – С. 254.
- ³⁰ Отчет о мировом развитии, 1997. – М.: Прайм – ТАСС, 1997. – С. 58.
- ³¹ Tait A. A. Value Added Tax. International Practice and Problems. – Washington, D. C.: International Monetary Fund, 1988. – P. 3.

- ³² Tait A. A. Op. cit. – P. 3.
- ³³ Shour C. S. Public Finance. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – P. 250.
- ³⁴ Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Экономическая природа и эволюция универсального акциза // Финансы СССР. – М., 1973. – № 5. – С. 81 – 85.
- ³⁵ Tax Policy in the Twenty-First Century / Ed. by H. Stein. – New York: Wiley, 1988. – P. 19 – 24.
- ³⁶ Селигман Э., Стурм Р. Этюды по теории обложения: Пер. с англ. – СПб., 1908. – С. 86.
- ³⁷ Human D. N. Public Finance. – Chicago etc: The Dryden Press, 1990. – P. 372 – 380.
- ³⁸ Bird R. M. Tax Policy and Economic Development. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992. – P. 3 – 5.
- ³⁹ Prest A. R. On the Distinction between Direct and Indirect Taxation. – In: Public Finance, Planning and Economic Development. Essays in Honour of Ursula Hicks / Ed. by W. L. David. – London: Macmillan, 1973. – P. 44.
- ⁴⁰ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – С. XXVII.
- ⁴¹ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. – N. Y., 1959. – P. 230.
- ⁴² Prest A. R. On the Distinction... – P. 44.
- ⁴³ Милль Дж. С. Основы политической экономии. Т. 3: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 240.
- ⁴⁴ Shour C. S. Public Finance. – L., 1969. – P. 7 – 10, 424 – 426.
- ⁴⁵ Musgrave R. A. The Theory... – P. 276 – 311.
- ⁴⁶ James S., Nobes C. The Economics of Taxation. – Oxford: Allan, 1978. – P. 14 – 15.
- ⁴⁷ Human D. N. Public Finance. – P. 453, 522, 555, 583.
- ⁴⁸ Так, англійський учений-політеконом з великим академічним авторитетом Генрі Фосетт (1833 – 1884), у іншій транскрипції – Фаусетт (від Fawcett), описав ситуацію, коли прибутковий податок перетворюється з прямого в непрямий. Якщо оподатковуються заощадження, які не використовуються з виробничою метою, то це – прямий податок, оскільки він стягується безпосередньо з платника. Якщо ж цей податок збирається з капіталу, то він стає непрямим, оскільки на суму податку підприємств скорочує найм робочої сили і тим перекладає податок на трудящих, знижуючи рівень заробітної плати (Фаусетт Г. Популярная политическая экономия: Пер. с англ. – СПб., 1895. – С. 260). Справжню головоломку створюють описані німецьким ученим-фінансистом К. Еєбергом так звані прямі податки на видатки, якими оподатковуються безтоварні грошові видатки (Еєберг К. Т. Курс финансовой науки: Пер. с нем. – СПб., 1913. – С. 399). Найбільш поширеним податком цього типу є квартирний податок, який класифікували то як сурогат прибуткового податку, то як самостійний прямий податок, то як подомовий податок (Цур-Мюлен Ф. Квартирний налог // Финансовая энциклопедия. – М.: Госиздательство, 1924. – С. 445 – 447).
- ⁴⁹ Moga A. On Taxes and Inflation. – New York: Random House, 1965. – P. 117.
- ⁵⁰ Гурьев А. Н. Прямые и косвенные налоги: Pro и contra. – СПб., 1893. – С. 119 – 120.
- ⁵¹ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – С. 195.
- ⁵² Bulletin for International Fiscal Documentation. – Amsterdam, 1978. – Vol. 32, No. 5. – P. 196.
- ⁵³ Селигман Э. Очерки по теории обложения: Пер. с англ. – Петроград, 1924. – С. 74.
- ⁵⁴ Як тут не згадати дотепне зауваження англійського державного діяча Уільяма Гладстона (1809 – 1899): “Я завжди думаю про пряме і непряме оподаткування, як про двох привабливих сестер. Кожна з них – з великим приданим, обидві мають одних і тих же батьків: Необхідність і Винахідливість. Одна від одної вони відрізняються настільки, наскільки можуть відрізнятися сестри. Віддаю дань поваги обом, одній – більш вільній і відвертій, та другій – більш скромній”. (Цит. по: Боголепов М. Финансы капиталистических стран // БСЭ. – М.: ОГИЗ, 1936. – Т. 57. – С. 526).
- ⁵⁵ Bird R. M. Tax Policy and Economic Development. – Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1992. – P. 119 – 129.

- ⁵⁶ Алексеевко М. Общая теория переложения налогов. - Харьков, 1870. - С. 1.
- ⁵⁷ Ласпейрес Э. К вопросу о переложении налогов: Пер. с нем. // Народное хозяйство. - СПб., 1902. - № 7. - С. 49 - 67.
- ⁵⁸ Там же. - С. 52.
- ⁵⁹ Любимов Н. Н. Современная налоговая политика и проблема переложения налогов // Финансы и экономика. - М., 1922. - № 2. - С. 20.
- ⁶⁰ Самуэльсон П. Экономика: Вводный курс: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1964. - С. 216.
- ⁶¹ Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. - 14-th ed. - New York etc.: McGraw-Hill. - P. 333 - 334.
- ⁶² Косса Л. Основы финансовой науки: Пер. с итал. - М., 1900. - С. 70.
- ⁶³ Musgrave R. A. The Theory... - P. 18.
- ⁶⁴ Classics. - P. 16 - 27.
- ⁶⁵ Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. - P. 230.
- ⁶⁶ Bird R. M. Tax Policy. - P. 223.
- ⁶⁷ Readings in the Economics of Taxation / Ed. by R. A. Musgrave, C. Shoup. - Homewood (Ill.): Richard D. Irwin, 1958. - P. 1.
- ⁶⁸ Ibidem. - P. 11.
- ⁶⁹ Allingham M. G., Sandmo A. Income Tax Evasion: a Theoretical Analysis / Journal of Public Economics. - Amsterdam, 1972. - Vol. 1, No. 3 / 4. - P. 324.
- ⁷⁰ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - С. 311 - 312. Додамо, що німецький філософ-ідеаліст Густав Фехнер (1801 - 1887) визначив психофізику як науку про функціональні залежності між фізичним і психічним, матеріальним і духовним світом людини. У контексті переслідування вигоди матеріальне благополуччя як явище духовного життя особистості є величиною не абсолютною, а відносною.
- ⁷¹ Суторміна В. М. та ін. Цит. роб. - С. 307.
- ⁷² Цит. по: The Journal of Political Economy / - Chicago, 1968. - Vol. 76, No. 2. - P. 170.
- ⁷³ Kolm S. C. A Note on Optimum Tax Evasion / Journal of Public Economics. - Amsterdam, 1973. - Vol. 2, No. 3. - P. 265.
- ⁷⁴ Мюллер О. Подоходный налог по законодательствам различных государств: Пер. с нем. - СПб., 1906. - С. 106 - 107.
- ⁷⁵ Pearson M. The Millionaire Mentality. - London: Secker and Warburg, 1961. - P. 191.
- ⁷⁶ Нутан D. N. Public Finance. - P. 369.
- ⁷⁷ Tideman N., Tullock G. A New and Superior Process for making Social Choices / Journal of Political Economy. - Chicago, 1976. - Vol. 84, No. 6. - P. 1147.
- ⁷⁸ Van De Kar H. M. Public Finance in Hamburg / Public Finance. - The Hague, 1979. - Vol. 34, No. 1. - P. 146.
- ⁷⁹ Tideman N., Tullock G. Op. cit. - P. 1145.
- ⁸⁰ Устинов В. М. Учение о народном представительстве. Т. 1. - М., 1912. - С. 410.

7. ПОЗИКОВІ ФІНАНСИ

Задоволення вимог даного моменту завжди більше всього займає увагу тих, на кому безпосередньо лежить управління суспільними справами. Майбутнє звільнення державних доходів від обтяжуючих їх зобов'язань вони лишають на клопіт нащадкам¹.

Адам Сміт

Непрямі податки, поширені в країнах багатих і вільних, мають чудового союзника в кредиті. В цих країнах у майбутнього вимагають допомоги сучасному, а позики усувають занепад споживання².

Адольф Тьєр

Сучасні фінансові системи побудовані на двох фіскальних засадах: податковій і кредитній. Податкові фінанси співіснують з позиковими, борговими (debt finance) або дефіцитними (deficit finance) фінансами. Податки і позики — ті взаємодоповнюючі інструменти державних фінансів, за допомогою яких держава звертається до економіки і суспільства за коштами. На відміну від інших форм руху позикового капіталу, *державним кредитом вважається кредит, який надається державі й створює державний борг*³. Державний кредит набув вражаючих масштабів за умов розвинутого фінансового сектора економіки та демократичних форм державності. При сучасних функціях держави і фінансово-ресурсних можливостях ефективної ринкової економіки державний кредит має особливе значення в зосередженні, з'єднуванні й використанні розрізнених капіталів у інтересах суспільства. Разом з тим при певному збігові обставин держкредит стає джерелом серйозних проблем.

7.1. Державний кредит як суспільна позикова система

Основні засадничі положення вчення про державний кредит, розроблені багатьма поколіннями теоретиків і практиків державних фінансів, зводяться до наступного.

Функціонування державного кредиту можливе при таких суспільно-економічних умовах:

- матеріально-майновому розшаруванні й соціальній нерівності суспільства, що породжує потенційних кредиторів;
- наявності об'єктивних фінансових потреб держави і/або ситуацій, що чи суб'єктивно зумовленої неспроможності урядів обмежитися іншими каналами наповнення бюджету;
- запозичення держави неможливі в атмосфері недовіри до неї;
- надання внутрішніх позик мотивується приватною вигодою, а не здійснюється під силою політичної влади;
- не заслуговуючи довіри, уряд не отримує кредиту, що справедливо з боку кредиторів і по суті відповідає державним інтересам.

Унікальність держави як боржника визначається наступними рисами:

- суспільним (публічним) призначенням потреб (благ), на фінансування яких витрачаються запозичені кошти;
- етично-правовим характером кредитних зобов'язань державної влади, яка одна несе відповідальність за виплату боргу;
- в масштабах людського життя держава — вічна юридична особа, що при нормальних соціально-економічних умовах посилює довіру до неї з боку кредиторів;
- загальним забезпеченням державного кредиту слугує вся сума доходів та вартість державного майна, не потребуючи, як правило, спеціального забезпечення окремих позик чи застави.

Державний кредит виникає як реакція на бюджетні дефіцити, а останні зумовлюються неекономічним, нерациональним витрачанням коштів і/або додатковими з економічних, соціальних і політичних причин державними видатками, що виходять за межі фіскальних можливостей оподаткування. Як правило, західні автори обґрунтовують доцільність фінансування за рахунок позичених коштів таких витрат: створення об'єктів інфраструктури загальнодержавного значення (залізниці, аеропорти, канали, автомагістралі і т. п.); не витримуючі зволікання видатки соціального характеру, пов'язані з забезпеченням рівня добробуту і безпеки населення; невідкладні видатки, викликані несподіваними чи форс-мажорними обставинами (війни, кризові явища, політичні потрясіння, суспільна нестабільність, стихійні лиха).

Фінансова практика виявила позитивні й негативні наслідки боргового фінансування державних потреб через механізм державного кредиту. При знайомстві з західною фінансовою літературою їх узагальнений баланс можна звести до таких положень:

Порівняльні характеристики позикового фінансування

Позитивні	Негативні
- суттєво розширюються фінансові можливості держави та органів місцевого самоврядування; психологічно позики викликають менше опору, ніж податки, чим полегшується мобілізація коштів;	- зміщуючи поняття <i>meum - tuum</i> (лат: моє - твоє), держкредит перетворює позики, взяті власне урядом, у національний борг, породжуючи суспільно-солідарні зобов'язання з його обслуговування;
- забезпечуючи доходи в формі відсотків, облігації державних позик слугують зручним, вигідним, надійним способом вкладення вільних коштів;	- при високій дохідності облігацій кошти перетікають з реального сектора економіки в фінансовий: у бюджет і/або банківсько-біржову сферу;
- державно-кредитні операції підтримують або підвищують рівень відсотку на капітал;	- запозичення держави скорочують можливості кредитування реальної економіки, обтяжують бюджет видатками на обслуговування держборгу;
- високий відсоток на позичковий капітал сприяє залученню іноземних капіталів;	- приплив позичкового капіталу з-за кордону обтяжує платіжний баланс виплатами відсотків, а держбюджет - видатками на погашення боргів;
- дефіцит бюджету фінансується неінфляційним (беземісійним) способом;	- критичні розміри держборгу загрожують дефолтом;
- державний кредит перерозподіляє заборгованість у часі між поколіннями предків, сучасників і нащадків, створює можливість "позичати у майбутнього", "воювати не відлитими ще гарматами";	- непродуктивне витрачання коштів державою у споживному режимі перетворює податкоплатників у кінцевих боржників, позика - це реалізована (антиципована) в сучасності сума майбутніх податків;
- держава-боржник не стає біднішою, оскільки внутрішній держборг - "це борг правої руки лівій", у найбільш багатій і могутній країні сучасності - Сполучених Штатів Америки - найзначніший у світі державний борг.	- у США на теоретично-науковому, суспільно-політичному і законодавчому рівнях висунуті аргументи та здійснені практичні заходи з припинення бюджетних дефіцитів, скорочення держборгу, в конгрес унесені законопроект поправки до конституції, забороняючої дефіцити федерального бюджету.

Викладені аргументи демонструють парадоксальні риси державного кредиту, пояснюють як причини розвитку та можливості боргового фінансування, так і створювані ним загрози. З одного боку боргове фінансування є способом гармонізації конфліктних інтересів, здійснюваною урядом за вердиктом демократичного суспільного вибору з наміром максимізації функції загального добробуту. Але з іншого погляду, породжує на великим держборгом гіпертрофія рантьєрства шкодить засадам реального підприємництва. Неоднозначні й результати порівняння відносних переваг податкових і позикових фінансів. Так, умовами податку в хронологічному порядку розвитку ідеї та практики оподаткування були насильство, примус і лише насамкінець став усвідомлений громадянський обов'язок, а умовами державної позики за нетиповими винятками завжди були свобода, вільний вибір і власний інтерес кредитора. Розкриваючи фіску доступ до приватних заощаджень, державний кредит є справжнім скарбом у тому розумінні, що створює при наявності довіри ("кредиту"⁴) до держави завжди готовий значний грошовий фонд для фінансування екстраординарних видатків. Але при цьому як в окремих людей, так й у цілих країн та народів породжується перебільшене почуття благополуччя, уважання себе багатшими, ніж це є насправді. Знаходячись у власності всього народу, державний борг недаремно передається в англомовній термінології двома синонімами: public debt (суспільний борг) і national debt (національний борг). У такому розумінні державний кредит об'єднує всіх громадян як податкоплатників, кредиторів і колективних власників державного боргу.

Попри зазначені створювані державним боргом проблеми, жодна країна без позичених коштів існувати не може. Так, уряд США, довівши на початок 1997 року федеральний борг до суми 5,2 трлн. дол. (!), перетворив свою країну в найбільш процвітаючу, розвинуту й могутню суверенну державу. Крім потрібних коштів у потрібний момент, внутрішній борг формує найбільш лояльну державі верству утримувачів облігацій державних позик, котрі матеріально зацікавлені в стабільності, силі й кредитоспроможності свого боржника — держави. В сучасних демократичних країнах Заходу внутрішній держборг є засобом не тільки фінансової, але й політичної підтримки держави, оскільки через безперервно діючу систему державного кредиту уряд створює надійну соціальну базу державності — впливових і заможних громадян-кредиторів, інтереси яких безпосередньо залежать від успіхів державної діяльності.

Внутрішній держборг, побудований за принципом рефінансування, тобто погашення попередніх позик за рахунок наступних, узагалі не підлягає остаточній сплаті, характеризується принципом: "відтерміну-

вання вирішення проблем — це також вирішення проблем”. По суті йдеться про часткову розверстку державних видатків на майбутні покоління. Позики створюють постійний фінансовий ресурс, величина якого лише регулюється. Можливі рецепти повного погашення державного боргу, по-перше, утопічні, а, по-друге, сутіісно рівнозначні антидержавним закликам. Правлячі еліти країн Заходу давно усвідомили, що будь-які порушення боргових зобов'язань перед кредиторами вкрай принизливі для держави, загрожують їй незчисленними бідами, містять у собі ознаки державної зради, а тому — недопустимі. Не дивно, що офіційно оголошені дефолти і фінансові банкрутства — досить рідкісне явище в фінансовій історії⁵, котре після світової економічної кризи 1929—1933 років практично припинилось.

Для урядів західних країн стало правилом розміщати державні боргові зобов'язання серед якомога ширшої маси населення, що має великий соціально-економічний сенс і одержало назву *демократизації державного боргу*. В умовах, коли державні структури витрачають запозичені кошти непродуктивно або принаймні менш ефективно, ніж у приватному секторі, обслуговування державного боргу припадає на всю сукупність податкоплатників. У цьому розумінні державний кредит діє як система організації платників та збирання податків з метою обслуговування державного боргу. Проте, при відповідній кількості кредиторів (вони ж і податкоплатники), сумірній із значною частиною суспільства, обслуговування державного боргу, як і оподаткування, зводиться до нерозподілу валового внутрішнього продукту шляхом вилучення частини доходів і у формі податків й повернення їх вартісного еквівалента громадянам-кредиторам через деякий проміжок часу у вигляді відсотків від облігацій. Якщо боргові зобов'язання розміщені серед достатньо великого числа кредиторів (у ідеалі — серед усього економічно активного населення), а не вузької кліки фінансових олігархів і спекулянтів (це найсуттєвіша умова), то операції з облігаціями державних позик, перетворюючи масу податкоплатників у рантє і навпаки, загалом не знижують рівень життя, а тому й не викликають рішучого опору з боку суспільства. Фінансовій історії відомі “податкові бунти”, а позики ніколи не викликали подібного соціального протесту.

Цікаві думки стосовно порівняльної інтерпретації фіскальної дилеми “податки чи позики?” належать Артуру Пігу — одному з найвизначніших теоретиків державних фінансів. За Пігу, підтримтя здорових фінансів складає принцип, що звичайні поточні видатки (соціальні виплати, адміністративні затрати, утримання армії в мирний час і т. п.) повинні фінансуватися виключно за рахунок податків. Застосування позик виправда-

не в екстраординарних обставинах, але у випадку врахування “економічних і психологічних умов”. У принципі Пігу не виключає можливості, що кредитору, котрий надав позику в 1000 ф. ст. під 5% річних, 50 ф. ст. відсотків будуть виплачені за рахунок податків, стягнених з нього ж самого. При всеохоплюючій податковій системі на зразок подушного оподаткування та масовій суспільній дифузії кредиторів система “податки — позики” в тенденції може наближатися до такого взаємокомпенсуючого стану. В подібній ситуації сплата податків означає втрату відсоткового доходу, який податкоплатник міг би отримати в майбутньому, аби замість податку він кредитував державу. “Через те в цілому можна пояснити, чому люди вважають себе менш обтяженими системою позик у порівнянні з системою податків”. “З двох однаково багатих людей, з яких один будує фабрику, а другий не знаходить застосування для свого доходу, другий охочіше візьме участь у позиці. Податки ж ставлять їх в однакове становище”⁶, — робить висновок Пігу.

Органічну взаємодоповнюваність податкових і позикових фінансів з успіхом продемонструвала фінансово-економічна політика США в період президентства Р. Рейгана (“рейганоміка”). Розрахована на 8 років програма передбачала масштабні запозичення коштів, щоб за рецептом А. Лаффера компенсувати зниження податків за схемою: на той час, доки податків надходить менше, позичати, щоб потім, за рахунок зумовленої скороченням податків розширеної економічної бази оподаткування нарощувати бюджетні доходи й розпочати погашення боргів. За цим сценарієм адміністрація Рейгана побудувала гігантську боргову піраміду (біля 3 трильйонів доларів), але спричинене зниженням податків економічне пожвавлення, хоч і через роки, створило можливість розгорнути її демонтаж за рахунок бюджетних лишків.

З комбінації економічних, фінансових, правових, етичних рис державного кредиту, описаних у західних джерелах, складається узагальнююча дефініція: *державний кредит — рух позикового капіталу в формі здійснюваних на фондовому ринку ф'ючерських обмінних угод, в яких кредитор у порядку особистої послуги передають державі кошти в борг з довіри до неї і з розрахунком на вигоду матеріального, політичного і соціального характеру*. На суспільно-психологічному й емоційному рівні сприймання державного боргу варіює від апокаліпсичного образу смертоносної проблеми (deathly problem) до чудодійного засобу вирішення всіх проблем, що знайшло своє інтелектуальне відображення в науково-теоретичних уявленнях про природу державного боргу.

7.2. Концепції державної заборгованості

За умов, коли приватні доходи повністю витрачаються або на споживання, або на інвестиції, автоматично забезпечуються повна зайнятість і стабільність цін, — потреби в регламентуючих і стабілізаційних фінансових інструментах, що їх Р. Масгрейв називав компенсаційними фінансами, не виникає. Це означає, що податкові й позикові фінанси взаємозамінні, однаково ефективні для скорочення сукупного попиту, а при розширенні попиту погашення боргу прирівнюється до державних закупок товарів і послуг. Дана теоретична версія увійшла в фінансову науку під назвою теореми (гіпотези) еквівалентності Рікардо: заміщення боргових зобов'язань держави податками і навпаки не впливає на рівень приватного добробуту, а також не збільшує рівня державних видатків⁷. Іншими словами, приватні особи сприймають податки і позики без різниці, однаково не вважаючи їх джерелами приватного багатства.

У самого Рікардо відсутнє пряме формулювання теореми, названої його іменем⁸. Теорема еквівалентності була дедуктивним шляхом виведена послідовниками Рікардо з постулатів рікардіанського вчення. Зокрема, у листі до Джона Мак-Куллоха (1821) Рікардо накреслив паралель між високим оподаткуванням і державним боргом, котрі мають аналогічні наслідки, спричиняючи виштовхування капіталу з країни та стримуючи економічний розвиток⁹. Проте, поняття еквівалентності цим не обмежується. Вчення рікардіанства про макроекономічні порівняльні впливи податків і позик досить суперечливе.

Висунувши тезу про однозначний вплив на рівень агрегованого попиту фінансування державних видатків як за рахунок державного боргу, так і податкових надходжень, Рікардо разом з тим захищає оподаткування в протилежність запозиченню коштів навіть у екстремальних для держави обставинах, наприклад, під час війни. За логікою Рікардо, не маючи можливостей позикового фінансування, війни б припинялись, ледь почавшись, за причиною браку коштів. Недоцільність позикових фінансів Рікардо аргументує вагомими доводами: держборг призводить до відпливу капіталів з країни, бюджетні дефіцити скорочують приватні заощадження, заборгованість обростає виплатою відсотків. Звідси логічні висновки, що на "благо людства" "необхідно зробити велике зусилля, аби позбутися національного боргу"¹⁰, "система позик більш руйнівна для національного капіталу, ніж система обтяжливого оподаткування того ж розміру"¹¹. Рікардо, як до нього Д. Юм і А. Сміт, застерігав проти боргового фінансування державних видатків з тих міркувань, що позикові фінанси заохочують марнотратство. Д. Юм

попереджав: “Одне з двох — або нація мусить звести державний кредит до нуля, або державний кредит знищить націю”¹².

Згадаємо, що вітчизняні економісти марксистської школи, неодноразово посилаючись на аргументи Рікардо про доцільність ліквідації держборгу, залишили без уваги ті його думки, котрі призвели їх західних колег до протилежних висловків у формі теореми еквівалентності. Потребуючи, як і будь-яка теорема, доказів, теорема Рікардо стала осередком, навколо якого розгорнулася теоретична полеміка. Розвиваючи аналіз проблеми змішаного податково-позичкового фінансування бюджетних видатків у світлі поглядів Рікардо, американський економіст Г. Моультон розробив так звану теорію “нової філософії державного боргу” й увів у науковий вжиток власне термін “the new philosophy of public debt” (1943). Принагідно зауважити, що теоретики цього напрямку при висвітленні соціальної природи державного кредиту оперують, як і належить, поняттями суб’єктивного індивідуалізму, найперше маючи на увазі поведінку індивідуальних кредиторів, які з особистого, суб’єктивно трактованого інтересу й на свій ризик інвестують власні кошти в облігації державних позик. Універсальним для західної фінансової теорії поняттям суб’єктивної корисності аргументується і протилежна “новій філософії” теорія держкредиту Дж. Б’юкенена, про яку йтиметься пізніше.

В теоретичному фундаменті “нової філософії” державного боргу закладено кейнсіанський постулат, що надлишок невикористовуваних заощаджень над потенційно можливими інвестиціями справляє негативний вплив на обсяг виробництва, величину доходів і прибутків. У такій ситуації запозичення для покриття бюджетних дефіцитів не лише поглинають бездіяльні капітали, запускаючи їх у дію, але й спрямовують на економіку мультиплікаційний ефект. Останній буде тим більш відчутним, якщо залучені кошти витрачаються на діяльність, пов’язану з створенням додаткових виробничих потужностей, а не з фінансуванням трансфертних платежів (соціальних виплат). Йдеться про кредитну підтримку інвестицій або компенсацію приватного попиту шляхом дефіцитного фінансування за рахунок позик — підхід, що отримав назву компенсаційних боргових фінансів (compensatory debt finance).

Поза сумнівом, західні інтерпретатори мають рацію в тому, що державний кредит — не лише нормальне, але й у певних межах необхідне і навіть благодатне явище. Справді, податки — не зовсім виправданий засіб фінансування об’єктів, здатних задовільняти потреби не тільки сучасників, але й приносити вигоди нащадкам. Це можуть бути об’єкти виробничої та комунальної інфраструктури, а також монументальні споруди, матеріальні джерела духовних цінностей (музеї, театри, пам’ятни-

ки, заповідники і т. п.), важливі й корисні і для нинішнього, і для ряду прийдешніх поколінь. Фінансування інвестицій, дія яких розрахована на довготермінові періоди, виключно за рахунок оподаткування сучасників було б під кутом зору соціальної справедливості не виправданим, оскільки майбутнім споживачам певні блага та вигоди діставалися б задарма, що суперечить ринковим засадам господарювання. Виробнича, оборонна, соціальна й культурна інфраструктури — ось найперше ті статті державних затрат, котрі забезпечують добробут, комфорт, безпеку існування декількох поколінь, а через те й не повинні покриватись лише за рахунок податкових надходжень у період створення подібних благ.

Вищенаведена аргументація, що потреби майбутніх періодів, джерелом яких є інвестиційні затрати, бажано покривати позиками, — давня, але не єдина позиція теоретиків державного кредиту. В сучасних умовах, як наголошує Р. Масгрейв, обмеження позикового фінансування лише капітальними активами перешкоджає ефективному використанню бюджетних ресурсів. Воно стимулює індустріальний розвиток, але шкодить сфері послуг, відображаючи “упередження, сягаюче часів фізіократів і Адама Сміта в їх помилковому розумінні термінів продуктивних і непродуктивних затрат”¹³. (Нагадаємо в цьому зв’язку, що вчення про суб’єктивну вартість і граничну корисність не визнає різниці між продуктивною і непродуктивною працею, між матеріальними та нематеріальними благами). На думку Масгрейва, упереджене ставлення до боргового фінансування видатків соціального характеру применшує фінансові можливості країн, переживаючих економічні труднощі, населення яких у першу чергу потребує задоволення нагальних соціальних і побутових потреб як умов подальшого розвитку. Тільки розвинуті країни можуть дозволити собі режим фінансування на взірць місцевих фінансів у США, де будівництво шкільних комплексів здійснюється за рахунок емісії облігацій муніципальних позик, а заробітна плата й інші поточні видатки покриваються виключно з податкових доходів.

“Нова філософія” державного кредиту “реабілітує” позики, охарактеризовані представниками класичної політекономії як результат непродуктивних витрат держави. Репутація державного боргу була відновлена в ролі додаткового джерела дефіцитного фінансування інвестицій і державних закупок як умов зростаючої економіки і процвітаючої держави.

Сучасний американський економіст Роберт Барро також надав своїм висновкам форми теореми. Остання отримала назву теореми нейтральності державного боргу: заміна урядових боргових зобов’язань на поточні податкові платежі лише взаємно погашає переміщення ресурсів між поколіннями і тому не порушує параметрів висоти відсотка, обсягу

виробництва, рівня цін¹⁴. Барро мислить у контексті динамічної моделі одночасно існуючих декількох поколінь, котрі обмінюються ресурсами в межах кінцевої тривалості життя. При цьому вибір фіскальних інструментів — податків чи позик — не впливає на особистий добробут людей, оскільки в силу незрівнянної з людським життям тривалістю існування держави податкоплатники завжди мають можливість капіталізувати майбутні податки, викликані необхідністю обслуговування державного боргу. З можливості капіталізації майбутніх податкових платежів Барро формулює висновок, що облігації держпозик відчутно не збільшують нетто-активи (активи за мінусом боргових зобов'язань) у масштабі всієї економіки, а заміна податкового фінансування борговим не спричиняє зростання обсягу державних витрат.

Під капіталізацією податку розуміється реальне зниження майбутнього податкового тягара у порівнянні з його сучасним рівнем (тобто з урахуванням дисконту) завдяки вигодам і благам, профінансованим сучасними податками. Дисконт дозволяє оцінити майбутні платежі в їх сучасному фінансовому еквіваленті або здійснити порівняльну оцінку сучасних невідкладних потреб з майбутніми потенційними вигодами. За подібною логікою капіталізація податків по суті повинна нейтралізувати антиципацію податків як заздалегідь передбачене резервування податкових платежів, призначених для виплати відсотків та погашення позик. Антиципація давно володіє умами вчених-фінансистів. Жан Батист Кольбер описав механізм антиципації таким чином: "Після позик потрібні будуть податки для їх уплати; і якщо не буде меж для позик, то і для податків їх не буде"¹⁵. Маючи на увазі антиципацію, К. Маркс назвав податкову систему "необхідним доповненням системи державних позик"¹⁶.

Таким чином, традиційна концепція антиципації податків уже носила аляризмський характер щодо небезпек нарощування державної заборгованості. Але в період з 30-х до кінця 50-х років у західній фінансовій науці домінувала думка, що фактична вартість фінансованих з бюджету витратків вимірюється величиною вилучених у реальному часі ресурсів приватного сектора однаково в формі податків чи позик. Трансферт фінансових ресурсів з майбутнього в сучасність вважався неможливим. Адже теореми еквівалентності й нейтральності описують внутрішні (але не зовнішні!) позики як рівноцінний податкам спосіб залучення коштів без реального перенесення тягара бюджетних витратків поточного періоду на податкоплатників майбутнього, як борг, що не відповідає загальноприйнятим уявленням, будучи внутрішньонаціональним, взаємозарахувальним боргом "самим собі". Така концепція потребує додаткового пояснення.

Як зауважив близький за поглядами до неокласичної школи професор М. Росбард з Принстонського університету (США), добровільне за формою надання позик державі конкретним кредитором у масштабі суспільства перетворюється в свою протилежність. “Це скоріше добровільна участь у майбутній конфіскації, котру доведеться здійснити урядові”¹⁷. За аргументами Росбарда, через позикові операції приватні кошти фактично двічі передаються в розпорядження держави: перший раз при витрачанні одержаної позики на фінансування державних видатків; вдруге, — коли уряд збирає податки або здійснює емісію (що рівнозначно позиці) для погашення заборгованості. У результаті здійснюється примусове відволікання коштів приватних виробників на державні потреби, вигоди від чого розподіляють між собою чиновники, причетні до операцій з держпозиками, та облігаціонери (власники облігацій). Останні немов би стають частиною державного апарату, зайнятого у відносинах держави з податкоплатниками.

Переконання, що державні позики рівнозначні подвоєному тягарю на приватно-виробничі структури, тобто в момент кредитування на суму позик зменшується продуктивне використання фінансових ресурсів у приватному секторі при відповідному збільшенні непродуктивних державних затрат, а в майбутньому виникає потреба в додаткових податкових надходженнях на обслуговування держборгу, — бере початок у вченні класиків англійської політекономії. За альтернативним тлумаченням, пов’язаним у літературі з іменем американського економіста А. Лернера, внутрішній держборг не покладає фінансового тягара на майбутні покоління. В силу національного характеру держборгу в процесі його обслуговування частина доходів від однієї групи людей (безоблігаціонерів) переходить до іншої (облігаціонерів) без зміни загального рівня доходів і споживання. Подібна ситуація ілюструється доказами на зразок, як зазначає Р. Масгрейв у “Короткій історії фіскальних доктрин”, що “ліва рука заборговує правій”¹⁸ або уподібнюється перекладанню коштів з правої кишені в ліву.

Якісний злам у теоретичних уявленнях про природу державного боргу пов’язаний з ідеями монографії Дж. Б’юкенена “Суспільні принципи державного боргу. Виправдання й підтвердження” (Public Principles of Public Debt. A Defense and Restatement), перше видання якої побачило світ у 1958 році. В цій праці засади “ортодоксальної теорії” державного кредиту відкидаються як малодостовірні, спрощені, наївні. Автор тлумачить держборг за аналогією з приватним боргом. У такому баченні на суму фінансованих за рахунок позик державних видатків зменшується приватне споживання товарів і послуг, і це не означає, що відчуження

ресурсів компенсується водночас з моментом їх фактичного витрачання. За Б'юкененом, в демократичному суспільстві податкоплатники оплачують витрати держави на законній, але примусовій підставі. Вони ж у ролі покупців облігацій держпозик добровільно уступають частину своїх коштів державі в обмін на доходи в майбутньому. Через деякий час частина податкових надходжень наступаючого періоду витрачається на погашення боргів, накопичених у попередні роки. При цьому зумовлена оплатою боргів компенсація скорочення приватного споживання не відбувається, а відтермінується, що може продовжуватися безкінечно.

Викладене трактування поділяють впливові сили західної фінансової науки, що, зокрема, підтверджується матеріалами збірника публікації "Державний борг і майбутні покоління"¹⁹ під редакцією Джеймса Фергюсона (США), серед яких знаходиться програмна стаття Дж. Б'юкенена "Очікування податкоплатників і фіскальна ілюзія (Державний борг, теорія вартості й фіскальна ілюзія)", а також змістом дискусії на 40-му конгресі Міжнародного інституту державних фінансів (м. Інсбрук, Австрія, серпень 1984 р.), присвяченому причинам і наслідкам державного боргу. Переглянута ортодоксія оголошена проривом у розвитку фінансової думки в сфері державного кредиту й пропонується як рецепт зрілої фінансової політики. Отже, на зміну виправдовуванню державної заборгованості, в протилежність твердженням, що позичкові фінанси скорочують реальну вартість суспільних благ, прийшло теоретичне обґрунтування реальних небезпек парощування державних боргів, пролунали заклики до їх скорочення.

Майбутній Нобелівський лауреат розірвав з (нео)кейнсіанською традицією, заново стверджуючи в теорії класичну інтерпретацію держборгу. За визнанням Б'юкенена, творчий імпульс щодо перегляду природи державного боргу був заданий працями вчених-фінансистів італійської школи М. Пантелеоні, А. Де Віті Де Марко, Л. Ейнауді та інших: "Італійський підхід до всієї проблеми державного боргу сприяв формуванню моїх поглядів"²⁰. Взагалі Б'юкенен підкреслював, що економісти минулого, зокрема Д. Рікардо, внесли не завжди належню оцінюваний вклад у вчення про державний кредит. Перш за все, Б'юкенен зосередився на критиці постулату, що держкредит не створює реального фінансового тягаря для майбутніх поколінь, спростувавши твердження про відсутність аналогії між внутрішнім і зовнішнім державним боргом. Особливість методу Б'юкенена полягає в тому, що він змінив масштаб аналізу, задекларувавши у фокусі уваги не макроекономічний, а мікроекономічний аспект державної заборгованості. За Б'юкененом, в демократичному суспільстві тягар державного боргу необхідно вимірювати не в ціло-

му в розрахунку на все суспільство, а в аспекті його індивідуального впливу на кожную особистість.

Центральна послілка Б'юкенена — державний борг є справжнім боргом у повному, без будь-яких застережень, розумінні цього слова. Для держави заборгованість створює проблеми, аналогічні тим, які виникають в потрапивших у боргову залежність людей і корпорацій. Сучасний рівень заборгованості західних країн зумовлений відмовою від здорової докейнсіанської фіскальної моралі збалансованих бюджетів, що рівнозначно відвертому запрошенню урядів, представлених, за Б'юкененом, коаліціями більшості за політичною чи віковою (в розумінні належності до нинішнього покоління) ознаками, до перевитрачення грошей за рахунок майбутніх урядів. Так звану кейнсіанську революцію Б'юкенен звинувачує в зумисній переоцінці переваг дефіцитного фінансування, котре, насправді, створює ілюзорну безпроблемність і видимість макроекономічного регулювання. Вигоди перевитрат бюджетних коштів у поточний період Б'юкенен вважає за позірні вже тому, що аргументи на їх користь зберігають взаємовиключний характер. Адже якщо держборг не справляє ніякого — ані позитивного, ані негативного — ефекту, то він не може мати і переваг. Або необхідно допустити, що властива докейнсіанським поглядам стурбованість державними боргами була перебільшена через нерозуміння їх позитивних наслідків. Так чи інакше Б'юкенен відкидає доказовість суспільної корисності боргових фінансів.

Б'юкенен поставив перед собою завдання спростувати поширену, але помилкову з його погляду, концепцію державного боргу як руху ресурсів виключно у реальному часі. В такому випадку фінансування державної діяльності, все одно податками чи позиками, передбачає використання фінансових ресурсів, наявних у даний момент, без переміщення боргових зобов'язань у часі. Логіку свого заперечення Б'юкенен будує на твердженні, що покупці облігацій державних позик, передаючи свої кошти державі, на індивідуальному суб'єктивно-психологічному рівні не сприймають цю фінансову операцію як тягар, оскільки здійснюють її цілком добровільно. Адже по своїй волі ніхто не шкодитиме сам собі. Відповідно тягар створеного держборгу перелягає на майбутніх податкоплатників, яким, коли прийде час, доводиться обслуговувати і погашати борг в обов'язковому порядку, примусово. За Б'юкененом, основна різниця між позиками і податками полягає в здатності оподаткування пересувати (inter-temporal) податковий тягар з теперішніх на майбутніх платників. У такому випадку заборгованість стає формальним приводом і законною підставою з часом підійняти

норму оподаткування вище того обсягу державного бюджету, котрий був би достатній при відсутності необхідності погашення держборгу.

Згідно з неорікардіанською аргументацією Р. Барро боргове фінансування державних видатків означає шижчі податки на сучасному етапі в обмін на вищі податки в майбутньому. Тоді раціональні податкоплатники повинні перерозподілити податковий тягар, відповідно корегуючи споживання шляхом заощадження сьогодні, щоб виконати податкові зобов'язання завтра. Отже, коливання споживання, зумовлені впливом взаємодії позичок і податків на рівень особистих доходів, взаємно елімінуються, загальний обсяг споживання, виміряний за достатньо тривалий відрізок часу, залишається незмінним і незалежним від способу фінансування державних видатків. За Барро, будь-яке збільшення державного боргу супроводжується відповідним зростанням індивідуальних заощаджень, призначених для оплати майбутніх податків, оскільки у борговий механізм внутрішньо закладена така можливість.

Б'юкенен згідний, що свідоме врахування наслідків державної заборгованості активізує громадян-податкоплатників, виводячи їх з пасивного стану. Він не заперечує можливості перерозподілу податкових платежів у часі, що спричиняє ефект заміщення між сучасними і майбутніми видатками. Але наявність впливу боргового фінансування на процеси індивідуального споживання й заощадження в приватному секторі ще не переконує Б'юкенена, що державний борг здатний вплинути на політичні рішення на суспільному рівні, від яких залежать макроекономічні параметри. Навпроти, завдяки державному боргові для сучасних урядів створюється можливість посягати на фінансові ресурси майбутніх поколінь. Цілком вірогідно, що раціональна поведінка правлячих еліт полягає в експлуатації своєї унікальної здатності запозичень у майбутнього до моменту, поки вартість сучасних бюджетних видатків не зрівняється з очікуваною громадянами-виборцями (як суб'єктами суспільно-політичного вибору, податкоплатниками й кінцевими боржниками з урядових позик) величиною податків, необхідних для обслуговування держборгу. До того ж, крім виборців, є й інші учасники процесу прийняття рішень, тому політичний тиск на владні структури, за переконанням Б'юкенена, неминуче призводить до дефіцитності бюджетів.

Перебуваючи в опозиції до боргового фінансування державних потреб, Б'юкенен проповідує доцільність повернення до ідеалів обмежувального фіскального консерватизму, властивого фінансовій політиці американських адміністрацій у період до Нового курсу. Він одним із перших запропонував запровадити конституційну заборону бюджетних дефіцитів, що, судячи з сучасної (1998 — 1999 рр.) бездефіцитності фе

дерального бюджету США, залишилось не суто академічним рецептом. Якщо попередні теоретики державного кредиту зосереджувались на зумовлених держборгом інтересах суб'єктів приватного ринку позичкових капіталів, то Б'юкенен перебазував центр дослідження в сферу політичних рішень на суспільно-державному рівні, де вирішуються питання макросистемної стабільності, залежної від правил і результатів політичної гри. Скажімо, не можна з певністю стверджувати, що уряд, поставивши за мету стабілізувати грошову одиницю чи максимізувати зайнятість, обов'язково зреалізує ці наміри. Вдається це чи ні — залежить від поведінки електорату, мотивацій правлячих еліт, інших умов та обмежень. На уряди, володіючи доступом до позикових фінансів, майже не діють політичні стимули щодо ефективного використання кредитних ресурсів для реалізації масштабної довгострокової стратегії. Більше того, застерігає Б'юкенен, державні позики всупереч їх комерційним аналогам фактично блокують прагнення до ефективних фіскальних операцій.

Аргументи і контраргументи Б'юкенена загалом віддзеркалюють сучасну інтелектуальну картину навколо науково-теоретичних уявлень про державний кредит, доводи за і проти корисності державного боргу. Його праці на цю тему написані радше в жанрі нормативного теоретизування і фінансово-політичного порадирика, ніж описового аналізу. Вони виконали місію каталізатора, стимулюючого перегляд соціальної природи і суспільної оцінки державної заборгованості. Б'юкенен виграшно виступає за перегляд усталених підходів з позицій "простої людини з вулиці, носія нібито поверхневих і простодушних уявлень про державні фінанси" ²¹. Але саме такі погляди автор, кидаючи виклик багатьом економістам, оголошує єдино правильними, обґрунтованими, загальнозрозумілими в протипагу помилковому (fallacious) й заплутаному теоретизуванню. З цього приводу Дж. Фергюсон зауважив, що "публікація книги професора Б'юкенена про суспільні принципи державного боргу знаменує початок широкої дискусії" ²².

Започаткувавши переосмислення функцій та значення позичкових фінансів, Б'юкенен не порушує питання про негайне і радикальне вирішення проблеми державної заборгованості, що було б, звичайно, утопією. Він віддає належне тій прагматичній істині, що найважливіший актив уряду — довір'я, державні цінні папери є найбільш надійними, а тому в їх існуванні зацікавлені люди, рахунок яких йде на мільйони. Цілком у дусі головної, відзначеної Нобелівським комітетом, наукової заслуги Б'юкенена — синтезу теорій політичного і економічного приймання рішень — вирішення проблеми державної заборгованості реалістично передислокується в сферу демократичних структур, де скла-

дається баланс суспільно-економічних сил, зацікавлених і опозиційних дефіцитному фінансуванню державних видатків.

За останні півтора століття (від Д. Рікардо до Дж. Б'юкенена) фінансово-економічна думка зазнавала суттєвих метаморфоз, залишаючись у межах двох полярних уявлень про держкредит і супутній йому держборг. За одним стереотипом мислення державний кредит виглядає як чудодійний засіб прогресу, а державний борг — як фінансовий показник величі й процвітання націй. Протилежним чином державна заборгованість інтерпретується як нестерпне зло, символ розорення й приниження цілих країн і народів. Класики англійської політекономії оголосили себе ворогами держборгу²³; прихильники теорії “нової ортодоксії” доводили доцільність заборгованості, а практикуючі кейнсіанці лікували вади капіталізму за рахунок дефіцитного фінансування; сучасні ж ліберальні неокласики, зокрема в особі Б'юкенена, повернулись до позицій класиків. Проте, більшість людей науки і державних діячів засуджують лише ненормальні розміри та ірраціональні форми державної заборгованості. Наприкінці ХХ століття державний кредит залишається могутнім засобом акумуляції коштів для фінансування потреб суспільства.

7.3. Дефіцитні фінанси: двоєдинство проблем і можливостей

Першопричиною державних запозичень є бюджетні дефіцити, а вже після створення первинного боргу на величину заборгованості впливає динаміка норми відсотка та інші фактори. В цілому в групі з 12 найбільш розвинутих країн Заходу сума державних боргів у відношенні до валового внутрішнього продукту (ВВП) в останні десятиріччя виявляла стабільну тенденцію до зростання, піднявшись з 19% у 1970 році до 42% в 1994 році, при нормі відсотка, котра коливалась в діапазоні: 4% (1961), 13% (1981), 7% (1994)²⁴. В окремих країнах дані показники ще більш динамічні. Так, у США внутрішній державний борг у період між 1980 і 1994 роками зріс з 44 до 69% ВВП; ФРН — з 32 до 50%; Японії — з 52 до 83%; Італії — з 58 до 129%²⁵.

Будучи спусковим механізмом державного кредиту, дефіцитна незбалансованість бюджетів у свою чергу має власні закономірності розвитку. В поясненні чинників, зумовлюючих бюджетні дефіцити, висновки вчених академічного напрямку і спостереження експертів-практиків у цілому збігаються. Так, учасники представницького симпозіуму, котрий відображав сучасний стан західної наукової й державної думки, на тему “Бюджетні дефіцити і борг”, проведеного у США в 1995 році за

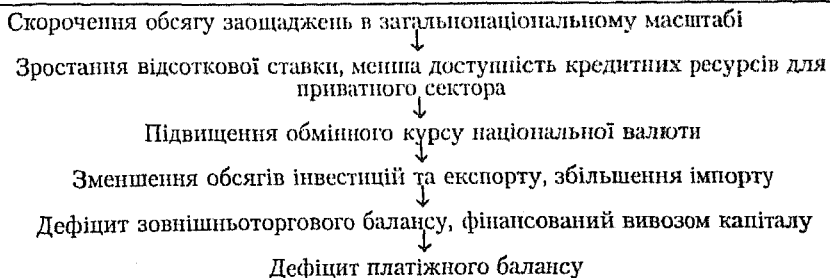
участю відомих учених, міністрів фінансів ряду країн, керівників та експертів Міжнародного валютного фонду, на основі матеріалів дискусії узагальнили причини хронічної дефіцитності в таких положеннях.

По-перше, в західних країнах після Другої світової війни суттєво зросли вимоги суспільства до функцій владних і державних структур. В міру економічного росту й збільшення національного багатства особливо розширювалась соціальна сфера діяльності держави з обслуговування ринково-неактивних категорій населення. По-друге, посилена соціальна роль держави стала звичною, маса реципієнтів соціальних допомог почала сприймати вигоди свого становища як безумовну норму. Будучи численним сектором електорату, вони мають змогу політично перешкоджати проведенню відповідних реформ, особливо в сферах соціального забезпечення й охорони здоров'я. По-третє, виявились помилковими урядові оцінки соціальних параметрів державних бюджетів, у яких не в повній мірі були враховані тенденції зростання безробіття, дорожчання медичних послуг, подовження тривалості життя, а також зниження темпів приросту продуктивності економіки²⁶.

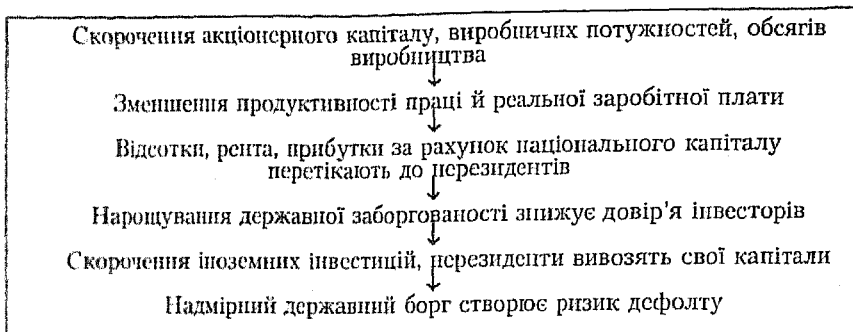
Варто додати, що маючи три ознаки: регулювання приватного підприємництва, високу частку державної власності, соціальні гарантії населенню, – держави загального благоденства перетворили бюджетні дефіцити в свою четверту особливість. За своїм походженням дефіцитність державних фінансів зобов'язана впливові суми особистих і групових інтересів. Крім власне невідкладних фінансових потреб урядів, які й приймають конкретні рішення про бюджетні параметри, в розбалансованості бюджетів зацікавлені певні верстви, тоді як іншим дефіцитність не вигідна. Баланс суперечливих суспільних інтересів і визначає долю бюджетного балансу.

Спостереження, узяті з досвіду, засвідчують, що хронічні бюджетні дефіцити, супроводжувані розміщенням облігацій держпозик і зростанням держборгу, запускають певний причинно-наслідковий механізм.

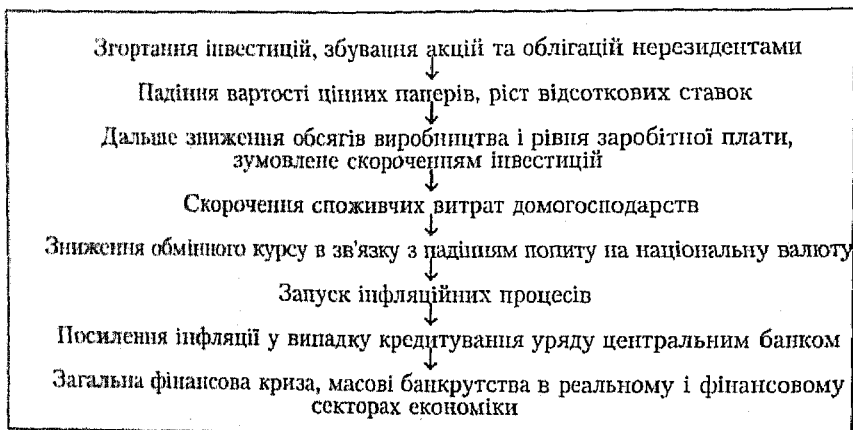
Причинно-наслідкова діалектика бюджетних дефіцитів

Безпосередньо зумовлений дефіцитами спад інвестиційної діяльності має її більш віддалені побічні ефекти. Зменшення обсягу інвестицій спричиняє:

Дефолт проковує згубні для економіки і престижу держави наслідки:

Як бачимо, бюджетні дефіцити спричиняють соціально-економічні й фінансові ефекти, кількість яких вимірюється десятками. Але спусковий ефект залежить від скорочення на величину дефіциту показника, котрий західні економісти називають національними заощадженнями (national savings). Національні заощадження — сума приватних заощаджень (доходи після сплати податків, які домогосподарства більше заощаджують, ніж витрачають) плюс сума державних заощаджень (податкові надходження, котрі уряд скоріше заощаджує, ніж витрачає). Бюджетні дефіцити зумовлюють негативні державні заощадження (negative public savings), що опускає рівень національних заощаджень нижче приватних (private).

Унаслідок дефіцитності бюджетів національні заощадження не обов'язково скорочуються на суму, рівну величині дефіциту, оскільки зменшення державних заощаджень частково компенсується збільшенням їх приватної частини. Наприклад, скорочення податків на 1 дол. знижує державні заощадження також на 1 дол., відповідно збільшуючи приватні доходи на 1 дол. Цілком вірогідно, що податкоплатник, втративши частину додатково зекономленого на податках доходу, заощадить решту. Це означає, що рівень національних заощаджень знижується меншою мірою, ніж заощаджень державного характеру.

В такому випадку нагадаємо, що згідно з теоремою еквівалентності Рікардо споживачі заощаджують всю суму фінансованого за рахунок позик скорочення податків, а тому дефіцити не впливають на величину національних заощаджень. Полемізуючи з представниками рикардіанської школи, американські економісти, — професор університету ім. Джона Гопкіна Лоуренс Болл (Laurence Boll) та професор Гарвардського університету Грегорі Менк'ю (Gregory Mankiw) вважають, що додаткові приватні заощадження значно нижчі повної суми скорочених податків. Вони доводять свою правоту міркуваннями в формі математичних тождествей²⁷.

Хай Y означає валовий внутрішній продукт, T — податки, C — споживання, G — державні закупки (споживання). Тоді приватні заощадження будуть рівні $Y - T - C$, а державні заощадження $T - G$, що в сумі складає національні заощадження S — поточні доходи, не витрачені в певний момент на приватне чи державне споживання:

$$S = Y - C - G.$$

Узявши до уваги також вартість інвестицій I та чистого експорту NX (експорт мінус імпорт), отримуємо чотири види видатків за рахунок ВВП:

$$Y = C + I + G + NX.$$

Значення Y , підставлене в попереднє рівняння, дає величину національних заощаджень як

$$S = I + NX.$$

Дані рівняння в формалізованому вигляді демонструють ефекти бюджетних дефіцитів. Якщо національні заощадження складаються з суми інвестицій та вартості чистого експорту, то дефіцити, скорочуючи величину національних заощаджень, зменшують тим самим інвестиції і/або експорт. Тобто, — зниження розмірів інвестицій та вартості експорту рівнозначне скороченню національних заощаджень. У такій теоретичній інтерпретації розкривається, як, зменшуючи чистий експорт, бюджетні

дефіцити тим самим породжують дефіцитність зовнішньої торгівлі, котра у свою чергу спричиняє вивіз капіталу за кордон. Вивезену національну валюту іноземці можуть використати на придбання цінних паперів, нерухомості та іншого майна, сприяючи через розбалансованість бюджету перетворенню країни в експортера капіталу та імпортера товарів і послуг.

У низці подібних умовиводів виникає утаємничене, за словами Л. Болла і Г. Менк'ю, питання: якщо обсяг інвестицій визначається бізнесом, а рівень експорту та імпорту обумовлюється споживачами, то яким чином ці економічні показники залежать від рішень про бюджетні дефіцити, котрі приймаються політичними структурами²⁸? Річ у тому, що достатньо уряду погодитись на дефіцитність бюджету, як через механізми відсоткових ставок і обмінних валютних курсів запускаються механізми стримування інвестицій та закупок вітчизняних товарів. Рівень відсотку визначається на ринку позичкових капіталів, де потенційні інвестори знаходять потрібні їм кошти. Зниження національних заощаджень зменшує доступність кредитів для приватних запозичень, що підвищує їх ціну — відсотки. Дорогі позики дестимулюють інвесторів, і коло замикається.

Доки цінні папери, номіновані в національній валюті, забезпечують високі доходи, вони залишаються однаково привабливими як для резидентів, так і нерезидентів. Підвищення відсоткових ставок сприяє залученню іноземних капіталів для фінансування бюджетних дефіцитів, що впливає на кон'юнктуру валютного ринку, — адже нерезиденту, бажаному придбати облігації, потрібна національна валюта даної країни. Як наслідок, попит на національну валюту зростає, її обмінний курс підвищується, що спричиняє подорожчання вітчизняних товарів на іноземних ринках з одночасним здешевленням продукції закордонного виробництва на внутрішньому ринку. В результаті процес, започаткований зумовленим дефіцитністю державного бюджету підвищенням відсоткових ставок на позики, завершується дефіцитом зовнішньоторгового балансу — скороченням експорту й зростанням імпорту.

Таким чином, за допомогою поняття національних збережень, через проблему можливого скорочення цього узагальнюючого показника фінансово-економічного стану держави західні теоретики розкривають складний, багатоступеневий сценарій з більшою частиною негативних ефектів бюджетної дефіцитності щодо динаміки інвестицій та зовнішньої торгівлі; не завжди бажаних міжнародних потоків капіталу; дестабілізуючих коливань відсоткових ставок і обмінних валютних курсів; експорту фінансово-економічних проблем з країни в країну.

Вже фіксувалось, що дефіцити, фінансовані за рахунок приросту держборгу, погіршують умови конкуренції приватного бізнесу з державою на ринку позичкових капіталів. Відтіснення (crowding out) капіталу від приватного сектора справляє вплив на загальну економічну рівновагу: ціни зростають, заробітна плата знижується, відсоток підвищується. Але в масштабах національного доходу пониження заробітної плати мусить компенсуватися підвищенням норми прибутку. Оскільки вигоди і втрати взаємно балансуються, деякими економістами наголошується, що фінансову політику бюджетних дефіцитів не можна оцінити за критерієм ефективності за Парето²⁹. Замість науково-теоретичного критерію порушується питання про політичну підтримку суспільної доцільності перерозподілу фінансових ресурсів, зумовленого дефіцитами.

Річ у тому, що дефіцитна незбалансованість бюджетів не набула б такого поширення, якби вона не відповідала інтересам впливових суспільних верств. Свого часу В. Парето вивів емпіричний закон, згідно з яким для демократичних держав характерна неусувна тенденція перевитрачати бюджетні кошти, а, отже, і переобтяжувати платників податками. На відміну від А. Вагнера, котрий аргументував закон підвищування державних видатків зростаючою роллю держави в розвитку цивілізації та соціального поступу, Парето пояснював цей феномен у світлі соціально-психологічних міркувань, твердячи, що вигоди споживачів, забезпечувані за рахунок бюджетних коштів благ, виявляються більш інтенсивно, ніж інтереси маси податкоплатників.

Тому незалежно від результатів науково-теоретичного аналізу суперечливість, неоднозначність суспільного ставлення до причинно-наслідкової сув'язі "бюджетні дефіцити — державні борги" мають політичне пояснення. "Основне занепокоєння, — констатував С. Бріттен, автор праці "Економічні наслідки демократії", — викликає відсутність бюджетної стриманості у виборців"³⁰. Ця думка декілька десятиріч згодом буде повторена на симпозіумі з питань дефіцитів і боргів: "Перше, і можливо найбільш очевидне питання, котре стоїть перед нами, — чи достатньо в нас знань про те, як збалансувати бюджет. Відповідь — так. Постає друге питання, — коли ми знаємо, що робити, то чому ми не робимо цього? А це вже політична проблема"³¹. В умовах демократії скорочення бюджетних видатків не лише трудноздійсне, але й малоперспективне для політичної кар'єри його ініціатора як виборного державного діяча. Такий політик змушений поставити на карту свою посаду. Хоч сучасна інтелектуальна й суспільна атмосфера і складається більш сприятливо для вирішення бюджетних проблем, ніж це було раніше, немає підстав очікувати, що справа стане легкою.

В США антидефіцитні погляди в своїй передісторії пройшли через власну протилежність. У роки світової економічної кризи (1929–1933 рр.) тодішній президент Герберт Гувер догматично вірив у три стовпи національного порятунку: збалансований бюджет; недопущення інфляції; збереження зв'язку долара з золотом; і тримався відповідної фінансово-економічної політики. Його наступник президент Франклін Рузвельт різко змінив курс і вивів країну з кризи. Щоб компенсувати недостатню інвестиційно-господарську активність приватного сектора Рузвельт вдався до дефіцитного фінансування програм так званих суспільних робіт (будівництво автомагістралей, громадських споруд, інших об'єктів інфраструктури), а також до заходів прямого регулювання економіки. В пам'яті американців президентство Гувера залишилось одним із гірших, а Рузвельта — одним з найяскравіших, доленосних епізодів національної історії.

Згодом, уже при президенті Р. Рейгані (1980 — 1988 рр.), політика бюджетних дефіцитів, зумовлена безпрецедентними воєнними затратами при одночасному скороченні податків ("рейганоміка"), вивільнила енергію реального сектора економіки, результати чого даються взначку донині. Проте, разом з рішенням за рахунок дефіцитного фінансування внутрішніх соціально-економічних і зовнішньополітичних завдань країні нагромаджувались проблеми, створювані дефіцитністю державного бюджету, зростало незадоволення дефіцитами, зародився масовий рух за прийняття поправки до конституції, забороняючої незбалансованість федерального бюджету. З 1975 року у США діють громадські організації Національного союзу податкоплатників та Національного комітету за обмеження податків, які активно виступають за бездефіцитний бюджет. З цього приводу законодавчі збори 30 штатів уже подали відповідні петиції в конгрес. Щоб вступити в силу, поправка мусить бути попередньо ратифікована 38 штатами і схвалена конституційною більшістю конгресу.

На науково-аргументованому рівні, менш доступному популістському маніпулюванню суспільними настроями з боку мас-медіа, питання формулюється так: державні видатки — та частина ресурсів, витрачання якої не сповна залежить від індивідуальних рішень громадян, а передвіряється ними на розсуд функціонерів законодавчої влади та виконавчих установ. На думку М. Фрідмена, "фундаментальний дефект політичної й конституційної структури" західних демократій полягає в тому, що "в нас немає способів вільного всенародного схвалення державного бюджету в повній сумі"³². Фрідмен упевнений, — при роздільному голосуванні окремих видаткових статей бюджету за кожною з них прогляда-

ються певні групові інтереси. Задавшись питанням — чому опитування постійно виявляють незадоволення більшості громадян підвищенням податків, зростанням видатків й бюджетних дефіцитів, а конгрес, представляючий більшість, приймає рішення, котрі насправді більшість громадян не підтримує?, — Фрідмен дав таку відповідь: “Цей парадокс відображає дефект нашої політичної системи. Нами керує більшість, але така, що складається з коаліції меншостей, кожна з яких репрезентує свої особливі інтереси. Осередком взята меншість може мати більше користі від запровадження програм, вигідних іншим меншостям, ніж вона виграє від програм, вигідних лише їй самій. Вона готова відмовитись від власних інтересів як умови пакетного рішення про ліквідацію усіх програм, але, зазвичай, не існує способу реалізувати цей вибір”³³. Мова про парадокс голосування, про який уже йшлося в розділі 5.7.

На переконання Фрідмена, єдиний спосіб виправити недоліки демократичного бюджетного процесу — запровадити обов'язкове збалансування бюджету, що змусить владу обмежувати саму себе, зробить її більш відповідальною та економною. Звідси випливає висновок, що проблема державних фінансів зводиться власне не до дефіцитів, а до величини бюджетних видатків. З такої позиції краще мати 200-мільярдний бюджет при 100-мільярдному дефіциті, аніж збалансований бюджет обсягом у 500 мільярдів. Щоправда, з часом знаменитий монетарист дещо модифікував свою позицію. Якщо в 1978 році Фрідмен вважав проєкт конституційної поправки про бездефіцитний бюджет серйозною помилкою (“що нам треба, — це не поправка про збалансований бюджет, а поправка про обмеження суми державних видатків визначеною долею національного доходу”³⁴), то згодом він виступив активним прихильником внесення до конституції США поправки про обов'язкову бездефіцитність федерального бюджету.

Зміст цього документу, який може стати ніхилом в офіційно-інформативному осмисленні якісного стану державних фінансів, заслуговує того, щоб його текст процитувати повністю.

Конституційна поправка про збалансований бюджет (законопроект)

“Розділ 1. Напередодні кожного фінансового року Конгрес приймає резолюцію про обсяг доходів і видатків на даний рік без перевищення видатків над доходами. Конгрес може вносити поправки в свою постанову при умові, що переглянуті видатки не більші переглянутих доходів. Затверджуючи таке рішення двома третинами складу обох

Палат, Конгрес може передбачити перевищення видатків над доходами окремим голосуванням з цього питання. Відповідно до чинного законодавства або здійснюючи свої повноваження згідно з пунктами першим і другим даної поправки, Конгрес і Президент забезпечують фактичне неперевищення видатків над доходами, передбачене резолюцією.

Розділ 2. Загальна сума доходів на фінансовий рік, установлена згідно з прийнятою постановою, не повинна зростати темпами, перевищуваними приріст національного доходу протягом року або років, які закінчуються не менш, ніж за шість місяців, і не більш, ніж за дванадцять місяців до початку даного фінансового року, якщо тільки спільна більшість членів обох Палат Конгресу не затвердить законопроект, ухвалюючий окремо передбачені додаткові доходи, і цей законопроект не набере сили закону.

Розділ 3. Конгрес має право відмовитись від виконання даної поправки на будь-який фінансовий рік у випадку оголошення стану війни.

Розділ 4. Загальна сума доходів включає всі доходи Сполучених Штатів, окрім поступлень від позик, а загальна сума видатків включає всі видатки Сполучених Штатів за винятком затрат на погашення державного боргу.

Розділ 5. Конгрес надає силу й забезпечує виконання даної поправки шляхом запровадження відповідного законодавства.

Розділ 6. На момент і після набрання чинності даної поправки величина ліміту Федерального державного боргу, починаючи з цієї дати, стає постійною і не підлягає збільшенню, якщо тільки три п'ятих членів обох Палат Конгресу не приймуть законопроект про збільшення ліміту, і такий законопроект не набере сили закону.

Розділ 7. Дана поправка вступає в силу з початку другого фінансового року після ратифікації³⁵.

Збалансування федерального бюджету на основі прагматичного правила, що скорочення державних видатків позитивно впливає на аллокацію та використання ресурсів і чим менше податків сплачує кожний, тим більше доходів держава отримує від усіх, стало головним пріоритетом фінансової стратегії президента Білла Клінтона. Вже за перший строк його президентства дефіцит федерального бюджету скоротився в три рази – з 290 млрд. дол. у 1992 фінансовому році до 107 млрд. у 1996 році. 1998 бюджетний рік уперше за останню чверть століття був закінчений з 39-мільярдним перевищенням доходів над видатками. За розрахунками, в 2002 році бюджетний лишок становитиме 148 млрд., а в 2008 році досягне 342 млрд. дол. Успіхи на бюджетному фронті стали

одним з найбільш вагомих і популярних внутрішньополітичних досягнень адміністрації Клінтона³⁶. Вважається, що бездефіцитний федеральний бюджет — найзнаменніша подія в фінансовій історії Сполучених Штатів з часів Нового курсу з тією різницею, що процвітання країни забезпечене на засадах фінансово-економічної політики, протилежної здійснюваній президентом Ф. Рузвельтом.

У 1997 році на бездефіцитний бюджет перейшла й Канада, що, за словами міністра фінансів П. Мартіна, стало результатом зреалізовуваних, починаючи з 1994 року, при широкій суспільній підтримці заходів у трьох напрямках: переорієнтації на короткотермінові цілі державної діяльності з посиленою відповідальністю за їх досягнення; підвищення ефективності витрачання коштів за рахунок гнучкого децентралізованого розосередження скорочених видатків; оптимізації структури бюджетних асигнувань шляхом активного діалогу уряду з суспільством. Виклик часу Мартін убачає в створенні такого державного сектора, «де менше означає більше»³⁷, що потребує перегляду державних функцій, ретельного відбору урядових пріоритетів за умови стабілізації чи навіть скорочення затрачуваних фінансових ресурсів.

На вищезгаданому симпозіумі необхідність скорочення бюджетного дефіциту шведський міністр фінансів Г. Перссон мотивував тим, що в 1994 році дефіцит державного бюджету Швеції досяг 10% ВВП — найвищого рівня серед країн ОЕСД. При цьому державний борг подвоївся протягом трьох років. «Не буде перебільшенням сказати, що швидке зростання державного боргу кидає виклик самій ідеї демократії. Оскільки уряд вимушений брати кошти в борг на ринках позичкових капіталів, влада (power) з рук виборних представників переходить у розпорядження власників капіталу»³⁸, — наголосив Перссон, попереджаючи, що високий держборг загрожує економічній стабільності країни, залежній від міжнародної міграції капіталів.

Впродовж декількох десятиріч у США навколо бюджетного дефіциту точиться гостра внутрішньополітична боротьба, не вичуває науково-теоретична полеміка. Опоненти конституційної поправки вважають, що не дефіцити генерують спади економічної активності, а навпаки, неефективне функціонування економіки породжує дефіцитність бюджетів. Крім того, лунають застереження, що заздальгідь передбачене збалансування бюджетів звужить можливості уряду належним чином виконувати свої обов'язки, а це серйозно зашкодить добробуту американського народу, перенесе дефіцити з федерального рівня на рівень штатів і місцевих бюджетів. На початку 80-х років журнал «Челендж» зібрав 200 підписів під відкритим листом проти поправки, включаючи підписи шести

лауреатів Нобелівської премії, дванадцяти колишніх президентів Американської економічної асоціації, чотирьох бувших голів Ради економічних консультантів при президенті та інших компетентних осіб³⁹.

І все ж при ідейно-психологічній підтримці впливових верств американського суспільства перевага схиляється на бік прихильників збалансованого бюджету. В тій чи іншій мірі схожі процеси відбуваються й у інших країнах, що знайшло вираз, зокрема, в законодавчо оформлених обмеженнях дефіцитності бюджетів у країнах Європейського Союзу. Судячи з цих процесів, отримує гору старовинна істина фінансового мистецтва, започаткована італійським філософом і економістом-меркантилістом Антоніо Дженовезі (1712 — 1769), підтримана послідовниками А. Сміта і Д. Рікардо: “Наука про фінанси приписує те ж, що й наука про приватне господарство, а саме — додержуватись рівноваги між доходами і видатками”⁴⁰.

Доречно зауважити — ще в роки Великої Французької революції була помічена здатність бюджетних дефіцитів збуджувати протестні соціальні емоції, котрі провадили до позитивних змін. Ненависна пародові королева Марія-Антуанетта (1755 — 1793) як уособлення марнотратного абсолютистського режиму не дарма отримала прізвисько “мадам Дефіцит”. А ідеологи революції називали дефіцит “багатством нації”, маючи на увазі, що дефіцити акцентують увагу на проблемах державних фінансів й у цьому розумінні активізують суспільство. Ті уроки були міцно засвоєні Заходом, пішли на користь будівництву демократично-правової державності⁴¹. Адже дефіцити впливають на напрямок наукової й державної думки, стимулюють законодавчу діяльність, примушують економити, викривати зловживання. Змагальне обговорення проблеми дефіцитності фінансів мислячими, компетентними, діяльними людьми відповідає державним інтересам.

В умовах демократії бюджетні дефіцити можуть стати додатковим стимулом розвитку, якщо спонукають до пошуку нових способів раціонального використання грошових коштів та посилення бюджетної дисципліни. Зокрема, підвищення ефективності діяльності державних організацій з відповідним ростом віддачі на кожную одиницю бюджетних затрат досягається за допомогою розроблених у західних країнах адміністративно-фінансових технологій, суть яких полягає у використанні державних коштів у режимі приватної ініціативи. Йдеться про постачання армії та інших державних структур на конкурсно-тендерній основі, передачу контрактів на виконання деяких функцій (будівельні й ремонтні роботи, муніципальні служби) приватним фірмам при умові економії бюджетних коштів. У деяких країнах набула поширення ваучеризація

бюджетного фінансування освіти, що забезпечує більш дешеве та якісне навчання. В США відомі технології програмно-цільових бюджетів, процедури "сансет" (sunset) та складання кошторисів на "нульовій основі" (zero-base budgeting), що передбачає асигнування коштів під досягнення конкретної мети державної діяльності на певний обмежений термін з перспективою пролонгації у випадку ефективного використання коштів, а також періодичний перегляд бюджетних призначень при анулюванні попередніх розрахунків.

Новий напрямок думок збуджують події 1997 – 1998 років у Південно-Східній Азії, котрі похитнули впевненість, що фінансово-економічний стан країни найперше залежить від піклування урядів про базові параметри державних фінансів (fundamentals) – збалансовані бюджети чи "нормальну" дефіцитність і державну заборгованість, а діяльність приватного сектора сама собою успішно корегується виключно ринковими механізмами. Унікальність потрясінь господарських і фінансових систем азійських країн полягає в тому, що криза спіткала їх при практично бездоганних фінансово-економічних показниках: високій нормі заощаджень і значних темпах економічного росту, стабільних валютах, низькій інфляції, майже повній бездефіцитності бюджетів, помірній державній заборгованості. Не можна не погодитись з твердженнями тих учасників Світового економічного форуму "Давос – 99", хто вважає кризи можливими навіть при цілком благополучному стані державних фінансів у тому випадку, коли приватний сектор (при відсутності державних обмежень) схильний необачно брати й надавати в борг. Це наводить на думку, що приватні банки і компанії поодиночці не спроможні врахувати ризики кредитних операцій глобального масштабу. В Азії валютна криза і втеча капіталів виникли внаслідок недовіри спекулюючих інвесторів до надмірної заборгованості приватного сектора.

Бюджетні дефіцити і державні борги спричиняються як нагальними фінансовими потребами, так і кон'юнктурними міркуваннями сучасних урядів створити вигоди теперішнім податкоплатникам і майбутнім власникам капіталу за рахунок майбутніх податкоплатників та одержувачів заробітних плат. Якщо податкові пільги одному з регіонів, не змінюючи загальнодержавної величини оподаткування, перерозподіляють її міжтериторіально, то бюджетні дефіцити дають унікальну можливість перерозподілу податкового тягара в часі. Завдяки дефіцитам акумулюється державний борг, що підлягає оплаті в майбутньому, тобто теперішні податкоплатники отримують пільгу за рахунок майбутніх, котрим доведеться повертати борг як і користуватися матеріальними й нематеріальними благами, створеними до них, але за їхній рахунок. Тут постійно

нагадуючий про себе антропний метод фіскальної соціології дозволяє західним науковцям досліджувати бюджетні дефіцити і державні борги не самі по собі як знеособлені грошові категорії, а в контексті проблеми перерозподілу фінансових затрат і вигід між поколіннями при умові, що рішення приймають сучасники і тим несуть відповідальність за їхній зміст перед нащадками.

В сучасних інтерпретаціях дефіцитне фінансування державної діяльності економічно раціональне й соціально виправдане тільки в тих передумовах, коли темпи приросту валового внутрішнього продукту випереджають приріст обсягу бюджетів та видатків на обслуговування держборгу, і тією мірою, якою додатково залучені кошти та виграш у часі, забезпечувані державним кредитом, використовуються на розвиток реальної економіки та створення ефективної фінансової системи, вигідних і корисних не лише сучасникам, але й майбутнім поколінням громадян-податкоплатників.

* * *

Відаючи належне серйозності проблеми обслуговування зростаючого держборгу, західні вчені-економісти в своїй більшості (саме спеціалісти, а не функціонери політичних партій) не схильні перебільшувати небезпеки державної заборгованості або бити на сполох з приводу загрози дефолту. Вочевидь, державі не так просто стаги банкрутом, як приватній фірмі чи окремій людині, — адже на відміну від них держава завжди володіє можливістю зібрати додаткові доходи або ж створити погашувальний грошовий фонд шляхом емісії. Агітатори за скорочення держборгу не завжди пам'ятають, що зменшення боргу досягається за рахунок підвищення податків і/або емісії. Тоді суспільна вигода (користь) від такого скорочення може виявитись меншою, ніж при збереженні наявної заборгованості. Єдиним способом ліквідації або зменшення заборгованості без створення інших фінансових проблем (підвищення норми оподаткування чи посилення темпів інфляції) залишається офіційне анулювання боргу, що, звісно, підриває систему державного кредиту в її основі — довір'ї до держави.

Ставлення до держборгу залишається однією з пайбільш суперечливих тем академічної фінансової думки, як і сильним подразником політичних кіл та суспільних настроїв. Його прихильники наголошують на створюваних державними позиками перевагах інвестицій сучасників у майбутнє та можливостях перерозподілу фінансових зобов'язань у часі. Його противники — консервативні адепти вільного ринку — ставлять

боротбу з позиковими фінансами в один ряд з іншими постулатами ліберальної доктрини: зниженням податків, скороченням видатків, ліквідацією дефіцитності бюджетів, дерегулюванням економічної діяльності, відмовою від протекціонізму, водночас відкидаючи саму думку про можливість одноразового й радикального вирішення проблеми державної заборгованості.

Примітки

- ¹ Цит. по: С м и т А. Исследование о причинах и источниках богатства народов: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 654.
- ² Т ь е р А. О собственности: Пер. с франц. – СПб., 1872. – С. 335.
- ³ Згідно з статистичними правилами ОЕСР показник державного боргу вираховується за принципом чистого боргу (net lending) як сума позик, узятих урядом, за мінусом кредитів, наданих урядом.
- ⁴ Слово credit, що перейшло з латинської в англійську та інші мови, полісемантичне, означаючи: віру, довір'я; високу репутацію; честь, заслугу, похвалу; вплив, значення, повагу.
- ⁵ Кол л а с К. Государственное банкротство. – Петроград, 1918. – С. 71 – 74.
- ⁶ П и г у А. К. Политическая экономия войны: Пер. с англ. – Л.: Военное издательство, 1924. – С. 47, 49.
- ⁷ Bennett J. T., Di Lorenzo T. J. The Ricardian Equivalence Theorem // Public Finance. – В., 1983. – Vol. 38, No. 2. – P. 309.
- ⁸ Як зауважує нідерландський економіст Дж. Де Хаан, Рікардо стверджував протилежне приписуваному йому. В такому випадку Рікардо не був рикардianцем, а теорему еквівалентності слід було б назвати теоремою нееквівалентності. (De Haan J. The (un)importance of Public Debt: A Review Essay // Economist. – Leiden, 1987. – Jg. 135, No. 3. – P. 373).
- ⁹ Р и к а р д о Д. Сочинения. Т. 5. Письма к экономистам: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С. 213.
- ¹⁰ Р и к а р д о Д. Сочинения. Т. 4. Парламентские речи: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1958. – С. 165.
- ¹¹ Р и к а р д о Д. Сочинения. Т. 5. Письма к экономистам: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1961. – С. 213.
- ¹² Цит. по: De Haan J. The (un)importance of Public Debt: A Review Essay // Economist. – Leiden, 1987. – Jg. 135, No. 3. – P. 371.
- ¹³ M u s g r a v e R. A. The Theory of Public Finance. – P. 562.
- ¹⁴ В а г г о R. J. Money Expectations, and Business Cycles. – New York: Academic Press, 1981. – P. 225.
- ¹⁵ Цит. по: Гар нь е Й. Начала финансов: Пер. с франц. // Экономист. – СПб., 1862. – № 10 – 11. – С. 102.
- ¹⁶ М а р к с К. Капитал. Т. 1: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1969. – С. 766.
- ¹⁷ R o t h b a r d M. N. Man, Economy, and State: A Treatise on Economic Principles. Vol. 2. – New York etc.: D. Van Nostrand Company, 1962. – P. 882.
- ¹⁸ Handbook of Public Economics. Vol. 1 / Ed. by A. J. Auerbach and M. S. Feldstein. – Amsterdam: North-Holland, 1985. – P. 49.
- ¹⁹ Public Debt and Future Generations / Ed. by J. M. Ferguson. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1964. – Ch. 6.
- ²⁰ В у с х а н а н J. M. Public Principles of Public Debt: A Defence and Restatement. – Homewood: Irwin, 1958. – P. VII.

- ²¹ Buchanan J. M. Public Principles of Public Debt. – P. VIII.
- ²² Public Debt and Future Generations / Ed. by J. M. Ferguson. – P. 9 – 10.
- ²³ Варго уваги, що в епоху, коли на Заході державний борг здебільшого заслужувався, російський суспільний діяч, учасник декабристського руху М. Ф. Орлов, а також український учений-економіст, професор Харківського університету М. М. Алексєнко, пропагували позитивне ставлення до держкредиту, вважаючи його “справжнім скарбом”, “другом миру і спокою” (Орлов М. Ф. О государственном кредите. – М., 1833. – С. 53, 74); “найбільш досконала держава – та, котра має більше боргів” (Алексєнко М. М. Государственный кредит. Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции. – Харьков, 1872. – С. XXI).
- ²⁴ Budget Deficits and Debt: Issues and Options // A Symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City. – Jackson Hole (Wyo.), 1995. – P. 58, 59.
- ²⁵ Budget Deficits and Debt. – P. XXI, 79 – 81.
- ²⁶ Budget Deficits and Debt. – P. XXI, 5 – 57.
- ²⁷ Budget Deficits and Debt: Issues and Options. – P. 97.
- ²⁸ Budget Deficits and Debt. – P. 98.
- ²⁹ Budget Deficits and Debt. – P. 108.
- ³⁰ Brittan S. The Economic Consequences of Democracy. – London: Macmillan, 1977. – P. 255.
- ³¹ Budget Deficits and Debt. – P. 413.
- ³² Cite after: Engelmaier S. D., Wagman R. J. The Taxpayer's Guide to Effective Tax Revolt. – New York: Dale Books, 1978. – P. 265.
- ³³ Taking Sides. – P. 212.
- ³⁴ Engelmaier S. D., Wagman R. J. Op. cit. – P. 267.
- ³⁵ Cite after: Taking Sides: Clashing Views. – P. 218.
- ³⁶ Боротьба навколо конституційної поправки про збалансований бюджет провадиться в умовах, коли з 1997 р. у США вперше діє закон про постатейне вето, який дозволяє президентові переглядати будь-яку статтю федерального бюджету після її схвалення в конгресі. На думку експертів з фінансового права, цей закон кардинально посилив вплив на бюджетний процес виконавчої влади за рахунок законодавчої.
- ³⁷ Budget Deficits and Debt. – P. 224.
- ³⁸ Budget Deficits and Debt. – P. 417.
- ³⁹ Taking Sides. – P. 226.
- ⁴⁰ Рау К. Г. Основные начала финансовой науки. Т. 1: Пер. с нем. – СПб., 1867. – С. 5.
- ⁴¹ Андрущенко В. Л. Французская революция и развитие финансовых институтов // Финансы СССР. – М. – № 9. – 1989. – С. 68 – 72.

8. УНІВЕРСАЛЬНІ ІДЕЇ Й НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ

Нові великі ідеї в сфері фінансів — суть одна лиш марна мрія¹.

Жак Неккер

Марксизм необхідно замінити адамосмітизмом. Це найбільш важливий на сьогодні і, мабуть, єдиний для колишніх радянських республік урок. Я кажу: не беріть Сполучені Штати як модель для наслідування. Не беріть Швецію як модель для себе. Такого роду країни перетворюються в соціалістичні².

Мілтон Фрідмен

Наведені епіграфи, авторам яких належить почесне місце в історії фінансово-економічної думки й діяльності, своєю парадоксальністю здатні збентежити дослідника, прагнучого зробити умовиводи, повчальні для своєї країни. Між Неккером (1732 — 1804) — знаменитим міністром, діяльність якого стала віхою в історії фінансів Франції, за поглядами близьким до меркантилізму, і ушлавленим монетаристом Фрідменом пройшло два століття, котрі лише підтвердили суперечливість і мобільність висновків науки стосовно ролі суб'єкта фінансових відносин — держави. Для одних неприйнятна сама думка про можливість відрегулювати економічний механізм фіскально-бюджетними інструментами. Інші трактують бездіяльність держави в сфері регламентації господарських процесів фатально небезпечною, згубною для прогресу.

Та, творіння західноєвропейської й американської наукової думки повчальні навіть у властивих їм сумнівах і оманах. Що найважливіше, — Захід унаочнює приклад пошуків великого компромісу між економічною ефективністю і соціальною справедливістю, демонструє взірць поступового суміщування економічно диференційованого суспільства з соціально гомогенною державою. Осмислення останньої здійснюється в поняттях державних фінансів, про що й провадитиметься в цьому прикінцевому розділі.

8.1. Унікальність фінансової науки Заходу

Феноменальний арсенал ідей, оригінальний стиль мислення, багатство дослідницьких технологій склалися під впливом властивого західній цивілізації раціоналізму. Ідеалістичну віру в Божественний промисел західні мислителі вдало поєднали з прагматичним виявленням причинно-наслідкових зв'язків. У результаті детермінізм фінансово-економічних явищ мотивується розрахунком на основі інтересів, інформації, етики, але вільний від шкідливої в дослідницькій роботі й зайвої у справах емоційної компоненти. З нашого погляду, на розвиток фінансової думки справили вплив нижчевикладені фактори.

По-перше, загальна особливість інтелектуальної атмосфери Заходу полягає в тому, що різні течії фінансової думки вільно співіснують і конкурують між собою без оголошеної для однієї з них гегемонії, котра залишається рухомою. Коливання ідей і відповідної їм фінансової політики, скажімо, від дефіцитності до збалансованості бюджету, від нарощування державних видатків до їх скорочення і т. д. тільки демонструє, що ідеальне вирішення кожної окремо взятої проблеми несумісне з найкращим вирішенням інших проблем. Але плюралістичне змагання ідей та пізнавальних підходів забезпечує результат, близький до істини.

Своєрідність сучасного фінансового знання полягає в його принциповому (у світлі марксистської критики — безпринциповому) ідейному еkleктизмі й теоретичному плюралізмі. Реальна дійсність не спрощується шаблонно однонаправленим мисленням. З арсеналу фінансової науки західний діяч вибирає потрібні ідеали чи інструменти, слухні у даний момент, з легкістю, — на відміну від непорушного догматика, котрому важливо не поступитися принципами, — відмовляючись від попередніх, що вичерпали себе. Прагматичний аналіз реалій не підмінюється заідеологізованим підходом. Справді, прихильники культового кредо *laissez faire* від Адама Сміта до Мілтона Фрідмена не більш вшановані на Заході, ніж ідеологи державного втручання від Жана Кольбера до Джона М. Кейнса. Ще в 60 — 70-ті роки були популярними ідеї обмежено регульованої економіки, від чого й донині не відмовились уряди багатьох країн. У 80-ті роки на авансцену вийшла чиказька школа монетаризму, що засвідчувало поворот до ринкового фундаменталізму, практично здійсненого на державному рівні М. Тетчер і Р. Рейганом. Цілком вірогідно, що ротація ідей і супутньої їм фінансово-економічної політики на цьому не закінчилась.

До того ж, одночасно з абсолютизацією ринку та закличками до мінімальної держави суттєвий вплив на умонастрої американського

суспільства справила розлога дискусія з питань соціальної політики, започаткована вже згадуваним нами науковим бестселером Дж. Ролза "Теорія справедливості". Вона виконала знакову роль, продемонструвавши, що фінансове забезпечення соціальної сфери не підлягає кардинальним реформам. У більшості розвинутих країн Заходу залишається двоступеневий порядок забезпечення важливих для людей і життєдіяльності суспільства благ освіти, охорони здоров'я, комунальних послуг за принципами бюджетного раціонування і вільного ринку. За першим принципом розподіл такого роду благ на низькому рівні споживання через ринковий механізм вважається неефективним і негуманним, а тому здійснюється за рахунок державного бюджету безоплатно або за низькими фіксованими цінами. При перевищенні установленого порогу подібні соціальні й побутові послуги перетворюються в звичайні блага, що реалізуються за ринковими цінами. Адже усюди на Заході співіснують бюджетнокошті й приватно оплачувані системи освіти та охорони здоров'я. Тому ліберальна доктрина, що державне фінансування соціальної сфери вичерпало себе, не стала вже такою безумовною, як це здалося деяким реформаторам у країнах Співдружності Незалежних Держав.

По-друге, теоретики не зосереджуються на безкінечних схоластичних пошуках "суті" фінансових явищ. В зображенні західних учених суть державних фінансів означає корисність чи продукт, який виробляється державою і надається людям через механізми фінансової системи; зміст рішень, котрі вони приймають; суспільні й індивідуальні вигоди або невигоди, джерелом яких є існування державних фінансів; мотиви поведінки економічних і політичних суб'єктів, зумовлені фіском і бюджетом. Про суть фінансів дослідник може сказати щось певне, коли знає, щонайперше, обсяг державного бюджету та розуміє соціально-економічні й політичні фактори, котрі зумовили саме такі, а не інші, кількісні й якісні параметри доходів і видатків, враховує макро- і мікроскопічні мотиви й наслідки фінансової політики.

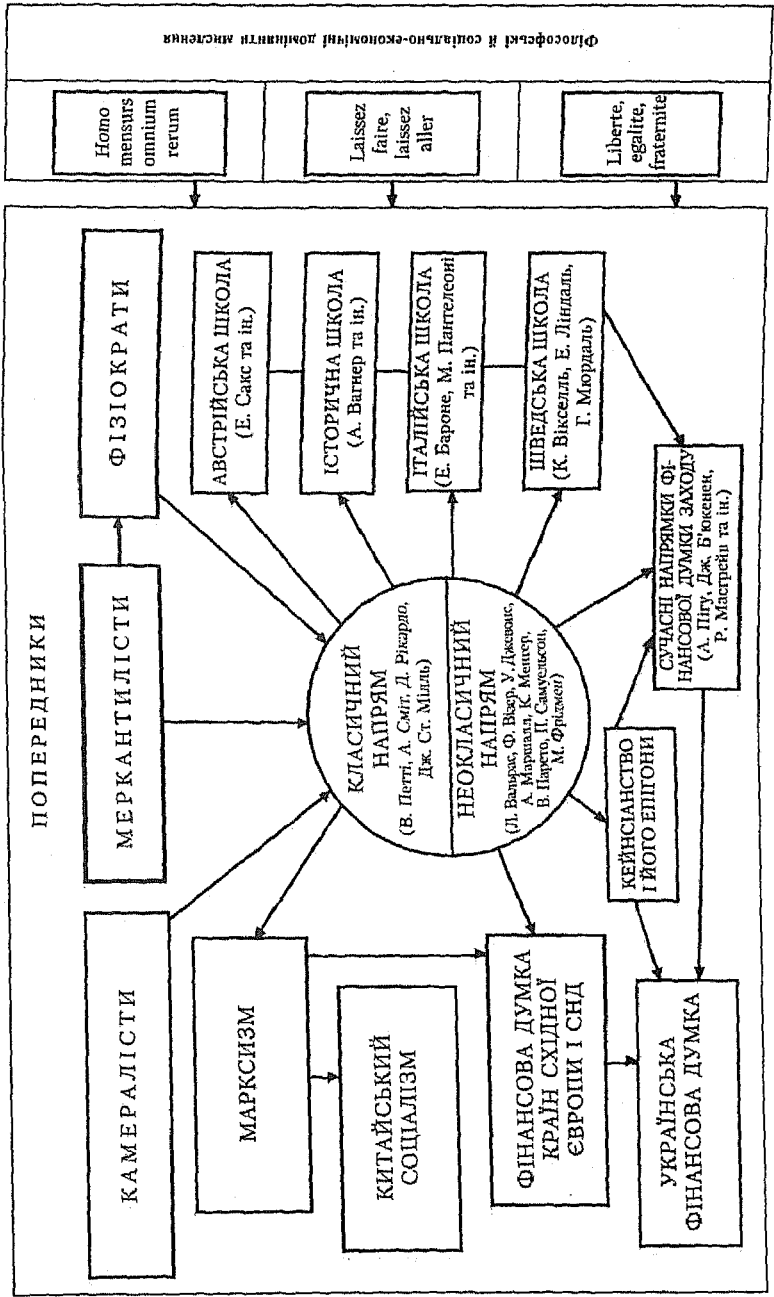
Отже, — необхідно погодитись із західними науковцями-фінансистами, що сутність фінансів розкривається в реальних явищах, фіскально-бюджетних призначеннях, діючих нормах, поведінкових мотиваціях, а не в аморфних "відносинах". (Остатній термін навіть не використовується в західній немарксистській фінансовій літературі). Західні теоретики не роблять вигляду, що істинна суть фінансів має прихований характер, відкритий лише посвяченим у певну методологію. Коли їм потрібно ускладнити теоретизацію, вони радше звертаються до формально-математичних викладок, аніж до дискурсивно-спекулятивних доводів.

По-третє, більшість наукових шкіл західної фінансової думки характеризується антропологізмом. Апелюючи за давньою традицією до природи людини, фінансова теорія витримала випробування часом й при всій складності причинно-наслідкових зв'язків знайшла в антропоцентризмі достатньо всеохоплююче й несуперечливе пояснення загальної економічної рівноваги. Як правило, західні теоретики не дозволяють собі мислити абстрактними категоріями там, де йдеться про людей. Скажімо, підприємці чи бюрократи для них — сукупність людей з особливими інтересами та певними соціальними функціями, а не знеособлена класова категорія.

По-четверте, фінансова наука так чи інакше розвивається в формі прагматичного симбіозу знання про самоокупне приватне господарювання та державну фіскально-бюджетну діяльність, а в рамках останньої осмислює економічно продуктивне та політично доцільне зосередження й витрачання іманентно обмежених фінансових ресурсів. Якщо звернутись до персоніфікованих історичних прикладів, то кому Німеччина більше зобов'язана своєю національною долею — промислому магнату Круппу чи “залізному” канцлеру Бісмарку? Генію технології та економіки чи адміністрації і політики³? Індустріальному потенціалу Руру чи прусській державній ідеї? Реальна відповідь одна: ринкові й політичні симбіонти державотворення однаково й нерозрізненно важливі, передбачаючи ефективні результати лише у взаємній рівновазі. З подібної позиції знімається властиве історичному матеріалізму питання про відносне значення базису і надбудови, пріоритет першого над другим, демаркаційна лінія між ними зникає. В домінуючій на Заході моделі державності рівень розвитку визначається успішним функціонуванням двох поєднаних взаємодоповнюючих систем національного життєзабезпечення — економіки і державних фінансів.

На схемі 8.1 зовнішні ідейні впливи на фінансову думку ми означуємо знаковими афористичними фразами, котрі назавжди увійшли в науковий вжиток і набули культового змісту для західного світогляду. З боку філософії — це знамените кредо Протагора: “Людина — міра всіх речей”. З боку політекономії — доктрина фізіократів “Не перешкоджайте діяти!”, що стала символом віри прихильників вільного ринку взагалі. З боку соціально-політичних ідеалів — лозунг Великої Французької революції XVIII століття: “Свобода, рівність, братерство”. Потребують роз'яснення і позиції піонерів науки фінансів: камералістів, меркантилістів, фізіократів. При консерватизмі істин фінансового знання ретроспективні екскурси тим більше доречні, що внесок учених минулих віків, особливо XVIII і XIX століть, зберігає непроминальне значення для сучасної фінансової думки.

Структурно-логічна схема фінансової думки Заходу
(школи і напрямики)

Камералісти⁴ (німецькі автори XVI – XVII ст. Г. Обрехт, Л. Секендорф, С. Пуфендорф) розробляли вчення про домен, регалії, мито, податкові кадастри, не схвалюючи позик. Пізні камералісти І. Юсті та Дж. Зоппенфельс (XVIII ст.) уже усвідомлювали зв'язок між економікою, народним добробутом і державними фінансами. Вони почали сумніватися в доцільності домен і регалій як форм державного господарювання, віддавали перевагу податкам на споживання як більш непомітним та залежним від доброї волі платників, визнали роль кредиту. Найсуттєвішими частинами фінансової науки камералісти вважали питання організації та управління фінансовою системою, ефективних джерел державних доходів та їх впливу на господарство, водночас застерігаючи проти захоплення виключно фіскальними функціями. В цілому камералісти вже виражали достатньо зрілі адміністративні й фінансово-економічні погляди.

Сучасники камералістів меркантилісти⁵ (XVI – XVIII ст.) приймали активний зовнішньоторговий баланс за головне джерело національного багатства, тому основну увагу відводили регулюванню експортно-імпорتنих операцій. Ж. Кольбер вважається творцем митного протекціонізму. Вони вперше заявляють, що державні видатки мають таке ж важливе значення, як і доходи. Ж. Боден називає фінанси “нервами держави”, здійснив спробу класифікації податків. Порушуючи питання прикладного податкознавства, меркантилісти обґрунтовували вигоди податків на споживання як засіб виховання працелюбності, для них акцизи – оптимальна форма оподаткування для густонаселених країн з розвинутим внутрішнім ринком. Навпаки, вони висловлювались проти прибуткового і майнового податків, вважаючи їх контрибуційними, спричиняючими клятвонорушення й розслідування. У фокусі вчення меркантилістів знаходився фінансовий баланс, а серед джерел державних доходів – мито. Проте, меркантилістська політика надокучливого регламентування господарської діяльності збуджувала прагнення до економічної свободи, а одностороннє протегування промисловості й торгівлі за контрастом привертало увагу до проблем сільського господарства – теми, на якій зосередились фізіократи.

У XVIII столітті економісти-фізіократи (П. Буагільбер, С. Вобан, Ф. Кене, А. Тюрго) продемонстрували органічний взаємозв'язок державних фінансів з реальним сектором економіки, розподілом національного багатства та добробутом населення і, відповідно, фінансової науки – з політекономією. Вчення фізіократів про чистий продукт землі, проект єдиного податку (*impôt unique*) сьогодні не витримують наукової критики, їх пропозиції щодо обмеження державних видатків виявились не-

реалістичними. Але погляди фізіократів ціннісні критикою сучасної їм фінансової системи, гуманістичним протестом проти нерівномірності, множинності та висоти податків.

Убачаючи мету оподаткування в забезпеченні прав власності та свободи, фізіократи чи не найпершими в історії фінансової думки пройнялися інтересами маси податкоплатників як громадян, виробників, споживачів. “Давно вже кажуть, — резонно викладав Кене, — що для держав згубні не самі податки, а спосіб стягнення їх”⁶. Буагільбер розглядав державні фінанси як частину національного багатства, затрачувану на задоволення державних потреб, виступаючи проти податкових імунітетів і відкупної системи оподаткування. Вобан висунув проект прибутково-майнового податку — королівської десятини як помірною прямого пропорційного податку. З метою розвитку продуктивності економіки та підвищення купівельної спроможності, Тюрго запропонував у 1776 році здвоєну — фіскально-політичну — реформу⁷, що одночасно з ліквідацією системи відкупних податків передбачала злиття виборчих муніципальних округів з фінансовими округами, переорієнтацію оподаткування з доходів на земельну власність, скасування майнових і подушних податків з осіб найманої праці. В перспективі накреслювалось запровадження єдиного податку на всі доходи. Податкова реформа залишилась незреалізованою, але її проект водночас демонструє і реалізм, і схоластичну гуманність мислення фізіократів.

Представники класичної школи видатних англійських економістів У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль досліджували фінансову систему як вимушену (“необхідне зло”), проте органічну частину економіки, а податки тлумачили під кутом зору їх економічних наслідків. Тим самим фінансова наука ототожнювалась з розділом політичної економії. Попри назву свого твору (“Трактат про податки і збори”), Петті довів обумовленість державних доходів державними видатками і першими розглядав видатки. А. Сміт — автор знаменитих чотирьох принципів оподаткування, котрі, утім, розрізнено виголошувались і до нього. В інтерпретації Сміта податок є еквівалентним відшкодуванням за послуги держави — покупна ціна забезпечуваних державними структурами благ. Це твердження стало фундаментом так званої теорії колективних потреб, вплив якої відчувається і донині в теорії суспільних благ. Рікардо збагатив фінансову науку дедуктивним методом, теоретизувавши складне питання перекладання податків, їх впливу на ціни. Дж. Ст. Мілль замість концепції податків як плати за послуги держави запропонував критерій відносної рівності жертв (principle of equal sacrifice), в силу якого податок повинен становити одну і ту ж цінність для кожного платника.

Австрійська або психологічна школа граничної корисності (Е. Сакс, К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк) у кінці ХІХ — на початку ХХ століття претендувала на створення "чистої" фінансової науки, що було започатковано працею Сакса "Основи теоретичного державного господарства" (1887), написаною на засадах вчення про суб'єктивну вартість (цінність) та природу державної діяльності. За цією теоретичною версією колективні (суспільні) потреби — суть перетворена форма індивідуальних потреб, задоволення якими здійснюється на державно-суспільному рівні завдяки витрачання національного доходу і багатства через механізм державно-фінансового господарства. В залежності від свого матеріального стану й напруженості потреб споживачі дають забезпечуваним державою суспільним благам індивідуалізовано різні суб'єктивно-психологічні оцінки, сукупність яких через механізм суспільного вибору і визначає загальний обсяг державного бюджету. В такій інтерпретації оподаткування виступає як фіскальний процес колективної оцінки суспільних благ, а рівень податків залежить від граничної корисності доходів, вартості майна та споживання податкоплатників, відчуваних через податкову систему.

З іншого боку інтерпретація державних фінансів опирається на теорію державності. З позицій договірної (контрактної) теорії держава розглядається як інститут, з доброї волі створений самими людьми з метою захисту індивідуальних інтересів і забезпечення добробуту. Згідно з цією теоретичною версією існування держави виправдовується сумою створюваних нею вигід для громадян, її формуючих. Основоположниками індивідуально-договірної теорії вважаються Арістотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, а її сучасними спадкоємцями — К. Поппер і Дж. Б'юкенен. За такою системою поглядів держава й окремі індивідууми не складають єдиного цілого, їх інтереси залишаються автономними. Звідси випливає відсутність тотожності між державою і суспільством як сукупністю індивідуумів.

На вчення про державні фінанси справляє вплив і протилежна, так звана органічна теорія природної держави (*natural state*, *естественное государство*). Платон, Гегель, Маркс, Руссо тлумачили державу як ідеальний інститут, насичений інтересами вищими від індивідуальних. Під таким кутом зору політичні діячі й державні органи діють як арбітри і/або коректори недосконалостей ринку. Та чи інша державотворча версія здійснюється в залежності від того, в системі яких макроекономічних поглядів знаходиться: ліберальних, етатистських, соціал-демократичних і т. д. Проте, можна констатувати, що в контексті спадкоємниці австрійської школи — неокласичної доктрини — очевидний пріоритет належить договірній теорії, не ідентифікуючій особисті, суспільні й державні інтереси.

Сучасні адепти неоавстрійської школи Людвіг фон Мізес, Фрідріх Хайек, Муррей Росбард навіть у більшій мірі ніж неокласики приділяють увагу взаємовідносинам держави і окремих громадян з позицій виразної переваги індивідуальності над державністю. Суть їхніх поглядів: роль держави повинна бути обмеженою утриманням вкрай необхідних офіційних установ (наприклад, органів правосуддя), а також підтримкою належної поведінки громадян у межах конституційного, фінансового, торгового і т. д. права. Словом, функції влади зводяться до забезпечення “третейською державою” (“referee state”) “істинних” (true) суспільних благ та супутніх їм позитивних екстерналій⁸. Тим самим австрійці започаткували економічний аналіз політичної діяльності держави як джереда суспільних благ, у вченні про державні фінанси сконденсувавши в один ряд економіку і політику. В цьому розумінні держава функціонує як капіталістичне підприємство, а політики й урядовці, діючи, переслідують власні інтереси на зразок бізнесменів.

Опираючись на філософське вчення Гегеля про державу як самосвідому моральну субстанцію, розумну волю, мета якої — оберігати індивідумів та сприяти загальному благу, — представники історичної школи А. Вагнер, В. Рошер, Г. Шмоллер, Л. Штейн (друга половина XIX — початок XX ст.) не допускали верховенства мотивації окремої особистості над суспільно корисною діяльністю держави. В їхньому зображенні держава постає виробником нематеріальних благ, постачальником нормативно-етичних цінностей суспільного характеру (цивілізації, суверенітету, правосуддя, національної безпеки). Замість фіскального обміну за схемою “державні послуги — податковий еквівалент” теоретики історичної школи пояснювали функціонування державних фінансів у поняттях виробництва й відтворення. Вартість, відчужувана податками від приватних осіб та господарюючих суб’єктів, віддзеркалюється в бюджетних видатках і повністю відтворюється у вартості створених державою благ суспільного споживання. У такій інтерпретації податки перетворюються в кращий спосіб вкладення капіталу, а наука державних фінансів стає вченням про державне господарювання або фінансове господарство.

За методологією історичної школи державно-фінансові явища та інститути досліджуються як продукти національно-політичних, історичних, соціальних процесів, а не рефлекс абстрактно-дедуктивних узагальнень, безвідносних до суспільної практики конкретної епохи. На ґрунті історичної школи зароджується сучасне вчення про державні фінанси як знаряддя соціальних заходів і реформ, особливо розвинуте А. Вагнером. Після нього стало вже неможливим убачати в оподаткуванні одну лиш

фіскальну функцію, ігноруючи соціально-перерозподільчу роль податків. На відміну від емпірично-позитивної класичної політекономії катедер-реформаторське відгалуження історичної школи, репрезентоване А. Вагнером, Г. Коном, А. Шеффле, Л. Штейном, виявляло раціоналістично-нормативний характер, зберігши вплив на німецьку фінансову літературу й донині. Іншими словами, на місце наукового реалізму чистого знання історична школа запропонувала гуманізуючий ідеалізм вчення про мету і доцільність (телеологію). Відвівши основну роль еволюційному методу дослідження державних фінансів у комплексі з супутніми соціально-економічними явищами, теоретики історичної школи, утім, визнавали, що чітку межу між позитивним і нормативним дослідженням провести неможливо.

Логіка А. Вагнера та інших представників так званого катедер-соціалізму, котрий раніше таврувався як різновид буржуазно-ліберального реформізму під виглядом соціалізму, близька до занотованого в “Критиці Готської програми” марксистського положення, що в соціалістичному суспільстві “все утримане з виробника як приватної особи прямо чи посередньо йде на користь йому ж як члену суспільства”⁹. У цих схожостях ми вбачаємо спадкоємність ідей, особливо в середовищі німецьких учених, з тією різницею, що за Вагнером податки пом’якшують класові антагонізми, а за Марксом — посилюють. Якщо у Вагнера класові ознаки державних фінансів визнаються лише в формі необхідності корегування соціальних пропорцій оподаткування та структури бюджетних видатків, то у Маркса вони вишиковуються на перший план.

Схема 8.1 фіксує також місце марксизму як теоретичного вчення, що дозволило зрозуміти й пояснити соціально-економічні особливості капіталізму XIX століття, поставило самого К. Маркса в ряд великих теоретиків-економістів, стало офіційною ідеологією соціалістичних країн у XX столітті. Як відомо, методологія марксизму полягає в застосуванні принципу матеріалістичного монізму, тобто зведення різноманітних факторів фінансових явищ до спільної основи — економічного базису (стану виробництва і виробничих відносин), а також діалектичного підходу — дослідження дійсності в її розвитку, в історично зумовленій своєрідності. З діалектичної точки зору не можна, наприклад, ототожнювати природу податків у різні епохи. За допомогою методу діалектичного матеріалізму в першому томі “Капіталу” Маркс подає глибокий аналіз державних фінансів під кутом зору їх впливу на створення й функціонування капіталістичної системи епохи первісного нагромадження капіталу в країнах Західної Європи. Спостерігає за тим, як “з легкої руки Кольбера” “первісний капітал притікає тут до промисловців значною мірою прямо з державної казни”¹⁰.

Західній традиції відповідають тези Маркса, що податки є внесками громадян, необхідними для утримання державної влади; що в податках втілене економічно виражене існування держави; що сильний уряд і високі податки — тотожні поняття. Проте, податки, бюджет, державний борг, митний протекціонізм для Маркса — лише другорядні “паростки” економічного базису, котрим відводиться епізодична увага. В контексті суперечності між працею і капіталом, чим цілковито були поглинуті класики марксизму, фінансові явища залишались на узбіччі функціонування економічної системи. За Марксом і Енгельсом, державно-фінансові інститути в ролі побічних надбудовних категорій безперспективні для здійснення соціалістичної революції. В полеміці з Е. Жірандепом і П. Прудоном класики марксизму відкидали можливість радикальних суспільних реформ за допомогою фінансових заходів, хоч і не виключали доцільності в революційній ситуації використання податків для нападу на приватну власність у комбінації з іншими формами “експропріації експропріаторів”.

Найбільш конкретно тлумачення природи державних фінансів викладене Марксом у праці “Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.” Тут у блискучій літературній формі підіймаються питання, актуальні й дотепер: значення рівноваги бюджетів і наслідки дефіцитності державних фінансів; державний кредит як засіб збагачення фінансової аристократії та біржових спекулянтів. Важко не погодитись з Марксом, що через систему держкредиту “державна дозволяє себе експлуатувати лихварями-фінансистами”. Характеризуючи оподаткування, Маркс цитує адвоката буржуазних інтересів Ш. Монталамбера: “Податок — материнська груди, яка годує уряд”. “Податок — це п'ятий бог поряд з власністю, сім'єю, порядком і релігією”¹¹. У Франції, нагадує Маркс, народжує ненависть до податків особливо яскраво демонструє податок на вино, відновлення якого сам Наполеон Бонапарт вважав причиною свого падіння, оскільки це відштовхнуло від нього селян-вищоробів. Вважаючи оподаткування формою фіскальної експлуатації трудящих в інтересах буржуазії, Маркс і Енгельс разом з тим не заперечували соціальних переваг прогресивно-прибуткового оподаткування, допускали його можливість при капіталізмі, не раз висловлювались проти непрямих податків.

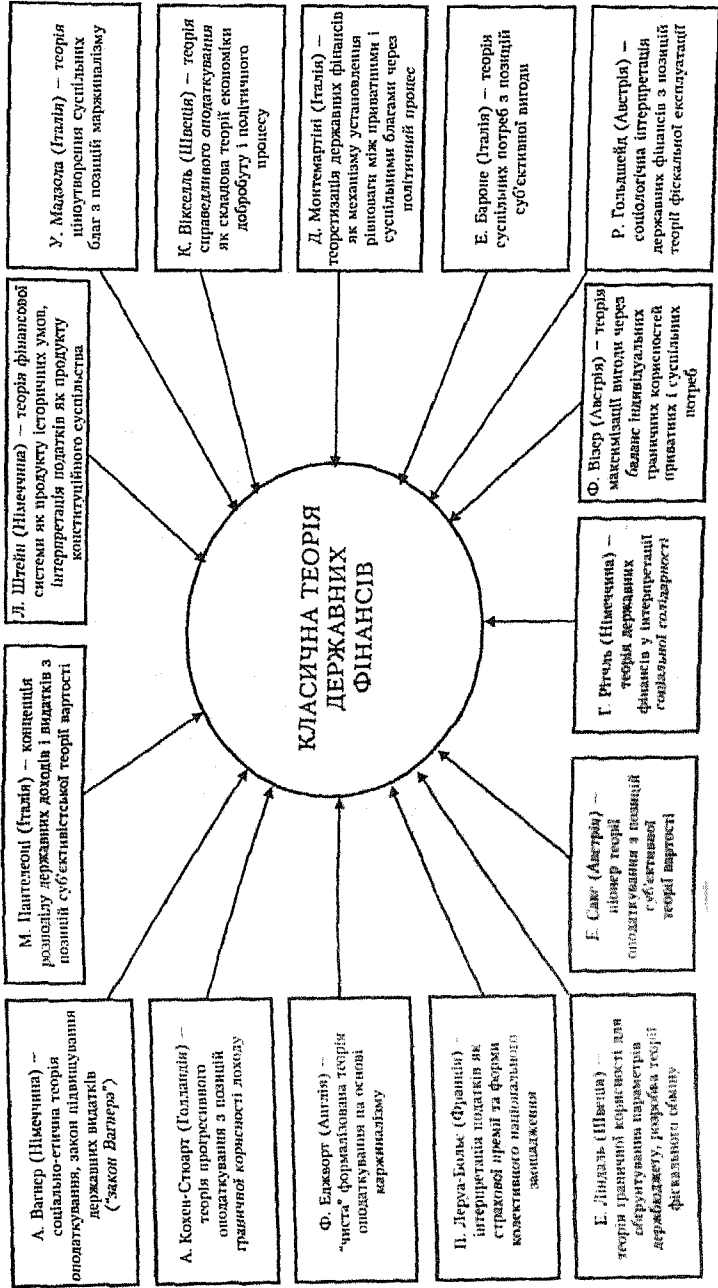
Марксизм — західне вчення XIX століття — з особливою силою проявило себе на Сході в XX столітті, ставши теоретичною базою та офіційною ідеологією грандіозних соціальних перетворень планетарного масштабу. При цьому навіть в умовах ідеологічної конфронтації з соціалізмом західні науковці не виключали Маркса з свого середовища, зберігаючи до нього хоч критичне, але шанобливе ставлення. Так, нарисом про

Маркса відкривається робота Й. Шумпетера "Десять великих економістів". Р. Масгрейв зауважує, що всупереч пророцтвам Маркса вади капіталізму вдалося вилікувати гнучкою соціальною політикою саме засобами державних фінансів¹². Професор Принстонського університету (США) Г. Роузен у підручнику з державних фінансів знайшов за потрібне зіслатися на Маркса для підсилення доказовості "буржуазної" теорії добробуту. На думку Роузена, теорема добробуту (поки споживачі й виробники діють в умовах досконалої конкуренції при стабільних цінах, створюється можливість ефективної за Парето аллокації ресурсів) лише формалізує тезис про виняткову продуктивність системи вільного підприємництва. Для засвідчення Роузен цитує "Маніфест Комуністичної партії": "Буржуазія менш ніж за сто років свого класового панування створила більш численні й більш грандіозні продуктивні сили, ніж усі попередні покоління, разом узяті"¹³. На відміну від Марксового тлумачення, сьогодні в розвинутих країнах капіталізм інтерпретується просто як ринкова економіка без крайнощів експлуатації та класової боротьби, недопустимої соціальної поляризації, оскільки ядро суспільства складає заможний середній клас. При помірній нормі оподаткування (30 – 45% ВВП) постійно мусується питання про необхідність скорочення податків.

Хоч власне державно-фінансові питання розроблялись марксизмом мало і суттєвого впливу на сучасну фінансову думку Заходу не справили, вчення Маркса не замовчується, не знаходиться поза увагою. Маркс залишається своїм серед своїх. В "Історії економічного аналізу" Й. Шумпетер зауважує, що подібно до Дж. Локка, Д. Юма і Ф. Кене філософсько-світоглядні переконання Маркса не вплинули на якість його дослідницької роботи¹⁴.

Персоніфіковано-тематична схема 8.2 демонструє квінтесенції визнаного внеску кожного з названих учених у теорію державних фінансів на основі хрестоматії їх праць "Класики теорії державних фінансів", впорядкованої й виданої Р. Масгрейвом та А. Пікоком. Звертає на себе увагу, що всі канонізовані автори – європейці, серед яких четверо належать до італійської і троє – до австрійської шкіл, по двоє теоретиків делегували на Олімп фінансової теорії Швеції й Німеччини, англійська, французька і голландська наука представлені по одному авторові кожна. Дана схема відтворює той фундаментального значення вклад, внесений у теорію європейською фінансовою наукою, який на самому Заході було усвідомлено на початку 60-х років завдяки популяризації робіт, особливо італійської та шведської шкіл, Дж. Б'юкененом. У другій половині століття теоретична еліта поповнилась іменами Артура Пігу (Англія), Фріца Ноймарка (Німеччина), Гуннара Мюрдаля (Швеція), але

Структурно-тематична схема класичної теорії державних фінансів
(за персоніфікованими джерелами)

загалом у західній фінансовій науці починають домінувати американці, з яких на рівні корифеїв безумовно вирізняються Джеймс Б'юкенен, Річард Масгрейв, Поль Самуельсон, Карл Шоуп. Зміст поглядів вищепозначених учених у тому чи іншому контексті, в більшій чи меншій мірі був охарактеризований у нашій праці.

На Заході у фінансовій науці, точніше у її нормативних результатах — пропозицій і рекомендацій — склалися своєрідні стосунки з фінансовою політикою. Річ у тім, що в умовах плебісцитарної демократії фінансово-політичні рішення приймаються переважно неекономістами і нефінансистами, котрі становлять більшість у представницьких органах державної й місцевої влади. Запровадження в реальну практику тих чи інших наукових висновків більше залежить від обраних у владно-демократичній структурі громадян, ніж від власне професіоналів (учених, спеціалістів, експертів). Наука не автономна, не існує сама по собі, її теоретичні побудови й навіть актуальні дослідження можуть і не вплинути на поведінку політиків, продиктовану позанауковими міркуваннями. Тим більше, що наука фінансів торкається теми виключного суспільного інтересу — коштів, зосереджених у державних і місцевих бюджетах та фондах. Коли йдеться про гроші, влада не схилиється безоглядно перед авторитетом науки, переслідуючи власні цілі та оцінюючи фінансові можливості. Реальне значення наукових досягнень у конкретній ситуації вимірюється не їх власною цінністю, а залежить від їх суспільної прийнятності, визначеної за допомогою демократичних процедур. Демократичні механізми прийняття й зміни наукових рекомендацій щодо фінансової політики в рамках кейнсіанства, монетаризму та інших шкіл фінансово-економічної думки, кожна з яких зі свого погляду логічно бездоганна, — підтверджують цей висновок.

На укладених нами схемах 8.1, 8.2 відображені основні взаємозв'язки й взаємозалежності різних течій, шкіл, персоналій науки фінансів. По суті весь зміст даної роботи є викладом з необхідними історичними пасажами сучасного стану фінансової думки Заходу в тематично-проблемному розрізі, презентованого італійською та шведською школами, кейнсіанством, а особливо фінансовими вченнями, спорідненими з неокласичним напрямком у політекономії. Стосовно наукових ідей, які становлять ретроспективний інтерес, ми обмежилися концептуальним коментарем (від камералізму до марксизму), наголошуючи, що жодна з глибоких думок не минула безслідно для фінансового знання. Прагматичні західні вчені ніколи не цурались еkleктизму, коли це корисно для науки і фінансової практики. З подібним прагматизмом ми повинні підійти до уроків фінансової думки Заходу, скористатися її пізнавальними, теоретичними й практичними надбаннями.

8.2. Західні орієнтири вітчизняної фінансової думки

При оцінці творчого потенціалу західної фінансової думки в ракурсі інтересів і завдань вітчизняного фінансового знання, виокремлюються дві сфери її можливого застосування — науково-академічна та професійно-практична, що передбачає розгляд таких тем:

— вплив західних ідей на сучасну академічну науку і фінансову практику в Україні, їх модернізацію і реформу;

— оцінка спадщини найближчого у часі — радянського — періоду вітчизняного фінансового знання крізь призму західних цінностей і трансформованого за роки незалежності світогляду.

Питання щодо досягнень сучасної вітчизняної фінансової науки на рівні класичних праць наразі можуть бути лише порушені.

В академічній сфері знайомство з надбаннями західної фінансової думки суттєво розширює науково-теоретичний потенціал варіативного навчання — тобто можливості вибору тих чи інших поглядів. Тут на перший план неминуче виходить користування альтернативною навчальною літературою. Неофітам науки фінансів це полегшує пошуки відповідей на запити, породжувані перетвореннями, котрі переживає Україна, спонукує трансформацію та активізацію знань. Реалізації цієї місії сприяє та обставина, що серед інших суспільних наук наука фінансів завжди зберігала певну ідеологічну нейтральність. Вона менш за все вислугувувалась перед модними соціальними вченнями чи фанатичними ідеологіями. В ідейних конструкціях утопічного соціалізму, наукового комунізму, нігілістичного анархізму, радикального лібералізму, агресивного націоналізму їх фінансово-теоретичний компонент найслабший, якщо взагалі присутній. Політ фінансової думки ніколи надто не відривався від землі.

Що стосується науково-педагогічних кадрів вузів фінансового профілю, то контакт із західними ідеями викликав помітну диференціацію професорсько-викладацького складу на три умовні категорії. Одна з них залишається в полові колишньої науково-теоретичної парадигми, не толеруючи із запозиченою з Заходу варіативністю й релятивністю істин фінансового знання. Такі ностальгують за зрозумілою їм марксистською методологією, не визнаючи нашого відставання від сучасного рівня світової фінансової науки. Другі, навпаки, запевняють про необхідність негайної відмови від колишніх теоретичних уявлень і пізнавально-дослідницьких методів, наголошують на необхідності повної переоцінки всіх попередніх надбань і висновків вітчизняної фінансової науки. Для третьої групи, котра однаково усвідомлює як неминучість модернізації, так

і доцільність спадкоємності в науці та силу традиції, властиве поступове звільнення від архаїчних завітів, збагачення новими теоріями та засобами пізнання. На наш погляд, у перехідний період до ринку і демократії наукове знання також об'єктивно носить перехідний характер.

У професійно-практичній сфері уроки Заходу повинні стати в пригоді при створенні національної моделі змішаної економіки та відповідної системи державних фінансів з урахуванням вітчизняних реалій. Починати тут необхідно з переборення ціннісно-етичних аномалій у масштабі суспільства. В сфері оподаткування гаслом дня повинна стати повна відповідальність платників перед фіском, а в сфері державного кредиту — відновлення довіри кредиторів до держави. Мовиться також про свідоме, хоч і обмежене, регулювання економіки, що стало нормою в усіх розвинутих країнах. Адже уряди західних держав аж ніяк не самоусунулися від вирішення проблем довготермінового й стратегічного характеру в тих сферах, де переваги ринкового саморегулювання не діють. Скорочення величини державного сектора ще не рівнозначне послабленню ролі держави.

Важливо зафіксувати, що на Заході чітко визначилась тенденція до соціально орієнтованого суспільства, у якому гарантується соціальний захист громадян при умові їх належної відповідальності перед фіском. Українська наука не повинна перебувати осторонь пошуків засобів і коштів реалізації загальносвітових тенденцій до справедливого соціального устрою на ґрунті своєрідності наших обставин. Тут належить відмовитись від, за словами М. Фрідмена, адамосмітівського синдрому — впевненості, що любов до ближнього менш економічно продуктивна, ніж байдужість до нього.

Ще одне завдання, вирішуване в Україні з озиранням на Захід, полягає в науковому обґрунтуванні фінансової політики, адекватної складній проблемі формування відкритої економіки одночасно з захистом вітчизняного товаровиробника та національних економічних інтересів. Таким чином, у практичному аспекті фінансове знання, наслідуючи Захід, зобов'язане обслуговувати національні проблеми господарського, соціального і зовнішньоекономічного характеру.

Офіційна радянська фінансова наука зберігала відособлену позицію, відкидаючи саму можливість існування єдиної світової фінансової науки як продукту інтегральних зусиль фінансової думки представників усіх країн і народів. Вона постійно твердила про вирішальні переваги марксистсько-ленінської методології над антинауковими, "вульгарними" буржуазними вченнями. Той чи інший учений найперше характеризувався як буржуазний, а потім уже — як американський, англійський і т. д. Отже, при запереченні загальнолюдовського характеру фінансової на-

уки допускалась можливість окремішності науки за класово-партійною ознакою. Щоправда, в період всеохоплюючої методологічної гегемонії історичного матеріалізму роботи, виконані в жанрі “критики буржуазних теорій”, (до чого в 70 — 80-ті роки був причетний і автор цієї книги), все ж зреалізували роль свого роду “культуртрегерства”, ознайомлюючи читачів з західною фінансовою думкою, і з цього погляду були корисними. В сучасних умовах знайомство з фінансовою думкою Заходу як процесом пізнавальної взаємодії між дійсністю й інтелектуально-теоретично озброєною свідомістю певної національної приналежності та громадянсько-політичної орієнтації відкриває шлях до характеристики індивідуальних поглядів і цілих наукових шкіл як за їх національно-державним походженням, так і універсальним науковим змістом загальнолюдського призначення.

За пропонованою нами типологією найбільш вагомими надбаннями фінансової думки мають і/або послідовно проходити чотири рівні: особисто-авторський, відомчо-корпоративний, національний, універсальний (останній допускає смислові варіанти: світовий, загальнолюдський, космополітичний, міжнародний). Значні наукові результати коріняться в особистих зусиллях і досягненнях дослідника, — обумовлені національно-державним середовищем, вони можуть бути і світового визнання. Так, вчення про бюджет і бюджетний процес, прогресивне оподаткування, митний протекціонізм і т. д. зародились в умах конкретних учених і державних діячів у певному локально-історичному середовищі, але давно позбулися ознак свого походження, перетворившись у загальновідомі істини. Останні втрачають національний характер, — національними завжди залишаються лише інтереси, котрі обслуговує наука, та проблеми, що вирішуються за допомогою науки.

Назва відомчо-корпоративної науки свідчить сама за себе, — вона утримує деперсоналізований інституціональний характер. На відміну від індивідуалізованої академічної науки, відображеної в авторських працях, відомча наука — продукт колективних творчих зусиль спеціалістів на близьких до фінансової практики професійному й адміністративному рівнях. До прикладу, неможливо виявити “винахідника” найновітнішого способу оподаткування — податку на додану вартість, уже не кажучи про більш давні податки. Якщо авторські дослідження іноколи наповнені екстравагантним змістом як, скажімо, стародавній перпетуум-мобіле фінансової науки — неодноразові проекти єдиного податку, — то подібне неймовірно на відомчому рівні.

Національно орієнтована наука визначається перш за все позицією її творців як особистостей, учених і громадян. Адже дійсність вивчається

під впливом переконань дослідника, в світлі його нормативно-світоглядної інтерпретації. Національно зумовлені дослідження повинні порушувати актуальні питання фінансової теорії і практики, відповідати нагальним інтересам суспільства та потребам державотворення. З цього погляду прикладом національного розуміння завдань науки є творчість провісників німецького “економічного дива” XIX століття Фрідріха Ліста (1789— 1846) і Вільгельма Рошера (1817 — 1894). Вони оголосили вчення класиків англійської політичної економії абстрактною, лжеуніверсальною “конторською теорією”. Натомість була запропонована модель національної політекономії як науки, що виражає національно-державні інтереси в конкретній історичній ситуації. В її арсеналі обґрунтовувались такі заходи фінансово-економічної політики, як митний протекціонізм з метою захисту вітчизняного виробництва до часу досягнення ним конкурентоспроможного рівня; пільгові податки для розширення національного ринку; державна фінансова підтримка творення “інтелектуального капіталу” (освіта, наука, культура, винаходи). Програмна праця Ф. Ліста “Національна система політичної економії” вийшла друком у 1841 році, але й сьогодні важко знайти контраргументи проти подібного економічного націоналізму, навіть обстоюючи вільний ринок.

У цьому зв'язку доречно зауважити, що на зламі XX і XXI століть Україна переживає такий період свого розвитку, коли варто прислухатись, звичайно, з корекцією на вітчизняні умови до ідей і порад тих представників фінансового знання, хто проповідував і проповідує національні засади господарсько-фінансової політики, пристосовані до певних обставин і вимог моменту, пропонує державно-національну ідентифікацію проблем та інтересів. Якщо суб'єктивізм віддає перевагу денационалізованому дедуктивному методу пізнання і до того ж інколи стерилізованому від етичних цінностей за допомогою математичного викладу, то ситуаційний історизм — національно-орієнтованому індуктивному методу. Зміст “націоналізованої” фінансової науки не зводиться виключно до інтересів державного бюджету, хоч їх, безумовно, зараховано до інтересів вищого державного порядку. Чільна її мета полягає в теоретичному осмисленні та комплексному підході до фінансових можливостей економіки, населення і держави як цілого, а також у розробці питань фінансового мистецтва, пристосованого до вітчизняних умов і національного менталітету, котрий, як сигналізує соціальний досвід, не допускає безоглядного фінансового макіавеллізму. В західних країнах суто бюджетні інтереси підпорядковані критеріям суспільного добробуту та загального життєвого рівня.

Уроки тих наукових шкіл та фінансових адміністрацій, які здійняли на субстанціональний рівень поняття національних інтересів, посіли своє місце (див. схеми 8.1, 8.2) в теоретично-інтелектуальній спадщині та емпіричному арсеналі фінансової науки. У цьому розумінні фінанси поставлені на службу запитам суспільства, від яких владу не звільняє ніяка теорія, оскільки в цьому полягає власне сенс існування й діяльності держави.

Значення державних фінансів висуває на провідну роль міністра фінансів. Не випадково в найдавнішій західній демократії — у Великій Британії — прем'єр-міністр володіє офіційним титулом першого лорда казначейства (First Lord of Treasury) як голова ради казначейства (міністерства фінансів). А посада міністра фінансів — канцлера казначейства (Chancellor of the Exchequer) є першою в уряді за своїм значенням по впливу на фінансово-економічну політику, фінансовий стан держави та її економічний розвиток. Недарма в історію країни найвидатніші міністри фінансів увійшли як лідери національного масштабу, з іменами яких асоціюються цілі епохи. Достатньо нагадати про Роберта Вальполя (1676—1745), Уільяма Пітта-молодшого, Бенджаміна Дізраелі (1804—1881), Уільяма Гладстона, Девіда Ллойд Джорджа (1863—1945). Державні діячі створюють собі подібну репутацію, коли ставлять національні інтереси умовою і метою виконання бюджету.

Таким чином, національно детермінована наука фінансів, як і персоналізоване фінансове мистецтво політичних діячів, — знання, що, маючи основною метою державно-національні інтереси, адекватно пояснює фінансові реалії та пропонує вирішення проблем за допомогою найбільш необхідних, раціональних й оптимальних при даних умовах фіскально-бюджетних заходів, і при тому в такий спосіб, щоб державні потреби обмежувалися наявними коштами, а кошти обумовлювалися нагальними потребами з реалізації аллокаційної, дистрибутивної та стабілізаційної функцій фінансової системи в інтересах економічного росту, суспільної стабільності, соціальної гармонії. В положеннях і рекомендаціях національної науки ситуаційно зумовлені інтереси змішуються з абстрактним раціоналізмом, індивідуальні прагнення — з суспільними вигодами.

З боку урядових структур реалізація національних інтересів засобами оподаткування означає запровадження адаптаційного, а не пенітенціарного податкового режиму щодо вітчизняного виробництва. В західних країнах навчилися розраховувати фіскальні заходи таким чином, щоб завдавати мінімального клопоту суспільству або компенсувати заподіяні обмеження вигодами державної діяльності, загалом — гарантувати більше користі, ніж шкоди. В сфері державного кредиту національний

інтерес полягає не тільки в якомога дешевших і вигідніших для держави позиках, оскільки в такому випадку бюджетні міркування ставляться вище загальнонаціональної доцільності державного кредиту. Стрижень проблеми в тому, що державні позики не повинні обмежуватися пасивною метою покривання бюджетного дефіциту, а виконувати активну роль сприяння росту валового продукту і національного багатства. Адже є країни з досить значним дефіцитом і держборгом, але процвітаючі завдяки стабільно високим темпам росту ВВП, у тому числі й за рахунок використання запозичених коштів у інвестиційному режимі.

Космополітизм науки полягає в загальнолюдському призначенні її теоретичних досягнень та вироблених рецептів фінансово-економічної політики. Де б не виникли нові ідеї, ким би не були створені, вони однаково належать усім неофітам, однаково придатні усім споживачам фінансового знання. Прикладом космополітично-нормативної науки може слугувати оплот ліберальної й монетаристської думки з репутацією "всесвітнього фінансово-економічного розуму" — Міжнародний валютний фонд. Експерти МВФ керуються принциповою передумовою, що національні відмінності несуттєві, економічні закони завжди й усюди, у будь-якій країні діють без різниці, з незмінною ефективністю. Так, у вирішенні кардинальної для багатьох країн проблеми дефіцитності бюджетів рецепти МВФ зводяться до таких універсальних підходів:

- суттєве зменшення державних видатків;
- підвищення банківського відсотка та скорочення масштабів кредитування;
- регулювання обмінного курсу національної валюти з метою здешифлення експорту та здорожчання імпорту з урахуванням, що девальвація протипоказана при високій частці імпорту та значній зовнішній заборгованості в іноземній валюті;
- лібералізація правил зовнішньої торгівлі та міжнародного руху капіталу.

В основі порад МВФ закладено тезу, що фінансово-економічні проблеми мають одне походження — державне марнотратство, а тому лише економічність урядів здатна забезпечити здоров'я державних фінансів. Неодноразово висловлювалась підозра, що рецепти МВФ, хоч і базуються на досвіді індустріально розвинутих країн, у призначенні для країн-боржників розраховані передусім на створення фінансово-економічних передумов повернення боргів позикодавцям. Головна мета МВФ — забезпечення функціонування міжнародної фінансової системи в тому розумінні, що країни-боржники повинні зберігати здатність виконувати свої зобов'язання з обслуговування зовнішнього боргу. Умови,

на яких МВФ надає кредити, підпорядковані подвійній меті: стабілізації обмінного курсу валюти та створенню позитивного торгового балансу, що вигідно кредиторам, оскільки скорочення витрачання коштів усередині країни та розширення експорту за валюту сприяють вишлаті боргів. Як вважають деякі західні експерти, МВФ у відношенні до боржників і кредиторів поводить себе асиметрично на користь останніх. Відкидаючи національно-ситуаційне обґрунтування фінансово-економічної політики, інтелектуали МВФ наражаються на звинувачення у схильності до властивого марксистові економічного детермінізму¹⁵.

Завданнями створення повноцінної ринкової економіки, демократичної правової держави вже обумовлено, що вітчизняна фінансова думка ще роки, а то й десятиріччя рухатиметься траєкторіями, прокладеними західними ідеями, одночасно напрацьовуючи свої доробки. В такій ситуації найкращий вибір — орієнтація на прийнятні для вітчизняних умов запозичувані теорії, моделі, методи, адаптація до найбільш перспективних з них. Сучасна західна фінансова наука представлена на всіх рівнях: національному, космополітичному, міжнародному. В цій якості вона впливає на вітчизняну науку і фінансово-бюджетну практику. Національно зумовлена наука державних фінансів в Україні тільки розвивається. Її міжнародне значення — справа майбутнього.

Одна із настанов науково-фінансової спільноти нашої країни — відновити зв'язок часів і спадкоємність ідей, перервані абсолютизмом комуністичної ідеології, що не допускала науково-теоретичного плюралізму. Щоправда, в радянський період фінансова думка Заходу не виходила з наукового вжитку в своєрідних формах дисципліни "Фінанси капіталістичних держав" у вищих навчальних закладах та численних публікаціях на тему критики "буржуазних" теорій, до чого був причетний і автор цих рядків. Необхідно також поновити справедливість щодо штучно замовчуваних, незаслужено забутих праць та ідей українських учених-фінансистів. Зокрема, йдеться про політкоекономічні домінанти сучасної фінансової теорії — суб'єктивізм, індивідуалізм й маржиналізм, які мають давню традицію у нашій фінансовій літературі.

В часи, коли в угоду трудовій теорії вартості було узаконено таврувати економічний суб'єктивізм як антимарксистську, "вulгарну" аполгетіку, нами була опублікована стаття "Суб'єктивістська теорія вартості і буржуазне вчення про фінанси держави", в якій автор, ухилившись від крайніх форм наукової необ'єктивності та обов'язкової тоді ідеологічної нетерпимості, завуальовано-нейтрально відзивався про "властиву методології суб'єктивізму схильність до прагматичного еклектизму і синтезу різних поглядів"¹⁶. Це було спробою повернутись до оцінки

пізнавальних можливостей та наукового потенціалу ідей “австрійської теорії”, раніше докладно і з розумінням охарактеризованої київськими професорами М. М. Цитовичем (1861 — 1913) у докторській дисертації “Місцеві видатки Прусії в зв’язку з теорією місцевих видатків” (Київ, 1898 р.) та М. І. Мітіліно в україномовних підручниках “Елементи фінансової науки” (1926) й “Основи фінансової науки” (1929).

М. І. Мітіліно знайшов суб’єктивістську теорію в її застосуванні до вчення про державні фінанси як “цікаву”¹⁷. М. М. Цитович називає ті ж імена фундаторів фінансової науки, котрі приведені в уже згадуваній антології “Класики теорії державних фінансів”, але розпізнавши їх на 60 років раніше і в деяких моментах проаналізувавши їх творчість значно глибше. До того ж, дисертація написана мовою вченого-гуманітарія ХІХ століття, для якого піклування про суспільні інтереси, про долю німецьких, бідних і нещасних — вищий моральний імператив, що повинен трансформуватись у фінансову функцію публічно-правового характеру. Та, що найоригінальніше і, як засвідчив час, найактуальніше в монографії Цитовича, — це співставлення суб’єктивістської теорії з науковим соціалізмом К. Маркса. Хоч марксистки не раз піддавали зневазі погляди суб’єктивістів, Цитович підходить до висновку, що “між масштабом рівності жертв і соціалістичними масштабами розподілу обов’язків та благ існує принципова спорідненість”¹⁸. Він, проте, пророче застерігав, що загальна працелюбність і добросовісність у споживанні реально нездійснені, оскільки неминуче більш сумлінні члени суспільства, більш старанні та чесні експлуатуватимуться ледачими й жадібними¹⁹.

Враховуючи суб’єктивно-психологічні засади людської поведінки, Цитович не відкидав соціал-демократичну модель суспільного устрою. Задоволенню потреб у таких суспільних благах індивідуального споживання, як особиста безпека, освіта, медична допомога, засоби сполучення та інформації не перешкоджає принцип розподілу через бюджетні канали, запропонований соціалізмом, а не вільним ринком. На Заході сьогодні про це можна прочитати у будь-якому університетському підручнику. “Справжній комунізм починається там, де забувається істинна природа людини і нехтується сфера індивідуалізму, необхідного для прогресу людства”²⁰, — попереджав Цитович. Він одним із перших серед наших учених-співвітчизників порушив питання у такому ракурсі: не фінансово-економічна теорія і фіскально-бюджетна практика під кутом зору марксизму, а марксизм з точки зору економічної теорії й фінансової науки.

З поглядами Цитовича споріднена позиція тих західних мислителів, хто визнає, що комуністичні переконання демонструють здебільшого протестний характер, породжуючись занепокоєністю соціальними про-

блемами, надмірною індивідуалістичністю класичного капіталізму. Звідси невмирущі істини конвергентної соціал-демократичної програми, котра через ринок пропонує майже всі мислимі споживчі товари, а через державний бюджет гарантує соціальний захист і палєжні суспільні блага. Звідси і теоретичне осмислення фінансово-економічних реалій, що, відкидаючи урівнювальну несвободу комуністичного режиму, допускає суміщення соціальної нерівності з соціальною справедливістю, поряд з індивідуальним багатством оголошує суспільним благом державну владу, котра забезпечує вільний доступ громадян-споживачів до благ, фінансованих з бюджету.

Так, лауреат Нобелівської премії 1974 року шведський економіст Гунар Мюрдаль звернув увагу на ту обставину, що, здавалося б. "чистота", себто досконала, ідеалізована теорія державних фінансів у трактуванні податків як адекватного фіскального еквівалента вартості суспільних благ, повинна опиратись на принцип майнової рівності. властивий комуністичній моделі соціально-економічного устрою. Мюрдаль проте, зауважує, що "в комуністичній економіці відсутнє оподаткування, оскільки відсутня приватна власність"²¹. З такого погляду, справжньої фінансової системи немає там, де податки держава в особі державних підприємств та організації сплачує державі в особі бюджетного відомства і де цей процес контролюється державними органами. Пільки в контексті обов'язкової наявності приватної власності як матеріально-економічної бази податкової системи необхідно розуміти теорію справедливого оподаткування Вікселя-Ліндаля-Мюрдаля. В тому, що сучасна Швеція уособлює собою соціал-демократичну модель ринкової економіки, користується репутацією країни загального благоденства, відчуваються інтелектуальні впливи її великих учених-економістів

* * *

Підсумовуючи сказане про орієнтації на західні цінності української вітчизняної фінансової думки в контексті сучасного стану української державності, економіки і науки можна визначити, що національно усвідомлювана фінансова думка як сума наукових теорій, емпіричних знань, нормативних ідеалів повинна відповідати наступним вимогам.

— визнаючи міжнародне значення універсалістських положень світової фінансової науки, домогтися їх органічного й несуперечливого синтезу з ціннісними орієнтаціями, національними особливостями, результатами досліджень вітчизняних учених-фінансистів;

— задіяти в активний науковий вжиток праці провідних представників вітчизняної фінансової науки в минулому і сучасному, на цій основі здійснити ретроспективну оцінку й розпочати переоцінку всіх етапів її розвитку, без чого неможливий її подальший розвиток;

— перебувати в руслі основних тенденцій світової фінансової думки з наголошенням на питаннях науково-теоретичного відставання від учених західних країн;

— виражати національні цілі через адекватне фінансовим можливостям осмислення економічних реалій, соціальних потреб українського суспільства, політичних інтересів держави; давати наукове обґрунтування реального вирішення актуальних проблем;

— застосування запозичених теоретичних схем і готових рецептів фінансової політики, що довели свою ефективність на Заході, повинно бути критичним, співвідноситись з історичним досвідом і реаліями сучасної України;

— у сфері розробки тих розділів фінансового знання, котрі мають нормативне значення для формування фінансової політики, в епіцентрі національно самовираженої фінансової думки однаково повинні знаходитись як питання прав особистості, що реалізуються через систему державних фінансів, так і етика громадянського обов'язку перед державним фіском.

Є підстави сподіватися, що взявши на озброєння досягнення світової фінансово-економічної думки, а також практичний досвід функціонування фіскально-бюджетних систем розвинутих країн, вітчизняна фінансова наука, опираючись на власні сили та уникаючи шаблонних приписів, зуміє самостійно консультувати формування відповідної національним інтересам фінансової та макроекономічної політики.

Примітки

¹ Цит. по: Ш и л л ь И. Современная теория финансов и ее влияние на финансовую администрацию в западно-европейских государствах. — СПб., 1860. — С. 74.

² Из интервью: Независимая газета. — 1995. — 17 октяб.

³ Зокрема, йдеться про запроваджену Бісмарком фінансову політику соціальних допомог, що була ліберальним новаторством, нечуванім у кінці XIX ст.

⁴ Від *сапета* на середньовічній латині — двірцева казна.

⁵ Від *mercante (ital.)* — торгівець.

⁶ К е н е Ф. Избранные экономические произведения. — М.: Соцэктгиз, 1960. — С. 232.

⁷ Ф о р Э. Опала Тюрго. 12 мая 1776 г.: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1979. — С. 369 — 374.

⁸ S h a n d A. H. The Capitalist Alternative: An Introduction to Neo-Austrian Economics. — New York and London: New York University Press, 1984. — P. 178 — 184.

- ⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 17.
- ¹⁰ Маркс К. Капитал: Критика политической экономии. Т. 1. — М.: Политиздат, 1969. — С. 767.
- ¹¹ Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. — М.: Госполитиздат, 1950. — С. 41, 111.
- ¹² Musgrave R. A. The Theory of Public Finance. — New York etc.: McGraw Hill, 1959. — P. 427.
- ¹³ Rosen H. S. Public Finance. — Burr Ridge etc.: Irwin, 1992. — P. 50.
- ¹⁴ Schumpeter J. A. History of Economic Analysis. — London: George Allen & Unwin, 1955. — P. 32.
- ¹⁵ Окремі критики не без сарказму зауважують, що сповідувана МВФ доктрина неолібералізму замінила собою марксизм, а вердикт МВФ його клієнти — країни СНД сприймають тепер як сприймали колись рішення чергового з'їзду КПРС.
- ¹⁶ Андрущенко В. Л. Субъективистская теория стоимости и буржуазное учение о финансах государства // Экономические науки. — М., 1983. — № 1. — С. 82.
- ¹⁷ Мітіліно М. І. Основи фінансової науки. — К: Державне видавництво України, 1929. — С. 114 — 115.
- ¹⁸ Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — Киев, 1898. — С. 164.
- ¹⁹ Цытович Н. Цит. раб. — С. 206.
- ²⁰ Цытович Н. Цит. раб. — С. 221.
- ²¹ Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory. — London: Routledge and Kegan Paul, 1965. — P. 179.

9. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА ФІНАНСОВОЇ ДУМКИ

“Держава не повинна втручатися в економічні відносини!” — Немає фрази більш безглуздої, невірної, недоладної! Остерігайтеся цієї помилки, котра могла б стати згубною для прогресу¹.

Фердінанд Лассаль

Найбільш небезпечна думка — це сподівання, наче держава здатна виправити економічний механізм. Зазвичай, втручання держави закінчується тим, що вона обмежується введенням нового податку й задовільняє з одержаних сум особливо галасливих крикунів².

Генрі Форд

За нашим висновком, смислове ядро наукової й адміністративної фінансової думки віпродовж віків зводилось до протилежних тверджень, висловлених у пропонованих епіграфах. Основний вектор осмислення фінансово-економічних реалій визначався різнонаправленими тлумаченнями ролі держави в економіці та життєдіяльності суспільства, а звідси — різноголоссям відносно значення та масштабів державних фінансів. Складений нами фінансовий літопис західних країн Старого і Нового світу розкриває послідовність віковичної еволюції науково-теоретичних ідей та поступального розвитку фінансових інститутів. Підтверджується думка французького вченого-фінансиста Поля Марі Годме, що “історичне минуле висить, як правило, важким тягарем над фінансовим життям кожної країни”³. Взята в цілому, фінансова історія Заходу склалась з величезного масиву подій та інтелектуальних явищ, походження яких пояснюється впливом обставин часу та суспільних потреб на виникнення ідей, а поява самих ідей є іманентною властивістю творчої людської натури.

Узагальнююче уявлення про стан фінансової думки як сукупність наукових концепцій і фіскально-бюджетних технологій, про фінансову

теорію в її літературному відображенні та законодавчо зафіксовану практику лише за тематично-проблемними ознаками залишається неповним без комплексного бачення інтелектуальних та інституціональних подій в сфері державних фінансів у їх розвитку в часі. Хронологія ідей і фактів створює можливість враз, одним поглядом охопити усе, що відбувалося впродовж сотень років, прослідкувати закономірності подій, виявити їх мотиви і тенденції на майбутнє.

Саме таку роль виконують пропоновані нижче систематизовані в хронологічному порядку дані, що складаються з дати, місця й короткого опису подій.

За характером явищ фінансової історії на її початках фінансова практика безумовно випереджала теорію. Стосовно фінансів думки стародавніх мислителів носили фрагментарний характер у контексті тодішніх універсальних знань. Перші професійні праці з елементами наукової розробки питань державних фінансів належать до епохи Відродження та Нового часу. Евентуальну й інтелектуальну історію державних фінансів ми пропонуємо умовно розділити на *три етапи*, котрим відповідають три рівні фінансового мислення:

- дотеоретично-архаїчний етап;
- нормативно-телеологічний, науково-пропедевтичний, приватно-правовий етап;
- теоретизований, прагматичний, публічно-правовий етап.

На першому етапі (антична епоха і раннє середньовіччя) державно-фінансові події були спорадичними продуктами обставин, диктувались потребами, залежали від особистої волі правителів. Фінансові заходи мали досить слабку, а то й цинічну, етичну мотивацію і зовсім не мали теоретичного обґрунтування.

На другому, найбільш тривалому етапі від середньовіччя до кінця XVIII століття фінансова думка еволюціонує від схоластично-клерикального тлумачення деяких положень до поступово наростаючого наукового пояснення фінансових явищ. Наука набуває незалежного від релігії статусу, але фінансова практика й адміністрація залишаються у владі абсолютистсько-монархічних режимів, які інколи поводять себе авантюристично за принципом французького короля Людовіка XV: “Après nous le déluge” (“Після нас хоч потоп”). Проте, під впливом суспільних настроїв, наукових ідей, буржуазного раціоналізму, під натиском революційних рухів йде підготовчий процес до радикальних перетворень у сфері державних фінансів.

Евентуально-інтелектуальна хронологія державних фінансів

- 594 р. до н. е. Реформи архонта Солона в Афінах: анулювання державного боргу, право участі в управлінні надається за майновим цезом та сумою сплачуваних податків
- 506 р. до н. е. Запровадження в Римі фіскальної монополії на сіль. Народні заворушення, викликані подорожчанням солі
- V ст. до н. е. Ксенофонт у трактаті "Про доходи Афінянської республіки" розробляє питання мита, податків, державного майна
- 353 р. до н. е. Запровадження в Римі податку на звільнення рабів. Вважається першим в Європі постійним прямим податком
- IV ст. до н. е. Демосфен звинувачує афінян у втраті громадянських чеснот: ухиленні від податків і прагненні до утриманства. Арістотель зараховує до джерел державних доходів воєнну здобич
- 285 – 247 рр. до н. е. Цар Єгипту Птолемей II Філадельф запроваджує "Податковий статут"
- 264 – 241 рр. до н. е. Перше відоме в історії Європи державне банкрутство: для погашення боргу, спричиненого Пунічною війною, уряд Риму запровадив асс (монету) вагою у 6 унцій замість 12
- 133 – 121 рр. до н. е. Народні трибуни Римської республіки брати Гракхи проводять земельні й "хлібні" закони на користь плебсу. Вважаються першим взірцем соціального законодавства
- 6 р. н. е. Перепис майна і населення Римської імперії з метою оподаткування, згадуваний у Євангеліях у зв'язку з історичними обставинами Різдва Христового
- Близько 14 р. Римський імператор Октавіан Август уводить акцизи, податки з спадщини, на продаж рабів, на холостяків
- 27 р. Імператор Октавіан Август розмежував державні доходи на сенатські (ераріум) та імператорські (фіск)
- У межах 14 – 37 рр. Девіз оподаткування, проголошений імператором Тіверієм: "Ton deri vult, non deglubi" ("Вівцю треба стригти, а не обдирати")
- У межах 37 – 41 рр. Імператор Калігула вводить у Римі податок на повій. Вважається першим в Європі податком з грошового доходу в формі особистого заробітку
- У межах 69 – 79 рр. Імператор Веспасіан запроваджує оподаткування громадських убіралень (звідси – "гроші не пахнуть"). Вважається першим податком на торговий капітал
- 212 р. Імператор Каракалла поширює на населення провінцій права римських громадян та загальноімперські податки

- 297 р. У зв'язку з господарським занепадом римський імператор Діоклетіан здійснює спробу замінити грошові податки натуральними
- У межах 323 – 337 рр. Костянтин I вводить високий подушний податок, що вважається однією з причин занепаду Римської імперії
- IV ст. У Римській імперії посада куріалів, які відали збиранням і витрачанням податків та відповідали за педоїмку власним майном, стає спадковою
- VIII ст. Від назви піратського замку Тариф у Гібралтарській протоці етимологічно походить термін “митний тариф”
- 805 р. Капітулярій про податки короля Франкської держави, що враховував платоспроможність
- 1066 р. Заснування королем Вільгельмом I Завойовником казначейства (Exchequer, Treasury) в Англії
- 1086 р. “Книга Страшного Суду” (Doomsday Book) – земельний і майновий кадастр в Англії з метою оподаткування
- 1165 р. В Англії з метою збору коштів для фінансування третього хрестового походу проводиться податковий кадастр
- Кінець XII ст. “Саладінова десятина” – державний (не церковний) цільовий майновий податок, що стягувався в країнах Західної Європи на фінансування хрестових походів
- 1207 р. Англійський король Іоанн Безземельний запроваджує податки на рухоме майно і церковні маєтності, що спричиняє конфлікт з римським папою Іннокентієм III
- 1210 р. Одноразове оподаткування євреїв Іоанном Безземельним
- 1215 р. “Велика хартія вольностей” (Magna Charta) – обмеження влади королів у Англії щодо запровадження податків
- 1273 р. Богослов Фома Аквінський засуджує державні позики як такі, що ослаблюють державу, принижують її авторитет
- 1285 р. Богослов Егідій Колонна засуджує відсотки за кредит як плату за час – дароване Богом суспільне благо
- XIII ст. За етимологічним походженням від латинських слів *finis* (строк уплати), *financia* (готівка, дохід), *finatio* (грошовий платіж) в Італії починається вживання терміну “фінанси”
- 1302 р. Перша згадка про розпис державних доходів і видатків у Франції. Регулярна бюджетна звітність провадиться з 1814 р.
- 1303 р. Король Франції Філіп IV з приводу прав оподаткування вступає в збройний конфлікт з папою Боніфацієм VIII
- 1315 р. Перша страата за зловживання керівника фінансового відомства у Франції. До 1781 р. страчені ще 36 міністрів

- 1355 р. Введення акцизу на сіль (*gabelle*) у Франції
- 1379 р. Перша згадка про розпис державних доходів і видатків у Англії. Регулярна бюджетна звітність ведеться з 1689 р.
- 1381 р. Повстання Уота Тайлера в Англії, інспіроване принизливою формою обліку платників подушного податку
- 1429 р. Жанна д'Арк випрошує в короля Карла VII імунітет від податків для мешканців села Домремі (діяв до 1789 р.)
- 1439 р. Введення у Франції *Taille reelle* (податку на землю та домоволодіння) і *Taille heronnelle* (подушного податку)
- 1440 р. Богослов і юрист Ніколай Кузанський пропонує ввести в Німеччині загальноприбутковий податок
- 1469 р. Італійський меркантиліст Діомід Карафа у праці "De regis et boni principis officio" (опублікована в 1668 р.) рекомендує збалансовані бюджети, помірні відкупні податки
- 1522 р. Французький король Франціск I з фіскальною метою запроваджує продаж державних посад
- 1527 р. Нікколо Макіавеллі рекомендує загальномайновий податок
- 1529 р. В трактаті Маттео Пальмієрі "Della vita civile" податки інтерпретуються як плата за допомогу і захист індивідуумів
- 1531 р. Заснування фондової біржі в Антверпені. Перші міжнародні операції з облігаціями державних позик
- 1574 р. На пропозицію нагороди на вибір — вічне звільнення від податків чи заснування університету — громадяни міста Лейдена (Нідерланди) обирають університет
- 1577 р. У праці "Про республіку" французький учений Жан Боден класифікує й порівнює сім джерел державних доходів
- 1580 р. Виходить "Трактат про фінанси Франції" Анона
- 1581 р. Виходять "Тасмниці фінансів Франції" Н. Фроументау
- 1585 р. Видано друком "Загальний порадинок з фінансів [Франції]" Ж. Геннеквіна
- 1586 р. Виходить у світ "Трактат про талью та інші податки [Франції]" Ж. Комбе
- 1589 р. Італійський учений Джованні Ботеро в роботі "Della ragion di stato" виступає проти позик і за посередні податки, вказує на можливість зловживання державним кредитом
- 1600 р. Заснування Ост-Індської торгової компанії. Кредитувала англійський уряд, самостійно фінансувала колоніальні завоювання. Ліквідована в 1858 р.

- 1601 р. Введення в Англії місцевого податку на утримання бідних з доходів від нерухомості (Poor Rate). З 1739 р. об'єднується з іншими податками і втрачає цільовий характер
- 1615 р. Антуан Монкретєєн у "Трактаті політичної економії" пропонує замінити соляну регалію (габель) прибутковим податком
- 1620 р. Запровадження фіскальної монополії на тютюн в Англії
- 1628 р. Англійський парламент осуджує акцизи як "беззаконну і дивну вигадку з небезпечними наслідками для держави"
- 1635 р. "Корабельний податок" (Ship Money) як привід для боротьби за фіскальні прерогативи між королем Карлом I і парламентом. Пролог Англійської революції XVII ст.
- 1636 р. Запровадження фіскальної монополії на тютюн в Іспанії
- 1637 р. За допомогою високого акцизу припиняється "тюльпаноманія" – колосальна спекуляція саджанцями тюльпанів, що спричинила біржевий крах у Голландії
- 1640 р. У "Політичному заповіті" кардинал А. Рішельє формулює максимум: "Не слід переобтяжувати підданих податками, але не слід і брати з них менше, ніж потрібно для держави"
- 1643 р. Введення в Англії акцизів на пиво, вино, тютюн. Входить у вжиток народна назва акцизу – "голландський чорт"
- 1649 р. Рух левеллерів в Англії. Визнавали рівність усіх перед фіском й оподаткування кожного відповідно майнового стану
- 1651 р. Виходить у світ книга Томаса Гоббса "Левіафан"
- 1656 р. У праці "Teutscher Furstenstaat" німецький камераліст Людвіг Секендорф рекомендує ввести обов'язкову початкову освіту та основу на акцизах податкову систему
- 1662 р. Запровадження в Англії податку на печі та димарі (замінений у 1699 р. податком на вікна)
- 1662 р. Виходить друком "Трактат про податки і збори" Уільяма Петті, де пропонуються посилені податки на іноземців та євреїв
- 1666 р. Запровадження у Франції державної субсидії для батьків десяти дітей. Скасована Кольбером як невинуватена
- 1670 р. Запровадження фіскальної монополії на тютюн в Австрії
- 1672 р. Єдиний у фінансовій історії Англії тимчасовий дефолт із внутрішнього державного боргу
- 1674 р. Запровадження фіскальної монополії на тютюн у Франції
- 1680 р. Купець Ф. Лежандр на прийомі у Ж. Кольбера виголошує знамениту фразу: "Laissez faire, laissez passer!"

- 1685 р. В Німеччині виходить праця Крістіана Теутофілуса “Акциз як золота копальня”
- 1688 р. В Англії у формі цивільного листа кошти монарха остаточно відокремлюються від державних фінансів
- 1689 р. У “Біллі про права” як юридичному оформленні “Славної Революції” закладається конституційний бюджетний устрій Великої Британії, основи якого збереглися донині
- 1692 р. Запровадження земельного податку (Land Tax) в Англії
- 1694 р. Заснування Англійського банку як емісійного центру та кредитора уряду. Банк націоналізований у 1946 р.
- 1695 р. Запровадження в Англії податку на холостяків і вдівців
- 1698 р. В “Трактаті про державні доходи і торгівлю Англії” фізіократ Чарльз Давенант рекомендує зниження оподаткування земельної власності і розширення акцизів
- 1701 р. У зв'язку з початком війни за Іспанську спадщину у Франції запроваджується капітація — надзвичайний податок на дохід
- 1703 р. Метуенський договір про преференціальну торгівлю вином і шерстю між Англією та Португалією. Викликав науковий інтерес у А. Сміта, Ф. Ліста та інших учених. Розірваний у 1842 р.
- 1707 р. У Франції виходить у світ книга Себастьяна Вобана про “королівську десятину” (“Projet d'une dixième royale”)
- 1710 р. Міністр фінансів Франції Н. Демаре за проектом С. Вобана робить невдалу спробу запровадження десятини (10%-го податку) на доходи усіх верств суспільства
- 1711 р. В Англії виходить друком “Історія та старожитності казначейства” Томаса Мадокса
- 1714 р. У Пруссії вводиться державна регалія на поштові послуги
- 1716 р. Державний борг (Government Debt) Англії офіційно оголошується національним боргом (National Debt)
- 1718 р. Австрійський уряд проводить Міланський кадастр об'єктів Земельного податку з доходності. Закінчений у 1759 р.
- 1718 р. Державне банкрутство (дефолт) Франції як результат фінансової політики Джона Ло
- 1720 р. Джон Ло викупує державний борг Франції за рахунок реалізації акцій, забезпечених емісією банкнот Королівським банком
- 1726 р. В Англії видано “Нарис про державні борги” Натанеля Гоулда

- 1736 р. Спроба обмежити продаж спиртних напоїв у Англії високими акцизами. Породила негативні соціальні наслідки
- 1743 р. В Італії виходить друком “Трактат про податки, гроші і політику охорони здоров’я” Карло Броччіа. Вважається першою спробою створення “чистої” теорії оподаткування
- 1751 р. У Великій Британії вперше емітуються облігації довготермінованої держпозики — консолідованої ренти (консолі)
- 1756 р. В Англії виходить “Нарис про засоби і кошти” Ф. Фауквієра з апологією подомового податку
- 1758 р. У “Дослідженні та роздумах про фінанси” Франсуа Форбонне пропонує диференціацію податків за ознакою “місто — село”
- 1766 р. Виходить у світ праця німецького камераліста Іоганн Юсті “Система державних фінансів”
- 1767 р. Вихід у світ “Основ поліції, торгівлі й державних фінансів” німецького камераліста Джозефа Зоншенфельса
- 1769 р. Друге державне банкрутство Франції
- 1770 р. У Пруссії вводиться державна монополія на продаж кави
- 1771 р. Іссак де Пінто в “Трактаті про обіг кредиту” розглядає державний кредит Франції як фактор національного процвітання
- 1772 р. Річард Прайс публікує памфлет “Відозва до громадськості з приводу національного боргу [Великої Британії]”
- 1773 р. “Бостонське чаювання” — пародні заворушення в Америці, викликані підвищенням мита на чай. Привід до війни за незалежність американських колоній від Великої Британії
- 1774 р. Рішар де Глан’єр пропонує “план економічного оподаткування” всіх мешканців Франції, включаючи коней, биків, овець
- 1775 р. У Франції скасовується солідарна відповідальність (кругова порука) при сплаті податків
- 1776 р. Виходить “Дослідження про природу і причини багатства народів” Адама Сміта, в V книзі якого “Про доходи государя або держави” розглядаються питання державних фінансів
- 1776 р. Анн Тюрго пропонує фінансово-політичну реформу, поєднуючу демократизацію самоврядування на муніципальному рівні з лібералізацією та гуманізацією податкової системи. Проект залишився нереалізованим
- 1780 р. Німецький економіст Йоханн Пфейффер у праці “Антифізіократ” висуває ідею єдиного податку на видатки
- 1781 р. Міністр фінансів Жак Неккер вперше публікує державний бюджет Франції, що справляє на суспільство величезне враження

- 1783 р. Р. Прайс публікує памфлет “Стан державного боргу і фінансів” з закликом викупити державний борг
- 1783 р. Австрійський імператор Йосиф II скасовує податкові імунітети за принципом: “свободу особистості потрібно відрізняти від свободи майна”
- 1784 р. Виходить друком праця Жака Неккера “Про управління державними доходами Французького королівства”
- 1786 р. Уряд У. Пітта (молодшого) створює погашувальний фонд для виплати національного (державного) боргу Великої Британії
- 1787 р. В Англії скасовується цільове закріплення податків за певними державними видатками. Всі доходи вносяться на рахунок Казначейства в Англійському банку
- 1789 р. Створення Міністерства фінансів Сполучених Штатів Америки (U. S. Department of the Treasury)
- 1789 р. Початок Великої Французької революції. Скасування податкових імунітетів і церковної десятини. “Декларація прав людини і громадянина” проголошує податки почесним обов'язком. Введення податкового цензу прав громадян. Емісія асигнатів. Гільйотинування “ворогів народу” – відкупщиків податків
- 1791 р. Приймається 10-та поправка до конституції США (Біль про права). Проголошується рівність фінансових прав і повноважень властей штатів з федеральним урядом
- 1795 р. Третє державне банкрутство Франції (VI р. за революційним календарем). Створення міністерства фінансів
- 1796 р. Французький революціонер Грахх Бабеф “в ім'я рівності” пропонує прогресивно-прибутковий податок
- 1798 р. В Англії землевласникам надається право викупляти поземельний податок одноразовим збільшеним внеском
- 1798 р. Одноразовий федеральний податок у США з вартості земель, будівель і рабів
- 1799 р. Перше запровадження прибуткового податку в Англії, під назвою утроєного податку на розкіш. Перше відоме в Європі визначення прожиткового мінімуму (60 ф. ст.)
- 1800 р. Закон про розпродаж державних земель у США. Переглядався в 1804, 1820, 1841, 1862 рр.
- 1801 р. У “Принципах політичної економії” Нікола Канар (Франція) обґрунтовує дифузцію податків – теорію нешкідливості оподаткування для економіки і платників
- 1802 р. Перше скасування прибуткового податку в Англії

- 1804 р. Джеймс Мейтленд у “Дослідженні про природу і джерела суспільного багатства” виступає проти скорочення державного боргу, за збільшення обсягу бюджетних видатків
- 1805 р. Друге запровадження прибуткового податку (Property Tax) в Англії за шедулярною системою справляння
- 1806 р. Введення рахівництва за системою подвійної (“італійської”) бухгалтерії в структурі державних фінансів Франції
- 1807 р. У Франції розпочате проведення парцелярного кадастру земель, закінчене в 1850 р.
- 1808 р. Імператор Наполеон I відновлює податок на вино
- 1810 р. Скасування податкових імунітетів у Пруссії
- 1811 р. Державне банкрутство Австрії (повторювалось у 1816, 1818, 1848 рр.)
- 1816 р. Друге скасування прибуткового податку в Англії та знищення усієї пов'язаної з ним звітності
- 1816 р. Протекціоністський тариф на бавовняні й шерстяні вироби в США. Переглядався в 1824, 1828, 1846, 1857 рр.
- 1817 р. Виходять у світ “Основи політичної економії та оподаткування” Давіда Рікардо
- 1820 р. Пруссія вводить прибутковий податок за класно-ранговою системою диференціації платників за соціальним статусом і майновим станом. (Кожний клас обирав депутатів парламенту окремо, але в однаковій кількості). Неодноразово реформувався
- 1820 р. Державне банкрутство Іспанії (повторювалось у 1837, 1851, 1873 рр.)
- 1826 р. Державне банкрутство Греції (повторилось у 1893 р.)
- 1831 р. Обсяг бюджету Франції вперше досягає 1 млрд. франків
- 1831 р. Чартисти в Англії подають у парламент петицію за прибутковий податок і проти податків на споживання
- 1832 р. Опубліковано “Основи фінансової науки” – підручник Карла Рау, названий “скарбом і славою німецького народу”
- 1834 р. Створення Німецького митного союзу. Припинив існування в 1871 р. після заснування Німецької імперії
- 1837 р. Франція першою з європейських країн запроваджує акциз на буряковий цукор
- 1837 р. Державне банкрутство Португалії (повторювалось у 1852, 1892 рр.)

- 1839 р. В англійський парламент надходить “національна петиція” на користь прибуткового податку (1,2 млн. підписів)
- 1841 р. Вихід у світ праці Фрідріха Ліста “Національна система політичної економії”, в якій пропонувався митний протекціонізм національного виробництва
- 1842 р. Остаточне запровадження прибуткового податку (Property and Income Tax) у Великій Британії “в силу граничної необхідності та на обмежений термін”. Супроводилось скасуванням ввізного мита більш ніж на 1000 товарів
- 1845 р. Виходять “Мемуари міністра державного казначейства, 1780 – 1815” Франсуа Мольєна – історія фінансів Франції наполеонівської епохи
- 1846 р. У Великій Британії приймається закон про вільну торгівлю. Скасовуються діючі з XV ст. “хлібні закони”, котрі регулювали імпорт та експорт сільськогосподарських продуктів
- 1848 р. Проголошення К. Марксом і Ф. Енгельсом у “Маніфесті Комуністичної партії” високого прогресивного податку на доходи як пролетарського ідеалу в оподаткуванні
- 1848 р. Виходить друком праця Джона Стюарта Мілля “Принципи політичної економії”, в книзі V-й якої (“Про вплив уряду”) розглядаються питання державних фінансів
- 1850 р. У роботі Еміля де Жірдена “Соціалізм і податок” пропонується добровільно-страхова теорія податків
- 1853 р. Виходить у світ “Історія оподаткування в Англії” У. Тейлера
- 1855 р. Видано “Дослідження системи державних позик у залежності від народного господарства” Карла Дітцеля, де абсолютизуються переваги позикового фінансування. Система держкредиту оголошується вінцем державності
- 1856 р. У Франції виходить друком праця Еспера де Пар’є “Історія загальних податків на власність і дохід”
- 1857 р. У роботі Еміля де Жірдена “Податок” пропонується заміна всіх податків єдиним податком на капітал
- 1858 р. У праці “Елементи фінансів” Жозефа Гарн’є пропонується заміна всіх податків єдиним податком на дохід
- 1860 р. З 40 робіт, поданих на конкурс Лозаннської академії, кращим визнається проект П.-Ж. Прудона (заміна непрямих податків прямими, оподаткування землі, скорочення державних видатків)
- 1862 р. Під час Громадянської війни в США тимчасово вводиться прибутковий податок, одночасно з чим створюється Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service)

- 1862 р. Завдяки Homestead Act кожен громадянин США може за 18 дол. приватизувати 160 акрів землі з федерального фонду
- 1863 р. Німецький соціаліст Фердинанд Лассаль виголошує промову "Непрямі податки і становище робітничого класу"
- 1865 р. Введення прибуткового податку в Італії
- 1866 р. У Великій Британії створюється Управління головного контролера, де останній призначається на посаду довічно
- 1867 р. Виходить у світ перший том "Капіталу" Карла Маркса
- 1867 р. За 7,2 млн. дол. уряд США викупує у Росії Аляску
- 1867 р. Виходить "Історія податків у Франції" Кламажерана
- 1868 р. "Революція Мейдзі" в Японії. Початок модернізації країни: заміна натуральних податків грошовими, введення єдиної грошової одиниці, заснування державного банку, бюджетна реформа за принципом єдності бюджету
- 1870 р. Білль про освіту в Англії (закон Форстера), створення державної системи обов'язкового початкового навчання
- 1871 р. Запровадження в Японії акцизу на рисову горілку – sake
- 1871 р. Франція вводить фіскальну монополію на сірники
- 1871 р. За умовами миру з Пруссією на Францію накладається контрибуція в 5 млрд. франків
- 1872 р. Запровадження податку на дохід від рухомих цінностей (акцій і облігацій) у Франції
- 1873 р. У Німеччині видаю книгу А. Шеффле "Суспільна система народного господарства"
- 1873 р. П. Лабанд у роботі "Фінансове право Німецького рейху" проводить ідею держави як право- і волездатної юридичної особи
- 1873 р. Вперше публікується державний бюджет Японії
- 1873 р. Виходить друком "Lehrbuch der Finanzwissenschaft" (4 томи) Л. Штейна – "поета фінансової науки" (І. Х. Озеров)
- 1876 р. В Японії скасовується бюджетна субсидія ("рисовий пайок") самураям. Створюється регулярна армія
- 1877 р. Англійський економіст Френсіс Еджворт у праці "Нові й старі методи етики" розробляє теорію справедливих податків на основі філософії гедонізму й утилітаризму
- 1877 р. Виходить у світ перший том 4-томного підручника Адольфа Вагнера з державних фінансів ("Finanzwissenschaft")
- 1877 р. Видано "Курс фінансової науки" Поля Леруа-Больє

- 1879 р. Американський економіст Генрі Джордж у книзі "Прогрес і бідність" пропонує єдиний податок на земельну ренту
- 1880 р. В Італії виходить друком робота Уго Мадзоли "I dati scientifici delle finanza pubblica"
- 1881 р. Виходить "Історія фінансових доктрин в Італії" Дж.Ріка-Салерно
- 1882 р. В Італії виходить у світ монографія Маффео Пантелсоні "Teoria della translazione dei tributi"
- 1883 р. Видаю працю Маффео Пантелсоні "Contributo alla teoria del riparto delle spese pubbliche"
- 1883 р. Адольф Вагнер формулює "закон зростаючої державної діяльності" (закон зростання бюджетних витатків)
- 1885 р. В Парижі виходить дослідження Рене Штурма "Фінанси старого режиму і Революції" (2 томи)
- 1887 р. Виходить друком "Нарис американських фінансів, 1789 — 1835" Дж. Кірні (репринтне видання вийшло в 1968 р.)
- 1887 р. Запровадження прибуткового податку в Японії
- 1887 р. У Відні виходить піонерна робота Еміля Сакса "Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft", присвячена суб'єктивно-психологічній інтерпретації державних фінансів
- 1888 р. В Італії виходить друком праця Антоніо Де Віті Де Марко "Il carattere teorico delle economia finanziaria"
- 1889 р. Уряд канцлера Бісмарка в Німеччині завершує розпочаті в 1883 р. соціальні реформи (страхування від хвороб і нещасних випадків, пенсії з старості й інвалідності)
- 1889 р. В Нідерландах видано роботу Арнольда Кохен-Стюарта "Vijdrage tot de Theorie der progressieve Inkomstenbelasting"
- 1890 р. Виходить у світ праця Г. Джорджа "Єдиний податок на вартість землі"
- 1890 р. В США приймається протекціоністський тариф Мак-Кінлі
- 1891 р. Бохумський судовий процес, зумовлений податковими деліктами. Пролог податкової реформи 1891 р. у Німеччині
- 1891 р. Запровадження в Пруссії прибуткового податку за глобальною системою справляння (реформа Мікеля). Перехід від оцінки доходів комісіями до декларацій. З 1920 р. перетворений у загальнонімецький податок
- 1892 р. Виходить друком монографія Едвіна Селігмена "Перекладання податків і сфера дії оподаткування"

- 1892 р. Виходить у світ робота Чарльза Бастабля "Державні фінанси"
- 1893 р. Виходить двотомник Ч. Гомеля "Фінансові причини Французької революції"
- 1893 р. Запровадження податку на автомобілі у Франції
- 1894 р. В США вводиться пропорційний (2%) прибутковий податок. Скасовується в 1895 р. як антиконституційний
- 1894 р. Виходить друком праця Едвіна Селігмена "Прогресивне оподаткування в теорії і на практиці"
- 1894 р. В США приймається протекціоністський тариф Вільсона
- 1895 р. Вихід у світ "Бібліографії з історії фінансів Франції XVIII століття" Рене Штурма
- 1895 р. В Італії запроваджується податок на електроенергію
- 1896 р. Виходить "Дослідження у сфері фінансової теорії з додатком опису й критики шведської податкової системи" Кнута Вікселя. Має класичне значення для фінансової думки
- 1896 р. В Італії виходять "Основи фінансової науки" Луїджі Косси
- 1896 р. Виходить друком книга У. Кеннеді "Оподаткування в Англії. 1640 – 1799"
- 1897 р. В США приймається протекціоністський тариф Дінглі
- 1897 р. У роботі "Чиста теорія оподаткування" Ф. Еджворта вперше використовуються криві індивідуальності як аналітичний апарат
- 1901 р. Видано останній, 4-й том підручника класика фінансової науки Адольфа Вагнера "Finanzwissenschaft"
- 1901 р. Брюссельська цукрова конвенція – митний союз (унія) країн-виробників цукру. Перша в ХХ ст. спроба міжнародного регулювання економіки фіскальними методами
- 1902 р. Перевидаються "Діалоги про казначейство" Р. Фітззіла про державні фінанси Англії, починаючи з XII ст.
- 1902 р. Введення державного фінансування та обов'язкового навчання в середніх загальноосвітніх школах Англії
- 1903 р. Автор "Життя Уільяма Юарта Гладстона" Джон Морлі викладає фінансову програму економічного лібералізму: нейтральне оподаткування, мінімізація державних видатків, збалансований бюджет, обмеження держборгу
- 1903 р. Виходить у світ "Фінансова історія Сполучених Штатів" Д. Девью

- 1903 р. В Італії виходить книга Франческо Нітті "Scienza delle Finanze"
- 1906 р. Запровадження в Німеччині імперського податку з спадщини за прогресивними ставками (1 – 10%)
- 1907 р. Приймається 2-га Гаазька конвенція про обмеження застосування сили у відповідь на невиконання зовнішніх боргових зобов'язань державами-боржниками
- 1908 р. Початок соціальних реформ в Англії: введення державних пенсій з старості
- 1908 р. 16-та поправка до конституції США. Запровадження федерального податку на доходи корпорацій
- 1909 р. Вихід друком "Історії податкових доктрин у Франції" Ж. Вігнеса
- 1909 р. Знижено митний тариф Пейн-Олдріча в США. Знайшов продовження в тарифі Ендервуда (1913 р.)
- 1910 р. У праці "Фінансовий капітал" німецький соціал-демократ Рудольф Гільфердінг аргументує позитивну роль зовнішніх позик у розвитку країн, бідних капіталами
- 1911 р. Палата лордів британського парламенту позбавлена бюджетних прав. Запровадження прогресивного оподаткування доходів, спадщини і дивідендів. Введення страхування з безробіття, хвороби та інвалідності
- 1912 р. Е. Бароне публікує статтю "Studi di economia finanziaria"
- 1912 р. Виходить у світ "Багатство і добробут" А. Пігу; перероблено в 1920 р. в "Економіку добробуту"
- 1913 р. У книзі "Нагромадження капіталу" Роза Люксембург доводить продуктивну роль зовнішніх позик у розвитку молодих держав (деколонізаційна теорія держкредиту)
- 1913 р. Введення федерального податку на особисті доходи в США
- 1914 р. США стають нетто-експортером капіталу
- 1916 р. Запровадження прибуткового податку у Франції за проектом Кайо (розглядався з 1907 р.)
- 1916 р. Федеральний прогресивний податок на спадщину в США
- 1916 р. Запровадження в Німеччині універсального акцизу за типом податку з обороту (Warenumsatzsteuer)
- 1918 р. В Австрії виходить друком праця Йозефа Шумпетера "Криза податкової держави" (перекладена на англійську мову в 1954 р.)
- 1919 р. Публікація дисертації Еріка Ліндаля "Основи оподаткування"

- 1919 р. Фінансові умови Версальського мирного договору для Німеччини: репараційні платежі — 20 млрд. (золотих) марок, обмеження національного податкового суверенітету
- 1919 р. У книзі “Шлях до соціалізму” Отто Бауер пропонує експропріацію власності шляхом прогресивного оподаткування
- 1919 р. В Англії створюється Фонд гарантій із страхування кредитів та інвестицій від валютних і політичних ризиків
- 1920 р. У США вводиться в дію заборона продажу спиртних напоїв (“сухий закон”), фіскальне значення непрямих податків знижується. Скасований у 1933 р.
- 1920 р. Запровадження податку з обороту в Франції
- 1920 р. Рекомендації Брюссельської міжнародної конференції щодо вирішення фінансової кризи: скорочення державних видатків, бездефіцитність бюджетів, припинення емісії
- 1921 р. Виходить друком “Коротка фіскальна і фінансова історія Англії” Дж. Піса
- 1921 р. В США приймається “Акт про бюджет і звітність”, що регламентує бюджетний процес на федеральному рівні. Створення Головного контрольно-ревізійного управління
- 1922 р. Генуезька конференція. Розгляд “російського питання” та проблеми репарацій з Німеччини, рекомендація відмовитись від надання позик державою державі
- 1922 р. Виходять у світ “Принципи державних фінансів” Х. Дальтона
- 1922 р. Антидемпінговий тариф Форднера — Маккімберга в США
- 1924 р. “План Дауеса” для Німеччини: рівновага бюджету, стабілізація валюти зовнішньою підтримкою рейхсмарки, забезпечення виплати репарацій цільовими фондами за рахунок мита і акцизів
- 1924 р. Введення твердої німецької валюти — рейхсмарки замість обезціненої в 1 000 000 000 000 разів марки
- 1925 р. Ліга Націй порушує питання про міжнародні угоди з метою боротьби з ухиленням від сплати податків
- 1926 р. Запровадження обов’язкового страхування старості, вдовства і сирітства у Великій Британії
- 1929 р.,
24 жовтня,
“чорний четвер”
- Падіння курсу акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі. Старт “Великої депресії” — світової економічної кризи
- 1930 р. “План Юнга”: лібералізація умов репарацій з Німеччини, зняття іноземного контролю над економікою і фінансами

- 1930 р. Протекціоністський митний тариф Хоулея в США
- 1931 р. Мораторій Гувера. Британія, Франція та ін. західні країни оголошують дефолт з міжсоюзницьких зовнішніх боргів США
- 1932 р. Виходить друком праця А. Де Віті Де Марко "I primi principi dell'economia finanziaria" (в перекладі на англійську мову в 1936 р. — "Перші принципи економіки державних фінансів")
- 1932 р. Оттавська конференція. Угода про преференціальний митний режим для країн Британської імперії
- 1933 р. Проголошення "Нового курсу" (New Deal) — фінансово-економічної політики президента США Ф. Рузвельта
- 1933 р. Створення в США фінансованої з федерального бюджету державної корпорації "Управління долини р. Теннессі"
- 1933 р. В Німеччині уряд А. Гітлера проголошує мету створення безподаткової держави, починає боротьбу з безробіттям, пропонує "шлюбні позики", припиняє виплату репарацій
- 1934 р. У США за законом Джонсона забороняється надання капіталів і позик невиправним країнам-боржникам
- 1935 р. У США затверджується Акт про соціальне забезпечення
- 1936 р. Вихід у світ "Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей" Джона Меїнарда Кейнса
- 1936 р. Скасування "церковної десятини" у Великій Британії
- 1937 р. У перекладі на англійську мову виходить друком праця Луїджі Ейнауді (Італія) "Капіталізація і амортизація податків"
- 1937 р. Заснування Міжнародного інституту державних фінансів — наукової неурядової асоціації учених і спеціалістів у сфері державних фінансів та державної економіки
- 1938 р. Перша наукова публікація Річарда Масгрейва "Теорія добровільного обміну"
- 1938 р. Заснування Міжнародної податкової асоціації — центру з вивчення податкового права, фінансових, економічних і міжнародних аспектів оподаткування
- 1939 р. Оподаткування вартості майна євреїв у Німеччині
- 1940 р. В структурі Міністерства фінансів США створюється Бюро державного боргу (Bureau of Public Debt)
- 1941 р. Виходить друком "Фіскальна політика і ділові цикли" Е. Хансена
- 1941 р. Lend-Lease Act. Поставки з ленд-лізу союзникам США в Другій світовій війні визначались у сумі 46 млрд. дол.

- 1942 р. "План Беве́рджа" — організаційно-правове оформлення засад держави загального добробуту у Великій Британії
- 1943 р. Г. Бовен (США) публікує статтю "Роль голосування в аллокації ресурсів"
- 1943 р. Запровадження універсального акцизу (податку на продаж) у Великій Британії
- 1944 р. Заснування Міжнародного валютного фонду
- 1945 р. На Кримській конференції СРСР, США і Велика Британія приймають рішення про стягнення репарацій з Німеччини в натуральній формі вартістю 20 млрд. дол.
- 1945 р. Рішенням Контрольної ради держав-переможниць анулюється внутрішній державний борг Німеччини
- 1946 р. Опубліковано статтю Урсули Хікс "Термінологія податкового аналізу"
- 1947 р. Виходить друком книга Урсули Хікс "Державні фінанси"
- 1947 р. Заснування Генеральної угоди з торгівлі й тарифів (ГАТТ) — багатостороннього міждержавного договору з питань митних тарифів і митної політики
- 1947 р. Вихід у світ праці німецького ученого Ф. Ноймарка "Сучасна теорія і практика податкових доходів"
- 1947 р. "План Маршалла" — післявоєнна програма фінансово-економічної допомоги США країнам Західної Європи
- 1948 р. Публікація статті Мілтона Фрідмена "Монетарні й фіскальні основи економічної стабільності"
- 1949 р. При участі американського радника К. Шоупа в Японії здійснюється податкова реформа
- 1949 р. Виходить друком "Нова філософія державного боргу" Генрі Моультона
- 1949 р. Створення НАТО. Різке зростання воєнних видатків
- 1949 р. Перша наукова публікація Джеймса Б'юкенена на фінансову тематику — "Чиста теорія державних фінансів"
- 1950 р. У США створюється Національний науковий фонд. Його кошторис на 65% фінансується з федерального бюджету
- 1951 р. Видано "Загальну теорію податків" Гюнтера Шмольдерса
- 1952 р. Міжнародний валютний фонд приймає рішення про надання кредитів типу "стенд-бай"
- 1952 р. Виходить у світ "Економіка добробуту і теорія держави" У. Баумоля

- 1952 р. ФРН визнає довоєнні й післявоєнні борги Німеччини, зобов'язується виплачувати репарації Ізраїлю і Югославії
- 1954 р. Публікація статті Поля Самуельсона "Чиста теорія державних видатків"
- 1954 р. У США створюється державна Корпорація з розвитку судноплавства по ріці Св. Лаврентія
- 1954 р. Запровадження податку на додану вартість у Франції
- 1954 р. Й. Шумпетер в "Історії економічного аналізу" формулює тезу про зростаючу важливість і нове значення оподаткування та держборгу в національних державах, що зумовлено посиленням централізованої влади, розширенням урядових функцій, активністю зовнішньої політики, амбіціями національних лідерів
- 1955 р. Бачить світ робота Ніколаса Калдора "Податок на видатки"
- 1955 р. Видано монографію Гюнтера Шмольдерса "Фінансова політика"
- 1956 р. Ч. Тібо публікує статтю "Чиста теорія місцевих видатків"
- 1956 р. Заснування "Паризького клубу" — неформального об'єднання країн-кредиторів для урегулювання міждержавної заборгованості
- 1956 р. Опубліковано статтю Р. Ліпсі і К. Ланкастера (США) "Загальна теорія субоптимальних рішень" (The General Theory of Second Best)
- 1957 р. Заснування Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Створення митного союзу ("спільного ринку")
- 1958 р. Виходить друком укладена Річардом Масгрейвом і Аланом Пікоком хрестоматія "Класики з теорії державних фінансів"
- 1958 р. Вихід у світ монографії Джеймса Б'юкенена "Суспільні засади державного боргу" (Public Principles of Public Debt)
- 1958 р. Видано монографію Бента Хансена "Економічна теорія фіскальної політики"
- 1959 р. Опублікування праці Л. Кімела "Федеральний бюджет і фіскальна політика, 1789 — 1958" (США)
- 1959 р. Вихід друком підручника Річарда Масгрейва "Теорія державних фінансів (Дослідження державної економіки)"
- 1960 р. Заснування Європейської асоціації вільної торгівлі як митного союзу
- 1960 р. Виходить у світ книга Джеймса Б'юкенена "Фіскальна теорія і політична економія"

- 1960 р. Створення Європейського соціального фонду в складі бюджету ЄЕС. Реорганізований у 1971 р.
- 1960 р. У праці "Проблема соціальної вартості" Р. Коуз пропонує альтернативний податку Пігу (теорема Коуза) спосіб знешкодження зовнішніх ефектів (екстерналій)
- 1961 р. Президент США Джон Кеннеді запроваджує федеральну програму соціальних реформ "Нові рубежі"
- 1961 р. Вихід друком монографії Алана Пікока і Дж. Вайсмана "Ріст державних видатків у Об'єднаному Королівстві"
- 1962 р. Створення Європейського фонду орієнтації та гарантування сільського господарства в структурі бюджету ЄЕС
- 1962 р. Виходить книга Джеймса Б'юкенена і Герберта Таллока "Розрахунок згоди: логічні основи конституційної демократії"
- 1963 р. Президент США Ліндон Джонсон оголошує програму "Велике суспільство" (в т. ч. приймається закон проти бідності)
- 1963 р. Виходить друком "Фінансова історія Сполучених Штатів" П. Студенського і Г. Крооса
- 1964 р. У роботі "Політика бюджетного процесу" А. Віддавський (США) обґрунтовує політичну природу і доцільність інкременталізму
- 1964 р. Згідно з 24-ю поправкою до Конституції в США скасовується подушний податок на виборців (Poll Tax) як умова участі у федеральних виборах
- 1965 р. Вихід у світ праці Фріца Ноймарка "Основний закон оподаткування в минулому і сучасному"
- 1965 р. У США запроваджується розробка бюджетних програм за аналітичною процедурою "планування — програмування — розробка бюджету" (Planning Programming Budget System)
- 1966 р. Виходить друком монографія Джеймса Б'юкенена "Державні фінанси в демократичному процесі"
- 1966 р. Вихід друком "Історії прибуткового податку [Англії]" Б. Сабіне
- 1966 р. Видано монографію Джеймса Б'юкенена і Річарда Валтера "Державний борг у демократичному суспільстві"
- 1966 р. Опубліковано "Казначейство" Е. Бріджеса — історія міністерства фінансів Великої Британії
- 1966 р. Запровадження у Британії Selective Employment Tax — "вибіркового податку на регулювання зайнятості" (скасований у 1975 р.)

- 1967 р. У США запроваджується фінансовий аналіз методом “податкових видатків” — розрахунку зниження бюджетних надходжень, зумовленого податковими пільгами
- 1967 р. Приймається міжнародний Антидемпінговий кодекс
- 1967 р. Під редакцією К. Шоупа виходить друком колективна монографія “Фіскальна гармонізація в країнах Спільного ринку”
- 1967 р. Запровадження податку на додану вартість у Данії
- 1968 р. Вихід у світ монографії Джеймса Б'юкенена “Попит і пропозиція суспільних благ”
- 1968 р. Реформування податку на додану вартість у Франції
- 1968 р. Запровадження податку на додану вартість у ФРН
- 1968 р. В США фонди соціального страхування та спеціальні урядові фонди включаються у федеральний бюджет
- 1969 р. В США і Великій Британії одночасно виходить друком монографія Річарда Масгрейва “Фіскальні системи”
- 1969 р. Запровадження податку на додану вартість у Швеції
- 1969 р. Видано працю Карла Шоупа (США) “Державні фінанси”
- 1970 р. Введення податку на додану вартість у Люксембурзі
- 1970 р. Бачить світ праця Фріца Ноймарка “Основний закон правової, економічно раціональної податкової політики”
- 1970 р. Джеймс Тобін (США) — майбутній Нобелівський лауреат — публікує статтю “Обмеження сфери нерівності”, де проводить ідею доцільності егалітаризму в споживанні суспільних благ
- 1970 р. Запровадження податку на додану вартість у Норвегії
- 1971 р. В репертуарі знаменитого естрадного квартету “Бітлз” з'являється пісня “Збирач податків”
- 1971 р. Запровадження податку на додану вартість у Бельгії
- 1971 р. Президент США Річард Ніксон проголошує програму “Новий федералізм” — децентралізацію (передачу з федерального на місцевий рівень) фінансування соціальних статей
- 1972 р. В штаті Джорджія (США) вперше застосовується процедура “складання бюджету на нульовій основі” (Zero-Base Budgeting)
- 1972 р. Під редакцією Джеймса Б'юкенена виходить у світ “Теорія суспільного вибору: політичне застосування економіки”
- 1972 р. Запровадження податку на додану вартість в Ірландії

- 1973 р. Запровадження податку на додану вартість в Австрії
- 1973 р. Введення податку на додану вартість у Великій Британії
- 1973 р. Запровадження податку на додану вартість в Італії
- 1974 р. Вихід друком книги А. Харбергера (США) "Оподаткування і добробут"
- 1974 р. ООН приймає резолюцію про Новий міжнародний економічний порядок з вимогою до Заходу лібералізувати зовнішню заборгованість країн, що розвиваються
- 1974 р. Вихід у світ монографії Джона Хеда (США) "Суспільні блага і суспільний добробут"
- 1974 р. Ухвалено закон про бюджетну реформу в США. Створення Бюджетного управління конгресу
- 1974 р. Р. Коуз (США) публікує статтю "Маяк економічної науки", що стала класичною в теорії суспільних благ
- 1975 р. В складі бюджету ЄЕС створюється Європейський фонд регіонального розвитку
- 1975 р. Виходять друком монографія Дж. Б'юкенена "Межі свободи: між анархією і Левіафаном" та стаття "Державні фінанси і суспільний вибір"
- 1976 р. Запровадження податку на додану вартість в Ізраїлі
- 1978 р. Р. Холькомб публікує статтю "Суспільний вибір і витрачання суспільних коштів"
- 1978 р. Вихід у світ монографії лауреата Нобелівської премії Мілтона Фрідмена "Податкові обмеження і ріст держави"
- 1979 р. Створення колективної валюти країн ЄЕС — європейської валютної одиниці (екю)
- 1979 р. Перша згадка про "криву Лаффера" в опублікованій у США колективній монографії "Економіка податкового бунту"
- 1979 р. Початок податкової реформи у Великій Британії на засадах гармонізації в межах ЄЕС. Завершена в 1988 р.
- 1980 р. Superfund Law of 1980 (Закон про надфонд) — закон США про оподаткування токсичних виробництв та цільового використання надходжень для очищення від токсинів
- 1982 р. Податкова реформа в Швеції: деяке зниження унікально високого рівня податків
- 1982 р. Федеральний борг США перевищує один трильйон доларів
- 1983 р. У ФРН виходить друком праця П. Лангнера "Правила складання кошторисів на нульовій основі та процедурі сансет"

- 1985 р. Податкова реформа в Австралії
- 1985 р. “Закон про збалансований бюджет і надзвичайний контроль за дефіцитом” (закон Гремма–Рудмена–Холлінгса) в США
- 1985 р. Початок програми приватизації та денационалізації державної й муніципальної власності у Великій Британії
- 1985 р. Єдиний Європейський Акт. Проголошується мета перетворення ЄЕС в Європейський Союз (ЄС) з вільним рухом товарів, послуг, робочої сили і капіталу в межах ЄС
- 1985 р. Міністр фінансів США Дж. Бейкер пропонує “Програму сталого росту” (“план Бейкера”) з урегулювання зовнішньої заборгованості країн, що розвиваються
- 1986 р. Введення податку на додану вартість у Новій Зеландії
- 1986 р. Запровадження податку на додану вартість в Іспанії
- 1986 р. Нагородження американського ученого Джеймса Мак-Гілла Б'юкенена Нобелівською премією за цикл праць з теорії державних фінансів в умовах демократії
- 1986 р. Адміністрація президента Рональда Рейгана здійснює у США радикальну податкову реформу (Tax Reform Act of 1986)
- 1987 р. Податкова реформа в Канаді на засадах лібералізації оподаткування й спрощення податкової системи
- 1987 р. Запровадження податку на додану вартість у Греції
- 1988 р. Вихід друком у США монографії А. Тайта “Податок на додану вартість. Міжнародна практика і проблеми”
- 1988 р. Податкова реформа в Японії: запровадження універсального акцизу, зниження рівня оподаткування доходів і прибутків
- 1988 р. Закон про підтримку сім'ї (Family Support Act of 1988) у США – програми адресної фінансової допомоги
- 1989 р. Запровадження податку на додану вартість у Японії
- 1989 р. Міністр фінансів США Н. Брейді пропонує списання частини заборгованості країн, що розвиваються (“план Брейді”)
- 1990 р. В Англії уряд М. Тетчер запроваджує Poll Tax – місцевий податок за подушним принципом (у 1993 р. замінений “новим муніципальним податком” за ознакою вартості майна)
- 1990 р. В США на основі компромісу між Демократичною і Республіканською партіями здійснюється податкова реформа – “Загальний акт бюджетного примирення” (Omnibus Budget Reconciliation Act of 1990)

- 1991 р. Маастріхтський договір. Запровадження для країн ЄЕС євро-стандартів на бюджетний дефіцит, державний борг, норму відсотків, рівень інфляції
 - 1992 р. Дефіцит федерального бюджету США досягає максимальної в фінансовій історії країни величини — 290, 4 млрд. дол.
 - 1993 р. З 1 листопада Європейське Економічне Співтовариство перетворене й перейменоване в Європейський Союз
 - 1993 р. Розробка “Основ світового податкового кодексу” згідно з Міжнародною податковою програмою ООН
 - 1993 р. Deficit Reduction Act of 1993 — федеральний закон США про скорочення бюджетного дефіциту на 500 млрд. дол. упродовж п’яти років
 - 1993 р. Створення Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)
 - 1994 р. ГАТТ створює Організацію світової торгівлі (ВТО)
 - 1998 р. Вперше з 1960 р. федеральний бюджет США виконується з перевищенням доходів над видатками
 - 1999 р. Введення євро — спільної валюти країн Європейського Союзу
-

Третій етап, що триває і донині, характеризується інтенсивно наростаючими дослідженнями взаємозв’язку фінансових явищ через спостереження й теоретизацію. Розвиваючись за позитивно-нормативною методологією, збагачуючись емпіричними даними, теоретизуючись у категоріях суб’єктивістського маржиналізму й економіко-математичних моделей, фінансове знання набуває систематизованої форми. Фінансова теорія й практика потрапляють під вплив демократичних ідей, а також електоральних і партійно-парламентських технологій приймання фінансово-бюджетних рішень. З другої половини ХХ століття до того *європоцентрична фінансова думка Заходу стає американоцентричною*.

Попри умовний поділ неперервного процесу розвитку фінансової думки на певні етапи, в усі часи зберігалась спадкоємність ідей. Наприклад, епоха запровадження прибуткового податку в різних країнах світу припадає на кінець ХІХ — початок ХХ століття, але в ідеях прибуткове оподаткування існувало за віки до того. Цей же приклад доводить, що при певній суверенності існування ідей їх реалізація залежить від історичного оточення, їх не можна сприймати у відриві від соціально-економічних умов. Водночас, окремі теорії й цілі наукові школи, складаючись з сукупності ідей, підпорядкованих певному замислу і вимогам

обставин, мають поетапну структуру. Вони належать своєму часу і відмирають разом з ним. Скажімо, тепер важко відшукати й згадку про існуючу в Німеччині XIX століття оригінальну класно-рангову систему прибуткового податку, конструкція якого передбачала залежність політичних прав податкоплатника від ознак його соціального статусу й платоспроможності. Такий податок був сконструйований за критерієм доходно-майнового цензу, відомого ще в античну епоху. Ідея загальногромадянського прогресивного податку не могла бути реалізована в повній мірі, перш ніж не сталися буржуазно-демократичні революції, не було скасоване рабство в Америці, не відбулося політичне об'єднання Німеччини та Італії в єдині держави, не виросла соціальна свідомість народних мас. Проте, опираючись на матеріали хронології, ми хочемо сказати, що розвиток фінансових ідей не обов'язково є відображенням історичних обставин та соціально-економічних умов. М. Блауг вважає монокаузальний детермінізм розвитку економічної думки тільки подіями не-теоретичного характеру неадекватним і дещо перебільшено несправедливо називає таку інтерпретацію марксистською, ультрамарксистською, квазімарксистською⁴. Адже добре помітна кореляція між літературними явищами і заходами реальної фінансово-економічної політики. Так, події світової економічної кризи 1929 — 1933 років мали своє науково-теоретичне відображення не тільки у славнозвісній “Загальній теорії” Дж. М. Кейнса, але й у працях попередників, зокрема, дослідженні економічної стабілізації заходами державних фінансів німецьким ученим-фінансистом Ф. Ноймарком (“Кон'юнктура і податок”, 1930 р.). Приклади подібної взаємозалежності можна продовжити.

Ідеї можуть виникати не впору, теорії можуть створюватись задля самої теорії, тоді як фінансові інститути, зазвичай, відповідають вимогам свого часу. Так, специфіка фінансового мислення античних авторів визначалась фундаментальною суспільно-економічною особливістю епохи — існуванням рабства. Навколо інститутів свободи і рабства оберталось усе фіскальне законодавство Стародавніх Греції та Риму. Але заслуга грецьких мислителів полягає і в тому, що вони першими торкнулись етики державних фінансів, — питають, які вийшли на авансцену фінансової науки через два тисячоліття після них. Інтелектуальний внесок Стародавнього Риму більше характеризується розвитком фінансової практики: законотворчості, фіскальної адміністрації, різних форм оподаткування.

Великий пласт фінансово-економічної думки пов'язаний з християнством як системою світогляду і церковною організацією. Згідно з Євангелієм християнські ідеологи проповідували законслухняність перед властями і фіском: “Тож віддайте кесареви — кесареві, а Богові — Боже”

(Мт. 22, 21). Окремі богослови беруть під сумнів богоугодність державних позик і відсотків (Фома Аквінський, Егідій Колонна). В XV столітті Ніколай Кузанський пропонує запровадження загальноприбуткового податку, що реально було здійснено майже через 500 років. Середньовічні релігійні схоластики в центр соціо-економічної доктрини поставили вчення про суспільне благо, вони вже замислюються над природою взаємин між громадянами та державою і на цій основі ставлять питання про етику оподаткування в широкому розумінні цього терміну — “коли і які податки мають бути законним чином запроваджені, ким і на кого, для якої мети і в якій мірі”⁵. З занепадом феодалізму, розвитком міст і ринкових відносин вплив теології на наукову думку практично сходить нанівець.

Античні й середньовічні мислителі підготували підґрунтя, на якому розвинулась фінансова думка Нового часу та наступних епох. З огляду на матеріали таблиць 6.1 та 9.1 не можна не помітити дивовижний консерватизм ідей, а також ротацію впродовж віків фактично незмінних проблем державних фінансів. За справедливим зауваженням Жака Неккера, уславленого міністра фінансів Франції, “нові великі ідеї в сфері фінансів — суть одна лиш марна мрія”⁶. Практично фігурують одні й ті ж теми та проблеми, але в різних історичних обставинах і соціально-економічних умовах, на різних рівнях суспільного досвіду й теоретичної розробки.

Хроніка ідей та подій у сфері державних фінансів демонструє інтелектуальний плюралізм й інституціональну гнучкість західних суспільств. Фінансові системи країн Заходу тому успішно функціонують, що там переконання людей і устрій державних інститутів були здатні здебільшого еволюційним шляхом пристосовуватись до соціальних змін та економічних умов. Великі революції — Англійська XVII століття і Французька XVIII століття — носили соціально-політичний характер, майже не торкаючись й не руйнуючи фінансово-економічний потенціал. Можна зробити висновок, що на Заході праві, ліві й центристи рано зрозуміли вигоди взаємної толерантності, що й створило можливість усім їм ефективно відстоювати довготермінові інтереси у тому числі і засобами фінансової політики. На компромісно-ротаційній основі було забезпечене співіснування обох підходів — розширювального й звужувального відносно фіскальних і регулюючих функцій державних фінансів. Так, на прикладі фінансової літератури і фіскально-бюджетних установ Великої Британії добре помітно, як роль консервативно-ліберальних засад теорії і практики державних фінансів урівноважувалась соціал-демократичними підходами. Після “Славної революції” 1688 — 1689 років в Англії консервативні суспільні сили стримували надто стрімкі, неспок-

часні реформи, а прийшовши до влади й слідуючи назрілим потребам часу, здійснювали ті самі реформи з унесеними в них необхідними правками.

Моменти й факти розвитку фінансової думки у народів Західної Європи та Північної Америки, котрі фігурують у використаних для написання даної роботи літературних джерелах, свідчать про феноменальне ідейне й літературне багатство фінансової думки, фінансово-технологічне новаторство, створене представниками західних народів упродовж 2,5 тисяч років писаної історії людства. Складена нами хронологічна послідовність ідей, теоретичних подій, явищ державних фінансів у їх науково-літературній і фінансово-політичній (фінансово-адміністративній) формах відображає замисел автора — не стільки дослідити погляди окремих учених-фінансистів, скільки розкрити еволюцію ідей та методологічно-пізнавальних засобів їх теоретизації за традиційними темами і проблемами фінансового знання, прослідкувати розвиток фіскально-бюджетних технологій. Поміщені в історичний контекст ідеї, теорії, законодавчі акти засвідчують, що далеко не всі вони родом з ХХ століття, багато з них, одного разу виникнувши, сучасні та актуальні й донині.

Всі частини різнометної й різнонаправленої фінансової думки зв'язані воедино завдяки організації наукового мислення навколо спільних ідейних і суспільних цінностей. Крім того, з боку самого стилю дослідження західна фінансова думка має еkleктичний характер у декількох аспектах: визнає самостійне існування ідей незалежно від історичних обставин і соціально-економічних умов їхнього походження; водночас погоджується, що ідеї в більшій чи меншій мірі виражають вимоги часу, їх породжуючого; не допускає суворо фіксованої, вульгарно ідеологічно ангажованої догматизації мислення, в окремих системах поглядів дозволяє конформістське змішання елементів різних шкіл. Завдяки прагматичному об'єднанню різних продуктивних пізнавальних підходів, західні вчені-фінансисти досягають максимального наукового ефекту.

Примітки

¹ Л а с с а л ь Ф. Сочинения. Т. 2: Пер. с нем. — СПб., 1905. — С. 96 — 97.

² Ф о р д Г. Сегодня и Завтра: Пер. с англ. — Л.: Время, 1927. — С. 252.

³ Г о д м е П. М. Финансовое право: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1986. — С. 26.

⁴ Б л а у г М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. — М.: Дело Лтд., 1994. — С. XXVI.

⁵ S c h u m p e t e r J. A. History of Economic Analysis. — London: George Allen & Unwin, 1955. — P. 97.

⁶ Цит. по: Ш и л ь И. Современная теория финансов и ее влияние на финансовую администрацию в западноевропейских государствах. — СПб., 1860. — С. 74.

ВИСНОВКИ

У далій праці отримані наступні підсумково-узагальнюючі результати:

1. Головний предмет цієї книги — людина та її думка, дослідження *наукової свідомості* стосовно сфери державних фінансів. Завдяки антропоцентризму фінансове знання зосередилось на ментальності та мотиваціях поведінки діючих осіб фінансових відносин. За століття, що минуло, змінився не стільки зміст державно-фінансових явищ і процесів, скільки їхні масштаби і форми, а також науково-теоретичні уявлення про них. У вченні про фінанси зросла роль елементів державознавства, суспільствознавства, економічних і соціальних наук, воно зазнало еволюції на основі міждисциплінарного збагачення, проникнення, зближення. Предмет фінансової науки суттєво розширився, поєднуючи в собі риси економіки і політики. Сучасний пізнавальний і теоретичний апарат науки державних фінансів співіснує з поняттями та ідеями, походження яких сягає часів камералістів, меркантилістів, фізіократів.

2. Під кутом зору приналежності до певної течії політико-економічної теорії сучасне вчення про державні фінанси в цілому характеризується еkleктизмом при переважанні елементів методології (нео)інституціоналізму та неокласичної школи. Поєднавши постулати останніх з теорією демократії, Дж. Б'юкенен назвав створений синтезований напрямок конституційною економікою, в фундаменті котрої знаходиться суспільний вибір споживання суспільних благ як політичний процес приймання фінансово-економічних рішень.

3. Деклароване двоєдинство позитивної й нормативної методології відображає фундаментальні прагматичні установки — примирення з існуючою дійсністю, а як альтернативу — її перетворення з метою усунення компрометуючих дійсності рис.

Критерії держави загального добробуту передбачають втручання держави в забезпечення соціального добробуту громадян через бюджетні канали. Це нормативна реакція на ліберальну теорію співвідношення особистості й держави, де держава — антагоніст індивідуальності, добробут якої повинен опиратися на самопомогу й відповідальну турботу кожного про себе. Обидві концепції внутрішньо суперечливі, оскільки озброєна бюджетом держава, ослаблюючи здатність людей до боротьби за існування в ринковому секторі, водночас є необхідною позитивною умовою їх комфортного існування в створеному владою правовому полі, а також в умовах підтримки та соціального захисту за рахунок бюджетних коштів.

4. Квінтесенція поглядів, викладених у розділі 4, зводиться до тлумачення економіки державних фінансів за аналогією з ринковим механізмом. Держава інтерпретується як монопольний виробник суспільних благ, у ролі якого діє як суб'єкт реальної економіки, що й пояснює ототожнення державних фінансів з державним господарюванням. Поняття суспільного блага сформувалось за образом і подобою ринкового товару. Вартість (цінність) суспільних благ визна-

чається не за марксистською формулою трудової вартості, а згідно з маржиналістською теорією суб'єктивної вартості, що опирається на закономірності динаміки платоспроможного попиту. На відміну від приватної економіки, де діють горизонтальні партнерські зв'язки між господарюючими суб'єктами, в сфері відповідальності держави переважають вертикальні зв'язки примусу й підпорядкування. Фіскальний обмін за ринковою схемою "блага — податки", теоретичний образ якої був започаткований представниками італійської та шведської шкіл фінансової науки, передбачає опосередковану демократичними процедурами приймання рішень примусову оплату суспільних благ податками. Позаринковий характер демонструє і соціально-філантропічна діяльність держави із здійснення трансфертних платежів.

Особливість "чистих" теорій державних фінансів полягає в тому, що їх сфера — математично формалізовані моделі. Пізнавальна цінність остальних має суперечливо-двоjakий характер. З боку позитиву, — відокремлення думки як пізнавального процесу від безпосередніх дій науково продуктивне в тому відношенні, що надає можливість необмеженого інтелектуального експерименту, дозволяючи урізноманітнити способи вираження думки. З боку негативу, — чисте формалізоване моделювання, часто застосовуване як самоціль, а не з метою практичних рекомендацій, теоретизування задля нього самого, — не здатні розкрити соціально обумовлені мотиви поведінки.

5. Залишаючись економікою за своєю монетарною сутністю, державні фінанси за сферою своєї дії знаходяться не на ринку, а в політичних структурах та суспільному середовищі. Звідси англо- і франкомовні терміни для означення державних фінансів (public finance, finances publiques). Концептуальні аналоги ринкової демократії свободи вибору, обміну, вільної конкуренції цілою плеядою західних учених-фінансистів були "трансплантовані" в політичний аспект фінансової теорії. Суспільний вибір як форма плебісцитарної демократії співучасті відображає єдність прав і обов'язків громадян, що реалізуються через систему державних фінансів. Аргументація побудована на тому, що громадяни-податкоплатники водночас є виборцями, законодавцями, державними службовцями, — тобто, самоврядними суб'єктами приймання фінансових рішень.

Демократія суттєво впливає на кількісний і якісний стан державних фінансів. Властиві представницькій демократії політичні технології міжпартійного торгу й парламентських компромісів досить дорогі, що штучно завищує обсяги державних бюджетів. У останні десятиріччя ХХ століття намітилась тенденція деякої децентралізації повноважень, зумовлена демократичними процесами наближення влади до людей, що супроводжується приведенням витрачання фінансових ресурсів у відповідність з регіональними і місцевими пріоритетами.

Від представників наукової думки безпосередньо не залежить формування фінансової політики. Вчені не можуть узяти на себе задачу визначення всеохоплюючої шкали суспільних пріоритетів, що визначається через механізми політичної системи. Але фінансовій науці належить важлива експертна функція відносно результатів, які можуть бути досягнуті з наявними ресурсами в межах певної урядової політики.

6. Якщо синтезувати викладені погляди на оподаткування, то податки постають фіскальною формою відчуження приватних коштів з тим обмеженням, що в демократично-правовій державі з боку влади оподаткування є виправданим інтересами суспільства та визпаним ним примусом, а з боку податкоплатників — легальним і з загальної згоди обов'язковим грошовим внеском на користь загального (суспільного, національного, державного) блага. Податки відображають й урівноважують заподіяні ними невігоди з одержаними за їх рахунок вигодами, через механізм оподаткування деяка частина потенційно втрачених приватних благ ринкового походження обмінюється на блага державної діяльності. Бюджет виступає радше втіленням намірів альтруїстичної влади, ніж фінансових претензій фіску. При такому баченні легальне ухилення від податків свідомо допускається владою в результаті демократично прийнятого рішення, а нелегальне є егоїстичною формою асоціальної поведінки платників, протистояти якій — суспільне благо. В ідеалі за умов ринкової економіки, правової держави, громадянського суспільства, плюралістичної демократії оподаткування характеризується не відносинами фінансового гноблення людини державою, а добровільним по суті упідгленням громадян владі та усвідомленою фінансовою підтримкою діяльності держави.

7. Сучасна фінансова думка Заходу обертається навколо суперництва двох співіснуючих теоретизованих моделей фінансової політики: переважно американської й здебільшого західноєвропейської. Перша наголошує на необхідності бездефіцитності бюджетів, скороченні державного боргу, зниженні норми оподаткування. Друга обстоює, що державні видатки є двигуном економічного росту й умовою соціальної стабільності суспільства, що особливо стосується Італії, Франції, ФРН, скандинавського регіону. Правлячі кола цих країн переконані, що розвинутий державний сектор сумісний з динамічною ринковою економікою, впевнені у важливості й ефективності державних інвестицій за рахунок дефіцитного фінансування. Навпаки, в США при колосальному розвитку державного кредиту за останні роки природа і роль державного боргу переосмислюються, вводяться законодавчі обмеження його наростання.

8. Інтелектуальний потенціал західної фінансової науки, її вищі досягнення коріняться в унікальному соціально-історичному досвіді західних народів, у знайденому ними в XVII — XVIII столітті вдалому поєднанні капіталістичного способу виробництва, громадянського суспільства і демократично-правової нації-держави (nation-state), в побудованій на цьому базисі ефективній фіскально-бюджетній системі.

З огляду на теоретичний потенціал фінансової думки Заходу вітчизняне фінансове знання повинно розвиватись на засадах наукового обґрунтування інституціональних умов функціонування державних фінансів — вивчення й удосконалення фінансової системи, опираючись на методи права, соціології, політології, етики, а також на формування на соціально-психологічному рівні прагматично-патріотичного ставлення до держави й фіску як до загальнонаціональних інститутів, що відповідають індивідуальним вигодам громадян. Практичне впорядкування фіскально-бюджетної сфери виявляє інструментальний

характер, залежить від використання ефективних організаційних заходів і адміністративних технологій.

Проведене дослідження дає підстави сформулювати наступні висновки рекомендаційного характеру:

I. В своїй інтенції виконана робота є спробою аналізу західної фінансової думки в руслі властивої їй ідеалістичної діалектики. Дана праця підпорядкована меті висвітлити державно-фінансові явища як предмети думки. Для вітчизняної постсоціалістичної фінансової науки цінність і новизна таких намірів полягає в тому, що реалії державних фінансів висвітлюються на основі інших ідейно-теоретичних засад, іншими пізнавальними засобами, в іншій системі понять, деякими новими термінами. Розрахунок — на знайомство з західними ідеями та засвоєння пізнавально-дослідницьких прийомів як способів збагачення її спонукання національної фінансової думки. З іншого боку, в просуванні свого науково-теоретичного потенціалу на Схід зацікавлений і сам Захід, оскільки таким чином розширюється ареал його інтелектуального впливу.

Головна користь від вивчення вікового руху західної фінансової думки полягає у висвітленні найважливіших подій в інтелектуальній еволюції вчення про державні фінанси, котрі можуть послугувати уроком вітчизняній науці, бути джерелом ідейного впливу, стати стимулом розвитку.

II. Враховуючи сучасні умови в Україні (перехідну економіку і становлення демократичної державності), та з огляду на науково-теоретичні розробки західних учених, вітчизняній науці доцільно відмовитись від концепції відносин у теоретичному тлумаченні сутності державних фінансів. Провідний мотив: концепція відносин не містить у собі дисциплінуючого імперативу раціональної поведінки в сфері економіки і фінансів — самообмеження, ігнорує кількісну конечність наявних фінансових ресурсів. Не випадково дана концепція не змогла прижитись на Заході, хоч вона і походить із західного (марксистського) вчення.

III. Додержуючись спадкоємності ідей, не відмовляючись повністю від традиційного тлумачення функцій державних фінансів, якого тримались декілька поколінь вітчизняних учених-фінансистів, і, водночас, враховуючи потребу в модернізації теоретичного уявлення про функції, адекватного сучасним реаліям, пропонуємо формулювання функцій у такій розширювально-адаптованій редакції:

- розподільчо-аллокаційна функція;
- дистрибутивно-трансфертна функція;
- стабілізаційно-регламентуюча функція.

Вважаємо, що поняття розподілу без уточнюючого розширення його за рахунок прийнятого західною наукою терміну "аллокація" не відображає сучасної ролі державних фінансів у розміщенні наявних і завжди обмежених фінансових ресурсів між приватно-ринковим і державним секторами економіки. Не відповідають сучасним реаліям і функції, передані в архаїчній термінологічній версії як перерозподільча й контрольна.

IV. Знайомство із західною фінансовою літературою переконує, що конгломератні вітчизняні підручники з теорії фінансів, у яких під спільним визначен-

ням і донині об'єднуються розділи державних фінансів і фінансів суб'єктів підприємницької діяльності, допустимі при глобальній державній власності на засоби виробництва при соціалізмі, з логіко-методологічної точки зору стають непридатними для характеристики фінансів у країні з економікою змішаного типу, що складається з приватно-ринкового й державного секторів. Спільної теорії безпробуктових державних фінансів і організованих на комерційних засадах фінансів підприємницького сектора просто не існує. Господарські й державні структури діють за різними принципами. За мотивацією та змістом здійснюваних фінансових операцій бізнес і держава надто далекі між собою, щоб бути об'єднаними єдиним дидактичним замислом. Окрім класичних тем, у підручниках з державних фінансів доречно лише теми про фінанси державних підприємств. Принципову неповодність бізнесових і державних фінансів розкриває антропно-біхевіористський метод дослідження.

V. Академічні вимоги моменту полягають у пізнавально-понятійній і структурно-тематичній реформі навчальної літератури з метою підвищення її інформаційної насиченості, активізації засвоєння матеріалу, розвитку ерудиції студентів. Підручники доцільно переробити за західними аналогами шляхом

— підсилення наукового апарату за рахунок суттєвого збільшення кількості посилань на персоналії вітчизняної та світової науки і практики, оскільки думка не може бути знесобленою;

— задіяння важливого ретроспективного резерву зближення з західною наукою — введення в активний науковий вжиток праць представників вітчизняної фінансової науки довоєнного періоду: М. Х. Бунге, М. М. Алексєєвка, С. І. Гловайського, І. І. Патлаєвського, М. М. Цитовича, Л. М. Яснопольського, авторів 20-тих років: П. В. Мікеладзе, М. І. Мігіліно та інших. Ідейно-змістовна цінність їх творчості знаходилась на рівні тодішньої світової фінансової думки а в деяких відношеннях і випереджала її;

— інтенсивного використання економіко-математичних методів викладу й доведення, а також наочно-ілюстративних матеріалів (графіки, діаграми, схеми);

— розширення й модернізації змісту навчальних курсів фінансової науки за рахунок питань міждисциплінарного характеру (філософські, соціальні, політичні, морально-етичні аспекти фінансового знання);

— варто особливої уваги, що в західній теоретичній і навчальній літературі, на відміну від вітчизняної, домінує аргументація етично, а не юридично мотивованої поведінки суб'єктів фінансових відносин, робиться наголос на волонтерські сумління, а не силу закону.

VI. На підставі узагальнення західних рекомендацій у випадках, коли втручання держави в соціально-економічні процеси стає необхідним, уряд як суб'єкт фінансової політики повинен дотримуватись таких (некласичних за характером) правил:

— віддавати перевагу фінансуванню тих чи інших видів діяльності, а не управлінню нею чи безпосередньому заняттю підприємництвом;

— за рахунок бюджетних коштів доцільніше фінансувати бенефіціарів і споживачів, які отримують економічну вигоду), ніж виробників.

— блага і послуги державного виробництва повинні надаватись споживачам хай за мінімальну ціну, але в жодному випадку не роздаватись безплатно.

VII. При всьому інтелектуальному багатстві західної думки варто мати на увазі, що більшість її науково-теоретичних шкіл конденсує універсально-космополітичний характер. Усвідомлюючи односторонність як постулатів класично-ліберальної, так і установок соціалістичної теорії, адекватна вимогам часу вітчизняна фінансова наука повинна засвідчувати раціональний національно-прагматичний характер. “Вестернізація” вітчизняної фінансової думки не повинна переходити в паразитування на чужій теоретичній і практичній фінансовій культурі, створеній в іншому історичному контексті. Рецепти рішення проблем не завжди знаходяться в західних джерелах. При врахуванні зарубіжних ідей і досвіду необхідне також власне ситуативне бачення національних потреб, реальне уявлення про особливості вітчизняної економіки, можливості фінансової системи.

Масштабі за складністю, актуальні за значенням завдання ставить перед вітчизняною фінансовою думкою державне будівництво на засадах реалізованих на Заході суспільних цінностей — свободи і прав людини, дисципліни і порядку, загального добробуту і соціальної справедливості, ефективної ринкової економіки й раціональної системи державних фінансів. Тут цілком недостатньо одних теоретичних розробок чи пояснень академічної науки. Варто взяти на озброєння висхідну до К. Вікселля думку, що першочергове завдання фінансової науки полягає не стільки в теоретизації умов фіскальної ефективності або постановці задач оптимізації бюджетів, скільки у визначенні інституціональної структури, в рамках якої можливі ефективні бюджети. Але справа вдосконалення фіскально-бюджетної практики, прагматизації фінансової політики, реформування фінансової системи — це вже питання політичної волі та державної мудрості.

Є підстави сподіватися, що збагатившись досягненнями, але без їх догматичного сприймання, західно-європейської й американської фінансової думки вітчизняна фінансова наука за рахунок власних інтелектуальних зусиль вийде на світовий рівень, буде не тільки брати, але й давати. До такої науки прийде і повне міжнародне визнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеевко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Рикардо, Сисмонди и Дж. Ст. Милля. — Харьков, 1870. — XXXIV, 171 с.
2. Алексеевко М. Общая теория переложения налогов. — Харьков, 1870. — 17 с.
3. Алексеевко М. М. Государственный кредит. Очерк нарастания госдолга в Англии и Франции. — Харьков, 1872. — XXXIV, 426 с.
4. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Экономическая природа и эволюция универсального акциза в промышленно развитых странах капитализма // Финансы СССР. — 1973. — № 5. — С. 81 — 85.
5. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. “Закон Парето” і його роль у сучасній буржуазній економічній науці // Питання політичної економії: Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 101. — К.: Вища школа. — 1973. — С. 128 — 135.
6. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. “Налоговая этика” и налоговая техника в странах капитала // Финансы СССР. — 1975. — № 3. — С. 83 — 88.
7. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. “Війна з бідністю” в “суспільстві достатку”: надії і розчарування // Економіка Радянської України. — 1975. — № 2. — С. 76 — 82.
8. Андрущенко В. Л., Букин А. П., Федосов В. М. Защита окружающей среды: финансовый аспект // Финансы СССР. — 1976. — № 4. — С. 83 — 89.
9. Андрущенко В. Л. Двойное налогообложение как проблема современного государственно-монополистического капитализма // Финансы СССР. — 1977. — № 10. — С. 75 — 80.
10. Андрущенко В. Л. Энергетический кризис: финансовый аспект // Финансы СССР. — 1979. — № 7. — С. 58 — 63.
11. Андрущенко В. Л. Концепция государственных благ на службе у буржуазной апологетики // Финансы СССР. — 1981. — № 2. — С. 66 — 70.
12. Андрущенко В. Л. “Теория общественного выбора” и управление финансами буржуазного государства // Финансы СССР. — 1982. — № 2. — С. 74 — 77.
13. Андрущенко В. Л. Субъективистская теория стоимости и буржуазное учение о финансах государства // Экономические науки. — 1983. — № 2. — С. 78 — 83.
14. Андрущенко В. Л. Международные налоги как новое явление финансовых отношений // Новые явления в международных валютно-кредитных отношениях: Сборник научных трудов. — М.: Московский финансовый институт. — 1985. — С. 125 — 128.
15. Андрущенко В. Л. Великая Французская революция и развитие финансовых институтов // Финансы СССР. — 1989. — № 9. — С. 68 — 72.
16. Андрущенко В. Л. Ухилення від податків та їх перекладання // Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов., В. М. Опарін, Г. О. П'ятченко та ін. За ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 64 — 115.

17. Андрущенко В. Л. Господарство і фінанси // В монографії: Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К.: Заповіт, 1995. — С. 79 — 115.
18. Андрущенко В. Про деякі альтернативні методи формування бюджету // Економічний часопис. — 1996. — № 4. — С. 30 — 32.
19. Андрущенко В. Л. Західна фінансова думка про природу державних фінансів // Фінанси України. — 1996. — № 9. — С. 21 — 25.
20. Андрущенко В. Л. Особливості та завдання національної фінансової думки // Роль фінансово-кредитної системи у стимулюванні економічного зростання в Україні: Збірник наук. праць. — Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. — С. 446 — 450.
21. Андрущенко В. Західні технології диверсифікації та інтенсифікації інвестицій // Матеріали четвертої міжнародної конференції "Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз", 14 — 16 вересня 1999 р. — Ялта — Форос. — С. 66 — 70.
22. Астафьев А. Критическое исследование современной системы финансов западных государств. — СПб, 1863. — 38 с.
23. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. — Одесса, 1884. — X, 289, XXI с.
24. Баш Э. История экономического развития Голландии в XVI — XVIII веках: Пер. с нем. — М.: Издательство иностранной литературы, 1949. — 393 с.
25. Бернацкий М. В. Теоретика государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка. — СПб, 1911. — 492 с.
26. Бессон Э. Бюджетный контроль во Франции и за границей. Историческое и критическое исследование финансового контроля первостепенных государств Европы: Пер. с франц. — СПб., 1901. — 381 с.
27. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ., 4-е изд. — М.: Дело Лтд, 1994. — 720 с.
28. Богачевский М. Б. Налоги капиталистических государств. — М.: Соцэкгиз, 1961. — 322 с.
29. Богачевский М. Б. Государственный кредит в капиталистических странах. — М.: Финансы, 1966. — 192 с.
30. Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки. — Харьков: Пролетарий, 1929. — 280 с.
31. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы. — СПб., 1907. — 333 с.
32. Боголепов М. И. Государственный долг (К истории государственного кредита). Типологический очерк. — М., 1910. — XII, 569 с.
33. Болдырев Б. Г. и др. Финансы капитализма: Учебник / Под. ред. Б. Г. Болдырева. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 384 с.
34. Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии: Пер. с англ. — СПб., 1906. — XXIV, 628 с.
35. Брандт Б. Налог на освобожденных от воинской повинности в теории и в практическом применении. — Киев, 1889. — VIII, 288 с.
36. Бржецкий Н. Податная реформа: Французские теории XVIII столетия. — СПб, 1888. — XVII, 194 с.

37. Буковецкий А. И. Введение в финансовую науку. — Л.: Госфиниздат, 1929. — 251 с.

38. Буковецкий А. И. Бюджетная система Франции: (Из очерков по теории и практике бюджета). — Л.: Госфиниздат, 1930. — 54 с.

39. Бунге Н. Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. — СПб., 1890. — 95 с.

40. Бутаков Д. Д. Основы мирового налогового кодекса // Финансы. — М., 1996. — № 8. — С. 23 — 27; № 10. — С. 33 — 36.

41. Бьюкенен Дж. Политическая экономия государства благосостояния // Мировая экономика и международные отношения. — М., 1996. — № 5. — С. 46 — 52.

42. Бьюкенен Дж. М. Сочинения: Пер. с англ. Т. 1 / Гл. ред. Нуреев Р. М. и др. — М.: Таурус Альфа, 1977. — 560 с.

43. Вагнер А. О научном мышлении и популяризации в науке: Пер. с нем. — СПб, 1900. — 36 с.

44. Вагнер А. Социальный вопрос: Пер. с нем. — СПб, 1906. — 44 с.

45. Вацуро Г. Народно-хозяйственные предположения податного устройства. — Казань, 1902. — 23 с.

46. Вебер С. Ф. Бюджет // Финансовая энциклопедия. Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. — М.: Государственное издательство, 1924. — С. 102—113.

47. Вебер С. Ф. Налоги: Пер. с франц. — М., 1906. — 83 с.

48. Витте С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. — СПб, 1912. — 568 с.

49. Вреден Э. Финансовый кредит. Исследование оснований, существа нормальной области действия, границ, видов и форм общественной займовой системы. Часть 1. Основные начала финансового кредита или теория общественных займов. — СПб, 1871. — 369 с.

50. Гагемейстер Ю. О теории налогов, примененной к государственному хозяйству. — СПб, 1852. — 118 с.

51. Гензель П. Налог с наследства в Англии. Исследование по истории английских финансов. — М., 1907. — XXIV, 654 с.

52. Гензель П. Очерки по истории финансов. Выпуск 1. Древний мир. — М., 1913. — 52 с.

53. Гензель П. П. Прямые налоги. Очерк теории и практики. — Л.: Финансовое издательство НКФ СССР. — 108 с.

54. Геттнер Г. История всеобщей литературы XVIII века: Пер. с нем. Т. 1. Английская литература (1660 — 1770). — СПб., 1863. — 468 с.; Т. 2. Французская литература в XVIII в. — СПб., 1866. — 428 с.

55. Годме П. М. Финансовое право: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1986. — 430 с.

56. Гнейст Р. История государственных учреждений Англии: Цер. с англ. — М., 1885. — VI, 857, X с.

57. Гок К. Государственное хозяйство. Налоги и государственные долги: Пер. с нем. — Киев, 1865. — 324 с.

58. Гурьев А. Н. Прямые и косвенные налоги. Pro и contra. — СПб., 1993. — 200 с.

59. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1979. — 405 с.
60. Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1967. — 503 с.
61. Дженкс Э. Происхождение верховной власти: Пер. с англ. — СПб., 1907. — 152 с.
62. Джордж Г. Что такое единый налог и почему мы его добиваемся?: Пер. с англ. — М., 1907. — 24 с.
63. Добриловський М. Основи фінансової науки. Курс лекцій. — Подєбриди: Українська господарська академія в ЧСР, 1934. — 5 с.
64. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Киев, 1901. — VIII, 807, СХІІ с.
65. Дюринг Е. Курс национальной и социальной экономии, со включением наставления к изучению и критике теории народного хозяйства и социализма: Пер. с нем. — СПб., 1893. — 556 с.
66. Жамс Э. История экономической мысли XX века: Пер. с франц. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 571 с.
67. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции: Пер. с франц. В 6-ти т. — М.: Прогресс. — Т. 1: 1976, 519 с.; Т. 2: 1978, 647 с.; Т. 3: 1979, 552 с.; Т. 4: 1981, 511 с.; Т. 5: 1983, 766 с.; Т. 6: 1983, 534 с.
68. Заблоцкий-Десятовский А. П. Финансовое управление и финансы Пруссии. Том 1 — 2. — СПб., 1871. — LXXVI, 558 с.; III, 448 с.
69. Зак А. Н. К постановке некоторых очередных вопросов финансовой науки. — Ярославль, 1913. — 25 с.
70. Иловайский С. И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств. — Одесса, 1887. — 16 с.
71. Иловайский С. И. Косвенное обложение в теории и на практике. Выпуск 1-2. — Одесса, 1892. — III, 636 с.
72. Иловайский С. И. Учебник финансового права. 5-е изд. — Одесса, 1912. — 604 с.
73. Ингрэм Дж. История политической экономии: Пер. с англ. — М., 1891. — XI, 322 с.
74. Камушер К. Г. Государственные расходы и проблема рынка в США. — М.: Наука, 1965. — 134 с.
75. Кейнс Дж. Мейнард. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1978. — 494 с.
76. Кейнс Дж. Невиль. Предмет и метод политической экономии: Пер. с англ. — М., 1899. — IV, 278 с.
77. Клейнборг Л. О подоходном налоге // Мир Божий. — СПб., 1905. — № 6. — С. 233 — 250.
78. Климентов П. Новые приемы изучения в финансовой науке. (И. Х.Т.Озеров: Подоходный налог в Англии // Русская мысль. — М., 1900. — Т. 21, Кн. 1. — С. 138 — 156.
79. Климентов П. С. Финансы по учению абсолютной школы и германского катедер-реформаторского направления // Известия Томского университета. — Томск, 1902. — Кн. 21. — С. 1 — 16.

80. Ковалевский М. Опыты по истории юрисдикции налогов во Франции с XIV века до смерти Людовика XIV. — М., 1876. — X, XXIV, 186 с.

81. Кованько П. Л. Содержание и сущность бюджетного права. — Киев, 1910. — 18 с.

82. Косса Л. Основы финансовой науки: Пер. с итал. — М., 1900. — VII, 185 с.

83. Коэн М. Р. Американская мысль: Критический обзор: Пер. с англ. — М.: Иностранная литература, 1958. — 390 с.

84. Критика современных буржуазных теорий финансов, денег и кредита / Под ред. Г. П. Солюса. — М.: Финансы, 1966. — 264 с.

85. Кулишер И. М. Очерки финансовой науки. Выпуск 1-й. — Петроград: Наука и школа, 1919. — 252 с.

86. Кулишер И. М. Очерки финансовой науки. Выпуск 2-й. — Петроград: Наука и школа, 1920. — 387 с.

87. Кулишер И. М. Налоги // Финансовая энциклопедия. Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. — М.: Государственное издательство, 1924. — С. 592 — 611.

88. Ласпейрес Э. К вопросу о переложении налогов: Пер. с нем. // Народное хозяйство. — СПб., 1902. — № 7. — С. 49 — 67.

89. Лассаль Ф. Сочинения: Пер. с нем. Т. 2. — СПб., 1905. — 448 с.

90. Лассаль Ф. Косвенные налоги и положение рабочего класса. Пер. с нем. — СПб., 1906. — 116 с.

91. Лориа А. Финансовая политика как результат и орудие владельцев классов: Пер. с итал. — М., (без года издания). — 80 с.

92. Любимов Н. Н. Современная налоговая политика и проблема переложения налогов // Финансы и экономика. — М., 1922. — № 2. — С. 11 — 38.

93. Любимов Н. Н. Финансы капиталистических государств. — М.: Госфиниздат, 1956. — 208 с.

94. Любович Н. Н. Хозяйство и финансы немецких городов в XIV и XV веках. — Варшава, 1904. — 62 с.

95. Мейер Г. Развитие экономических идей: Пер. с нем. — Петроград: Мысль, 1923. — 104 с.

96. Менгер К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности: Пер. с нем. — СПб., 1894. — XXXII, 284 с.

97. Менгер К. Основания политической экономии. Общая часть: Пер. с нем. — Одесса, 1903. — XVI, 278 с.

98. Меньков Ф. А. Основные начала финансовой науки. (Введение, учение о государственных расходах и общая теория налогов). Выпуск первый. — М.: Финансовое издательство, 1924. — III, 131 с.

99. Мизес Л. Антикапиталистическая ментальность: Пер. с англ. — Нью-Йорк: Телекс, 1992. — 80 с.

100. Микеладзе П. В. Очерки финансовой организации союзных и федеральных государств. — Л.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1926 — VIII, 244 с.

101. Микеладзе П. В. Косвенные налоги. — Л.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1927. — 124 с.

102. Милль Дж. Ст. Основания политической экономии: Пер. с англ. — Киев, Харьков, 1896. — 866, XVII с.
103. Милль Дж. Ст. Автобиография: (История моей жизни и убеждений): Пер. с англ. — М., 1896. — 281 с.
104. Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении: Пер. с англ. — СПб., 1863. — 361 с.
105. Милль Дж. С. Основы политической экономии: Пер. с англ. — В 3 т. — М.: Прогресс, 1981. — Том 3: Книга V. О влиянии правительства. — С. 143 — 388.
106. Мітіліно М. І. Елементи фінансової науки. — Київ: Державне видавництво України, 1926. — 196 с.
107. Мітіліно М. І. Основи фінансової науки. — Київ: Державне видавництво України, 1929. — 395 с.
108. Мишель А. Идея государства: Критический очерк истории социальных и политических теорий во Франции со времени революции: Пер. с франц. — СПб., 1903. — VIII, 591 с.
109. Муравьев С. Тюрго: Его ученая и административная деятельность или начало преобразований во Франции XVIII века. — М., 1858. — 300 с.
110. Мюллер О. Подоходный налог по законодательствах различных государств: Пер. с нем. — СПб., 1906. — 120 с.
111. Налоги в иностранных государствах / А. И. Буковецкий, П. П. Гензель, И. М. Кулишер, В. Н. Твердохлебов; Под ред. В. Н. Твердохлебова. — М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1926. — XII, 264 с.
112. Неккер Ж. О управлении государственными доходами французского королевства: Пер. с франц. — СПб., 1786. — 254 с.
113. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: Пер. с итал. — М., 1904. — XXXII, 624 с.
114. Озеров И. Подоходный налог в Англии: Экономические и общественные условия его существования. — М., 1898. — X1, 472 с.
115. Озеров И. Главнейшие течения в развитии прямого обложения в Германии в связи с экономическими и общественными условиями. — СПб., 1899. — VI, 331 с.
116. Озеров И. Современные течения в прямом обложении Соединенных Штатов. — М., 1904. — 29 с.
117. Озеров И. Чему учит нас Америка? — М., 1908. — 215 с.
118. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. — Выпуск 1-й. Учение об обыкновенных доходах. — Изд. 5-е (с отдельным дополнением). — М., 1917. — 544, V с.
119. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. — Выпуск 2-й. Бюджет. — Формы взимания. — Местные финансы. — Государственный кредит. — Изд. 4-е дополненное. — М., 1914. — 364 с.
120. Орлов М. Ф. О государственном кредите. — М., 1833. — X, 293 с.
121. Орлов Н. В., Александров А. М. Финансы капиталистических государств. — М. — Л.: Госфиниздат, 1938. — 396 с.
122. Отчет о мировом развитии, 1997: Государство в меняющемся мире: Пер. с англ. — М.: Прайм — ТАСС, 1997. — VIII, 305 с.

123. Патлаевский И. Курс финансового права. — Одесса, 1885. — XIV, 394 с.

124. Пейн Т. Избранные сочинения: Пер. с англ. — М.: Издательство АН СССР, 1959. — 423 с.

125. Петрушевский Д. М. Общество и государство у Гомера: Опыт исторической характеристики. — М., 1913. — 60 с.

126. Петти В. Избранные работы. Трактат о налогах и сборах. — М.: Ось-89, 1997. — 112 с.

127. Пигу А. К. Политическая экономия войны: Пер. с англ. — Л.: Военное издательство, 1924. — VIII, 147 с.

128. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. Т. 1: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — 512 с.

129. Покровский Н. Н. О подоходном налоге. — Петроград, 1915. — 184 с.

130. Пясецкий Н. В. Счетная палата и система государственной отчетности Итальянского королевства. — СПб., 1884. — III, 113, 187 с.

131. Рабинович М. Повторительный курс финансового права. — Киев, 1902. — 128 с.

132. Рау К. Г. Основные начала финансовой науки: Пер. с нем. — Т. 1. — СПб., 1867. — 318 с.; Т. 2. — СПб., 1868. — 375 с.

133. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: Пер. с англ. — Сочинения. Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1955. — 360 с.

134. Родбертус К. Исследования в области национальной экономики классической древности. К истории римских трибутных податей со времени Августа: Пер. с нем. — Ярославль, 1887. — 312 с.

135. Ростовцев М. История государственного откупа в Римской империи. — СПб., 1899. — XIV, 304 с.

136. Руссо Ж.-Ж. Общественный договор: Пер. с франц. — М., 1906. — 208 с.

137. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия: Пер. с англ. — М.: Экономика, 1994. — 340 с.

138. Самуэльсон П. Экономика. Вводный курс: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1964. — 843 с.

139. Свирщевский А. Подоходный налог. — М., 1886. — V, 247 с.

140. Селигман Э., Стурм Р. Этюды по теории обложения: Пер. с англ. — СПб., 1908. — 200 с.

141. Селигман Э. Очерки по теории обложения: (Финансовые проблемы военного и послевоенного периода): Пер. с англ. — П.: Издательство Северо-западного промбюро ВСНХ, 1924. — 127 с.

142. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — 600 с.

143. Сидоренко Г. Д. Финансовое право. — Житомир, 1887. — 405 с.

144. Смирнов А. М. Подоходный налог во Франции. — СПб., 1912. — VI, 230 с.

145. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 684 с.

146. Суторміна В. М. Фінанси капіталістичних держав. — К.: Вища школа, 1970. — 278 с.
147. Суторміна В. Н. Финансы капиталистических государств. — К.: Вища школа, 1976. — 304 с.
148. Суторміна В. Н. Финансы капиталистических государств. — 2-е изд. — К.: Вища школа, 1983. — 311 с.
149. Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава — податки — бізнес: (Із світового досвіду регулювання ринкової економіки). — К.: Либідь, 1992. — 328 с.
150. Сэй Ж. Б. Трактат политической экономии: Пер. с франц. — М., 1896. — XXI, 112с.
151. Твердохлебов В. Задачи финансовой науки (Наука и политика) // Мир Божий. — СПб., 1903. — № 7. — 71 — 82.
152. Твердохлебов В. Обложение городских недвижимостей на Западе. Часть 1: Государственное обложение. — Одесса, 1906. — 276 с.
153. Твердохлебов В. Обложение городских недвижимостей на Западе. Часть 2: Местное обложение. — Одесса, 1909. — 306 с.
154. Твердохлебов В. Теории переложения налогов: Историко-литературный очерк. — СПб., 1914. — 43 с.
155. Твердохлебов В. Н. Финансовые очерки. — Петроград, 1916. — 133 с.
156. Твердохлебов В. Н. Государственный кредит // Финансовая энциклопедия. Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. — М.: Государственное издательство, 1924. — С. 253 — 265.
157. Тиктин Г.И. Очерки по общей теории публичных финансов. Опыт построения теоретической финансовой науки на публично-экономической основе. — Одесса, 1926. — 50 с.
158. Тойнби А. Промышленный переворот в Англии: Пер. с англ. — М.: Государственное издательство, 1924. — 171 с.
159. Токвиль А. Демократия в Америке: Пер. с франц. — Том 1. — Киев, 1860. — 280 с.; Том 2. — Киев, 1860. — 379 с.
160. Тур Н. О финансовой прокуратуре в Австрии и Италии. — СПб., 1886 — 96 с.
161. Тьер А. О налоге // О собственности: Пер. с франц. — СПб., 1872. — С. 281 — 357.
162. Федосов В. М. Налоги в экономике современного капитализма (на примере ФРГ). — К.: Вища школа, 1977. — 192 с.
163. Финансовая наука // Всемирная история экономической мысли: Т. 1 / МГУ им. М. В. Ломоносова; Гл. ред. В. Н. Черковец. — М.: Мысль, 1987. — С. 495 — 503; Т. 2 / М.: Мысль, 1988. — С. 144 — 148; Т. 3 / М.: Мысль, 1989. — С. 311 — 315.
164. Фор Э. Опала Тюрго. 12 мая 1776 г.: Пер. с франц. — М.: Прогресс, 1979. — 566 с.
165. Франклин В. Учение Ришара Добродушного, или Способ платить налоги: Пер. с англ. — М., 1830. — 50 с.
166. Франклин В. Избранные сочинения: Пер. с англ. — М.: Госполитиздат, 1956. — 631 с.

167. Фридман М. И. Современные косвенные налоги на предметы потребления. Т. 1: Обложение спирта, сахара, пива и табаку в Германской империи. — СПб., 1908. — XVIII, 605 с.
168. Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. — М.: Прогресс — Универс, 1993. — 286 с.
169. Хитрово В. Н. Финансовое управление в Великобритании. — СПб., 1862. — 16 с.
170. Цызырев И. Финансовая наука // Финансовая энциклопедия. Под ред. И. А. Блинова и А. И. Буковецкого. — М.: Государственное издательство, 1924. — С. 819 — 823.
171. Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — Киев, 1898. — VI, 735 с.
172. Чантладзе В. Г. Вопросы теории финансов. — Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1979. — 436 с.
173. Швиттау Г. Т. Государственный бюджет Англии: (Историко-сравнительный очерк). — СПб., 1906. — 40 с.
174. Шилль И. Современная теория финансов и влияние ее на финансовую администрацию в западно-европейских государствах. — СПб., 1860. — 262 с.
175. Шлецер Х. Начальные основания государственного хозяйства. Часть 2: Государственное хозяйство или наука о государственном богатстве. — М., 1821. — V, 274.
176. Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы: Пер. с нем. — М., 1902. — XII, 368 с.
177. Штейн Л. Финансовая наука. Выпуск 1-й. Государственное хозяйство: Пер. с нем. — СПб., 1885. — V, 53 с.
178. Шторх К. Курс политической экономии или изложение начал обуславливающих народное благоденствие: Пер. с франц. — СПб., 1881. — XVI, VI, 304 с.
179. Штурм Р. Бюджет: Пер. с франц. — СПб., 1907. — 600 с.
180. Эберг К. Т. Курс финансовой науки: Пер. с нем. — СПб., 1913. — XII, 592 с.
181. Эберг К. Т. Современные налоги на Западе: Пер. с нем. — Петроград: Наука и школа, 1923. — 96 с.
182. Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. — М.: Госфиниздат, 1958. — 263 с.
183. Эспинас А. История политическо-экономических доктрин: Пер. с франц. — СПб., 1899. — 216 с.
184. Эшли У. Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией: Пер. с англ. — М., 1897. — 814 с.
185. Янжул И. Опыт исследования английских косвенных налогов: Акциз. — М., 1874. — V, 306 с.
186. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. — 4-е изд. — СПб., 1904. — 466 с.
187. Янжул И. Как англичане критикуют свои государственные расходы: Ливерпульская ассоциация финансовых реформ. — 2-е изд. — СПб., 1908. — XIV, 167 с.

188. Яснопольський Л. М. До питання про основні принципи податкової політики // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — Київ: Українська Академія наук, 1927. — С. 209 — 219.
189. Aaron H. J., Galper H. Assessing Tax Reform. — Washington: The Brookings Institution, 1985. — XIII, 145 p.
190. Allen D. E. Finance: A Theoretical Introduction. — Oxford: Robertson, 1983. — XII, 323 p.
191. Allingham M. G., Sandmo A. Income Tax Evasion: a Theoretical Analysis // Journal of Public Economics. — Amsterdam, 1972. — Vol. 1, No. 3 — 4. — P. 323 — 338.
192. Andic F. M., Andic S. An Exploration into Fiscal Sociology: Ibn Khaldun, Schumpeter, and Public Choice // Finanzarchiv. — Tubingen, 1985. — Bd. 43, H. 3. — P. 454 — 469.
193. Arrow K. J. Social Choice and Individual Values. — 2-d ed. — New Haven: John Wiley & Sons Publishers, 1970. — XII, 124 p.
194. Arrow K. J. The Property Rights Doctrine and Demand Revelation under Incomplete Information. // Economics and Human Welfare. Essays in Honor of Tibor Scitovsky / Ed. by M. J. Boskin. — New York etc.: Academic Press, 1979. — P. 23 — 37.
195. Atkinson A. B., Stiglitz J.E. Lectures on Public Economics. — Maidenhead: McGraw-Hill Book Company, 1980. — XVI, 619 p.
196. Atkinson A. B. Social Justice and Public Policy. — Brighton: Wheatsheaf Books, 1983. — X, 444 p.
197. Atkinson A. B. James M. Buchanan's Contribution to Economics // Scandinavian Journal of Economics. — Stockholm, 1987. — Vol. 89, No. 1. — P. 5 — 15.
198. Auman R.J., Kurz M., Neyman A. Power and Public Goods // Journal of Economic Theory. — New York, 1987. — Vol. 42, No. 1. — P. 108 — 127.
199. Baumol W. J. Welfare Economics and the Theory of the State. 2-nd ed. — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1965. — X, 212 p.
200. Becker G. S. Crime and Punishment: an Economic Approach // The Journal of Political Economy. — Chicago, 1968. — Vol. 76, No. 2. — P. 169 — 217.
201. Beranek W. Research Directions in Finance // Quarterly Review of Economics and Business. — Urbana, 1981. — Vol. 21, No. 1. — P. 6 — 24.
202. Beyond Positive Economics? / Ed. by J. Wiseman. — London: Macmillan, 1983. — X, 217 p.
203. Bird R.M. Tax Policy and Economic Development. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1992. — XIII, 270 p.
204. Bos D. A Voting Paradox of Fiscal Federalism // Journal of Public Economics. — Amsterdam, 1979. — Vol. 11, No. 31. — P. 369 — 382.
205. Boulding K. E. Beyond Economics. Essays on Society, Religion and Ethics. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968. — X, 302 p.
206. Boulding K. Economics as a moral science // American Economic Review. — Menasha, 1969. — Vol. LIX, No. 1. — P. 1 — 12.
207. Brennan G. The Buchanan Contribution // Finanzarchiv. — Tubingen, 1987. — Bd. 45, H. 1. — P. 1 — 24.
208. Bridges E. The Treasury. — London: Macmillan, 1966. — 248 p.

209. Brittan S. *The Economic Consequences of Democracy*. — London: Macmillan, 1977. — XV, 103 p.
210. Buchanan J. M. *Public Principles of Public Debt. A Defense and Restatement*. — Homewood: Irwin, 1958. — 300 p.
211. Buchanan J. M. *Fiscal Theory and Political Economy*. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1960. — 197 p.
212. Buchanan J. M., Tullock G. *The Calculus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy*. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1962. — X, 361 p.
213. Buchanan J. M. *Economics and its Scientific Neighbours // The Structure of Economic Science. Essays on the Methodology / Ed. by S. R. Krupp*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. — P. 166 — 173.
214. Buchanan J. M. *Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice*. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1967. — X, 307 p.
215. Buchanan J. M. *The Demand and Supply of Public Goods*. — Chicago: Rand McNally and Company. — 1968. — IX, 214 p.
216. Buchanan J. M. *Who should pay for Common-access Facilities? // Public Finance*. — The Hague, 1972. — Vol. 27, No. 1. — P. 1 — 7.
217. Buchanan J. M. *Toward Analysis of Closed Behavioural Systems // The Economic Approach to Public Policy. Selected Readings / Ed. by R. C. Amacher, R. D. Tollison, T. D. Willett*. — Ithaca and London: Cornell University Press, 1976. — P. 337 — 349.
218. Buchanan J.M., Wagner R.E. *Democracy in Deficit: The Political Legacy of Lord Keynes*. — New York: Academic Press, 1977. — XII, 195 p.
219. Buchanan J.M., Wagner R.E. *Fiscal Responsibility in Constitutional Democracy*. — Leiden-Boston: Irwin, 1978. — X, 180 p.
220. Buchanan J. M. *What should Economists do?* — Indianapolis: Liberty Press, 1979. — 292 p.
221. *Budget Deficits and Debt: Issues and Options. A Symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City*. — Jackson Hole, Wyoming, August 31 — September 2, 1995. — XXXVI, 442 p.
222. *Budgets and Bureaucrats: The Sources of Government Growth / Ed. by T.E. Borcherding*. — Durham: Duke University Press, 1977. — XVII, 442 p.
223. *Beyond Positive Economics ? / Ed. by J. Wiseman*. — London: Macmillan, 1983. — X, 217 p.
224. Campa G. *On the Pure Theory of Public Goods // Public Finance*. — The Hague. — Vol. 22, No. 4. — P. 401 — 416.
225. *Classics in the Theory of Public Finance / Ed. by R. A. Musgrave, A. T. Peacock*. — London: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1967. — XIX, 244 p.
226. Davis J. R., Meyer Ch. W. *Principles of Public Finance*. — Englewood Cliffs (N. J.): Prentice — Hall, 1983. — IX, 357 p.
227. *Deficits / Ed. by J.M. Buchanan, Ch. R. Rowley, R.D. Tollison*. — Oxford: Basil Blackwell, 1987. — XI, 417 p.
228. De Haan J. *The (un)importance of Public Debt: A Review Essay // Economist*. — Leiden, 1987. — Jg. 135, No. 3. — P. 367 — 384.

229. Democracy and the Welfare State / Ed. by A. Gutmann. — Princeton: Princeton University Press, 1988. — XII, 290 p.
230. Dornbusch R., Fischer S. Macroeconomics. — Fifth edition. — New York etc.: McGraw-Hill Publishing Company. — XV, 828 p.
231. Downs A. An Economic Theory of Democracy. — New York: Harper & Row Publishers, 1957. — VIII, 310 p.
232. Drese J. H. Public Goods with Exclusion // Journal of Public Economics. — Amsterdam, 1980. — Vol. 13, No. 1.
233. Duc J. F., Friedlaender A. F. Government Finance: Economics of the Public Sector. — 6-th ed. — Homewood: Irwin, 1977. — XVII, 656 p.
234. Economy and Democracy / Ed. by R. C. O. Matthews. — London: Macmillan, 1985. — XII, 260 p.
235. Ekelund R. B., Hebert R. F. A History of Economic Theory and Method. — Third Edition. — New York etc.: McGraw-Hill, 1990. — XV, 688 p.
236. Engelmayr S. D., Waganan R. J. The Taxpayer's Guide to Effective Tax Revolt. — New York: Dale Books, 1978. — X, 269 p.
237. Ethics, Economics and the Law / Ed. by J.R. Pennock, J. W. Chapman. — New York — London: The New York University Press, 1982. — XIX, 323 p.
238. Fama E. F., Miller M. H. The Theory of Finance. — New York etc.: Holt, Rinehart and Winston, 1972. — XVI, 346 p.
239. Feldman A. M. Welfare Economics and Social Choice Theory. — Boston: Martinus Nijhoff Publishing, 1980. — X, 230 p.
240. Fishburn P.C., Gehrlein W. V. The Paradox of Voting // Journal of Public Economics. — Amsterdam, 1980. — Vol. 14, No. 1.
241. Fromm G., Taubman P. Public Economic Theory and Policy. — New York — London: Collier — Macmillan, 1973. — XVIII, 361 p.
242. Good J. M. The Shaping of Western Society. An Inquiry Approach. — New York etc.: Holt, Rinehart and Winston, 1968. — 384 p.
243. Graff J. de V. Theoretical Welfare Economics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1967. — XII, 178 p.
244. Grows T., Ledyard J. O. Optimal Allocation of Public Goods: A Solution to the Free Rider Problem // Econometrica. — Evanston (Ill.), 1977. — Vol. 45, No. 4. — P. 783 — 809.
245. Grows T., Ledyard J. O. The Existence of Efficient and Incentive Compatible Equilibrium with Public Goods // Econometrica. — Evanston (Ill.), 1980. — Vol. 48, No. 6. — P. 1487 — 1506.
246. Hall J. A. Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West. — Oxford: Basil Blackwell, 1985. — VI, 272 p.
247. Hampton J. J. Modern Financial Theory: Perfect and Imperfect Markets. — Reston: Reston Publishing Company, 1982. — XII, 430 p.
248. Handbook of Public Economics. Vol. 1 / Ed. by A. J. Auerbach, M. S. Feldstein. — Amsterdam: Horth-Holland, 1985. — XVII, 484 p.
249. Hayek F. A. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. — Chicago: Chicago University Press, 1978. — VII, 314 p.
250. Heald J.G. Public Goods and Public Welfare. — Durham: Duke University Press, 1974. — IX, 291 p.

251. Helpman E., Sadka E. Optimal Taxation of Full Income // *International Economic Review*. — Philadelphia — Osaka, 1978. — Vol. 19, No. 1. — P. 247 — 251.
252. Hennipman P. Wicksell and Pareto: their Relationships in the Theory of Public Finance // *History of Political Economy*. — Durham, 1982. — Vol. 14, No. 1. — P. 37 — 64.
253. Herber B. P. *Modern Public Finance: the Study of Public Sector Economics*. — Homewood: Irwin, 1971. — XIX, 661 p.
254. Hinrichs H. H. *A General Theory of Tax Structure Change during Economic Development*. — Cambridge: The Harvard University Press, 1966. — XVI, 154 p.
255. Hyman D.N. *Public Finance. A Contemporary Application of Theory to Policy*. — 3-d ed. — Chicago etc.: The Dryden Press, 1990. — XXIII, 689 p.
256. James S., Nobes C. *The Economics of Taxation*. — Oxford: Allan. 1978. — X, 310 p.
257. Jay P. *The Budget*. — London: Jackdaw Publications Ltd., 1972. — 10 charts, 3 broadsheets.
258. Johansen L. The Theory of Public Goods: Misplaced Emphasis? // *Journal of Public Economics*. — Amsterdam, 1977. — Vol. 7, No. 1. — P. 147 — 152.
259. *Justice and Economic Distribution* / Ed. by J. Arthur. W. H. Show. — Englewood Cliffs (N. J.): Prentice Hall, 1978. — X, 262 p.
260. Kaldor N. *An Expenditure Tax*. — London: Allen & Unwin, 1958.
261. Kolm S. Ch. A Note on Optimum Tax Evasion // *Journal of Public Economics*. — Amsterdam, 1973. — Vol. 2, No. 3. — P. 265 — 270.
262. Lerner A.P. *The Economics of Control. Principles of Welfare Economics*. — New York: Macmillan, 1946. — XXII, 428 p.
263. Lewis A. *The Psychology of Taxation*. — Oxford: Robertson, 1982. — X, 257 p.
264. *Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science*. — Kyiv: Osnovy Publishers, 1994. — 441 p.
265. Malvern P., Vangenberg G. *Fighting Back. Tax Evasion and the Great Canadian Tax Revolt*. — Toronto etc.: Methuen, 1984. — 152 p.
266. Milleron J.-C. *Theory of Value with Public Goods: A Survey Article* // *Journal of Economic Theory*. — New York. 1972. — Vol. 5, No. 3. — P. 419 — 477.
267. Mirrlees J. A. *An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation* // *Review of Economic Studies*. — London, 1971. — Vol. 38, No. 4. — P. 175 — 208.
268. Mishan E.J. *Introduction to Normative Economics*. — Oxford: Oxford University Press, 1981. — XXI, 548 p.
269. Mueller D.C. *Public Choice: a Survey* // *Journal of Economic Literature*. — Pittsburgh, 1976. — Vol. XIV, No. 2. — P. 395 — 433.
270. Musgrave R.A. *The Theory of Public Finance. A Study in Public Economy*. — New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1959. — XVII, 628 p.
271. Musgrave R.A. *Fiscal Systems*. — New Haven — London: Yale University Press, 1971. — XIX, 397 p.

272. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in the Theory and Practice. — New York: McGraw Hill Book Company, 1973. — XV, 762 p.
273. Musgrave R.A. Public Finance, now and then // Finanzarchiv. — Tubingen, 1983. — Bd. 41, H. 1. — P. 1 — 13.
274. Musgrave R. A. Public Finance in Democratic Society. — New York: New York University Press, 1986. — Vol. 1. Social Goods, Taxation and Fiscal Policy. — XIII, 391 p.; Vol. 2. Fiscal Doctrine, Growth and Institutions. — XI, 400 p.
275. Myrdelton D. R. The Power to Destroy. A Study of the British Tax System. — London: Johnson, 1969. — 246 p.
276. Myrdal G. The Political Element in the Development of Economic Theory. — London: Routledge & Kegan Paul, 1965. — XVI, 248 p.
277. Nagarajan K. V. Rawls, Nozick, Justice and Welfare: An Economic Interpretation // Indian Economic Journal. — Bombay, 1981. — Vol. 28, No. 4. — P. 36 — 47.
278. Nozick R. Anarchy, State and Utopia. — New York: Basic Books, 1974.
279. Niskanen W.A. Bureaucracy and Representative Government. — Chicago: Aldine-Atherton, 1971.
280. Olson M. The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups. — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1965. — XI, 176 p.
281. Peacock A. On the Anatomy of Collective Failure // Public Finance. — The Hague, 1980. — Vol. 35, No. 1. — P. 33 — 43.
282. Pearson M. The Millionaire Mentality. — London: Secker & Warburg, 1961. — 218 p.
283. Philosophy and Economic Theory / Ed. by F. Hahn, M. Hollis. — Oxford: Oxford University Press, 1979. — 177 p.
284. Pigou A.C. The Economics of Welfare. — 4-th ed. — London: Macmillan & Co Ltd., 1962. — XXXI, 876 p.
285. Prest A. R. On the Distinction between Direct and Indirect Taxation. // Public Finance, Planning and Economic Development. Essays in Honour of Ursula Hicks / Ed. by W. L. David. — London: Macmillan, 1973. — P. 44 — 56.
286. Public Choice and Public Finance. Proceedings of 34-th Congress of IIPF / Ed. by K. W. Roskamp. — Hamburg. — 1978. — Paris: Edition Cujas, 1980. — 261 p.
287. Public Debt and Future Generations / Ed. by J. M. Ferguson. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press. — 1964. — 234 p.
288. Public Goods and Public Policy / Ed. by W. Loehr, T. Sandler. — Beverly Hills; London: SAGE Publications, 1978. — 240 p.
289. Pyhrr P. A. Zero-Base Budgeting. A Practical Management Tool for Evaluating Expenses. — New York etc.: John Wiley & Sons, 1973. — XV, 231 p.
290. Rawls J. A Theory of Justice. — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1971. — XV, 607 p.
291. Robinson J. Economic Philosophy. — Harmondsworth: Penguin Books, 1962. — 140 p.
292. Rogers D. L. Who Doesn't Pay on April 15th // Economic Times. — Reaging, 1995. — Vol. 4, No. 1. — P. 32 — 35.

293. Rose-Ackerman S. Corruption: a Study in Political Economy. — New York: Academic Press, 1978. — XII, 258 p.
294. Rosen H. S. Public Finance. — Homewood: Irwin, 1985. — XVII, 641 p.
295. Rosen H. S. Public Finance. — Burr Ridge (Ill.): Irwin, 1992. — XXVI, 657 p.
296. Roseveare H. The Treasury. The Evolution of a British Institution. — New York: Columbia University Press, 1969. — 406 p.
297. Routh G. The Origin of Economic Ideas. — New York: Random House, 1975. — X, 321 p.
298. Sabine B. E. V. A History of Income Tax. — London: George Allen & Unwin, 1966. — 288 p.
299. Samuelson P.A., Nordhaus W.D. Economics. — 14-th ed. — New York etc.: McGraw Hill Book Company, 1992. — XLII, 784 p.
300. Sandford C. T. Economics of Public Finance. — Oxford: Pergamon Press, 1969. — XIII, 266 p.
301. Sandler T. M. a. o. The Political Economy of Public Goods and International Cooperation. — Denver (Col.): Monography Series in World Affairs (Vol. 15), 1978. — XI, 98 p.
302. Sandmo A. Some Insights from the "New" Theory of Public Finance // Empirica. Austrian Economic Papers. — Stuttgart, 1984. — Vol 11, No 2. — P. 111 — 124.
303. Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism, and Democracy. — 3-d ed. — New York: Harper & Brothers Publishers, 1950. — XIV, 431 p.
304. Schumpeter J. A. History of Economic Analysis. — London: George Allen & Unwin, 1955. — XXV, 1260 p.
305. Schumpeter J. A. Ten Great Economists. From Marx to Keynes. — London: George Allen & Unwin, 1962. — XIV, 305 p.
306. Shand A. H. The Capitalist Alternative. An Introduction to Neo-Austrian Economics. — New York and London: New York University Press, 1984. — XIV, 242 p.
307. Sharp A. M., Olson K. W. Public Finance: The Economics of Government Revenues and Expenditures. — St. Paul etc.: West Publication Company, 1978. — XIV, 433 p.
308. Shaw G. K. Rational Expectations: An Elementary Exposition. — Brighton: Wheatsheaf Books, 1984. — XI, 131 p.
309. Shoup C. S. Public Finance. — London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. — X, 660 p.
310. Sinclair P. J. N. Public Finance // The Economic System in the UK / Ed. by D. Morris. — Oxford: Oxford University Press, 1981. — P. 317 — 338.
311. Swain D. Managing Public Money. An Introduction to Public Finance and Budgeting. — Lanham: University Press of America, 1987. — X, 221 p.
312. Swartney J. D., Stroup R. L. Economics: Private and Public Choice. — 4-th ed. — San Diego, New York etc.: HBJ, 1987.
313. Tait A. A. Value Added Tax. — Washington: International Monetary Fund, 1988. — XII, 450 p.
314. Taking Sides: Clashing Views on Controversial Economic Issues / Ed. by T. R. Swartz and F. J. Bonello. — Guilford (Conn.): The Dushkin Publishing Group, Inc., 1984. — Issue 12, P. 210 — 227.

315. Tax Policy in the Twenty-First Century / Ed. by H. Stein. — New York: Wiley, 1988. — XII, 324 p.
316. Taylor Ph. E. The Economics of Public Finance. — New York: The Macmillan Company, 1953. — 565 p.
317. The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson. Vol. 2 / Ed. by J. E. Stiglitz. — Cambridge (Mass.): The M. I. T. Press, 1966. — P. 1223 — 1239.
318. The Economic Approach to Public Policy. Selected Readings / Ed. by R. C. Amacher, R. D. Tollison, T. D. Willett. — Ithaca & London: Cornell University Press, 1976. — 524 p.
319. The Essence of Friedman / Ed. by K. R. Leube. — Stanford: Hoover Institution Press, 1987. — XXXIV, 566 p.
320. Theory of Public Choice. Political Applications of Economics / Ed. by J. M. Buchanan, R.D. Tollison. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972. — VI, 330 p.
321. Tideman N., Tullock G. A new and Superior Process for making Social Choices // Journal of Political Economy. — Chicago, 1976. — Vol. 84, No. 6. — P. 1145 — 1159.
322. Tullock G. The Politics of Bureaucracy. — Washington: Brookings Institution, 1965.
323. Tullock G. Public Decisions as Public Goods // Journal of Political Economy. — Chicago, 1971. — Vol. 79, No. 4. — P. 913 — 918.
324. Tuma E. H. European Economic History. — New York etc.: Harper & Row Publishers, 1971. — X, 384 p.
325. Van de Kar H. M. Public Choice and Public Finance in Hamburg // Public Finance. — The Hague, 1979. — Vol. 34, No. 1. — P. 138 — 149.
326. Vaughn K. I. John Locke: Economist and Social Scientist. — London: Athlone Press. — XIV, 178 p.
327. Wagner R.E. The Fiscal Organization of American Federalism: Description, Analysis, Reform. — Chicago: Chicago University Press, 1971. — VIII, 119 p.
328. Welch S. a.o. American Government. — New York etc.: West Publishing Company, 1994. — XIII, 666.
329. Winch D.M. Analytical Welfare Economics. — Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1971. — 202 p.
330. World Tax Reform. Case Studies of Developed and Developing Countries / Ed. by M. J. Boskin, Ch. E. McLure. — San Francisco: ICS Press, 1990. — XIV, 332 p.

Іменний покажчик

- Адамс Г. 80
 Аквінський Фома 253, 275
 Александров А. М. 103, 288
 Алексеево М. М. 10, 175, 194, 224, 281, 283
 Аллінгем М. 180
 Андел Н. 10
 Андрущенко В. Л. 7, 63, 101, 192, 193, 224, 249, 283, 290
 Анон 254
 Арістотель 232, 252
 Архімед 50
 Астафьев А. 284
 Аткинсон Е. 81, 126
 Афанасьев Г. Е. 284
 Бааш Е. 284
 Бабєф Г. 258
 Баранов В. І. 10
 Бароне Е. 27, 28, 58, 229, 237, 264
 Баррі Б. 46
 Барро Р. 203, 204
 Барт Р. 192
 Бастабль Ч. 263
 Бауер О. 265
 Баумоль У. 62, 68, 90, 91, 267
 Беверідж У. 32, 267
 Бейкер Дж. 272
 Беккарія Ч. 182
 Бем-Баверк Е. 232
 Бенгам І. 41, 49, 58, 60, 164, 182
 Бергсон А. 55
 Вернацький М. В. 284
 Вернулли Д. 181
 Вернштейн Е. 87
 Берр А. 18
 Бессон Е. 284
 Бісмарк О. 228, 248, 262
 Блауг М. 60, 63, 101, 136, 148, 163, 170, 173, 181, 192, 193, 194, 274, 276, 284
 Блінов І. А. 152
 Бовен Г. 67, 68, 267
 Богачевський М. Б. 10, 284
 Боголепов Д. 284
 Боголепов М. І. 193, 284
 Боден Ж. 65, 160, 230, 254
 Бокль Г. 11, 17, 144, 148, 284
 Болдирев Б. Г. 10, 103, 284
 Болл Л. 213, 214
 Боніфаций VIII 253
 Борчердінг Г. 131
 Бос Д. 142
 Ботеро Дж. 254
 Боулдінг К. 65
 Брандт Б. 284
 Бржеський М. 160, 192, 284
 Брейлі Н. 272
 Бріджес Е. 269
 Бріттен С. 111, 215
 Бронгіа К. 257
 Брокгауз Ф. А. 62
 Брюммерхофф Д. 10
 Буагільбер П. 160, 230, 231
 Букін О. П. 283
 Буковецький А. І. 152, 192, 285, 288
 Бунге М. X. 10, 281, 285
 Бутаков Д. Д. 285
 Буш У. 130, 131
 Бьорд Р. 170, 174
 Б'юкенен Дж. 7, 9, 10, 18, 23, 24, 27, 29—33, 36—39, 50, 52, 53, 58, 61, 63, 65, 66, 67, 70, 73—76, 90, 92, 95, 102, 103, 107, 108, 112, 113, 118, 119, 121—127, 130, 132, 139, 143, 144, 150, 202, 205—210, 229, 232, 236, 238, 267—271, 277, 285
 Вагнер А. 27, 29, 44, 45, 62, 85, 93, 94, 95, 101, 129, 150, 152, 154, 165, 175, 215, 229, 233, 234, 237, 261, 262, 263, 285
 Вагнер Р. 89, 109, 112, 113, 127, 129
 Вайсман Дж. 94, 95, 101, 129, 269
 Вальполь Р. 243
 Вальрас Л. 98
 Вацуро Г. 285
 Вебер Е. 181, 182
 Вебер С. Ф. 285
 Вебер Ф. 285
 Веснасіан 252
 Вітнес Ж. 264
 Візер Ф. 28, 232, 237
 Вікрі У. 165
 Віксель К. 7, 28, 55, 57, 59, 60, 61, 67, 73, 112, 118, 123, 124, 126, 138, 139, 229, 237, 247, 263, 282
 Вільдаський А. 113, 269
 Вільгельм I Заойовник 253
 Вітте С. Ю. 285
 Вобан С. 160, 161, 230, 231, 256
 Вреден Е. 285
 Вульфенсон Дж. 49
 Гатемейстер Ю. 285
 Гаретовський Н. В. 16, 17, 103
 Гарібальді Дж. 27
 Гарнье І. 223, 260
 Гегель Г. 22, 23, 38, 232, 233
 Гелбрейт Дж. К. 54, 285
 Гензель П. П. 10, 285
 Геннеквін Ж. 254
 Геттнер Г. 285
 Гільфердінг Р. 264
 Гітлер А. 266
 Гладстон У. 173, 193, 243, 263
 Глан'єр Р. 257
 Гнейст Р. 285
 Гоббс Т. 65, 104, 117, 146, 149, 186, 192, 232, 255
 Гольме П. М. 83, 102, 116, 250, 276, 285
 Гок Г. 285
 Гольдшейд Р. 28, 87, 115, 237
 Гомель Ч. 263
 Гордон С. 50
 Гоулд Н. 256
 Гракх Г., Гракх Т. 252
 Гроувс Т. 78, 187
 Гроцій Г. 186
 Гувер Г. 216, 266
 Гурне В. 39
 Гурьев А. Н. 193, 285
 Давенант Ч. 256
 Дальтон Х. 84, 265
 Данем Б. 286
 Д'Арк Жанна 254
 Даус Е. 37, 61, 65, 74, 76, 110, 127, 143, 144, 189
 Де Віті Де Марко А. 27, 64, 65, 67, 73, 117, 206, 262, 266
 Девью Д. 263
 Де Граафф Дж. 43, 55
 Демаре Н. 256
 Демосфен 252

Дензау А. 130
Де Хаан Дж. 223
Джеюнс У. 31, 39
Джеймс С. 172
Дженкс Е. 286
Дженевезі А. 220
Джефферсон Т. 53
Джонсон Л. 269
Джордж Г. 160, 192, 262, 286
Де Санктіс Ф. 17
Дізраелі Б. 243
Діоклетіан 253
Дігдель К. 260
Добриловський М. 286
Довнар-Запольський М. 286
Доссер Д. 179
Дюринг Е. 286
Дюркгейм Е. 38

Егідій Колонна 253, 275
Еджпорт Ф. 28, 162, 237, 261, 263
Ейдельмант А. 291
Ейнауді Л. 117, 127, 206, 266
Ейнштейн А. 121
Енгельс Ф. 16, 20, 103, 235, 249, 260
Ерроу К. 57, 90, 92, 104, 140, 141, 142
Ерхард Л. 52
Еспінас А. 291
Ефрон І. А. 62
Ешли У. 291

Жамс Е. 286
Жірарден Е. 160, 235, 260
Жорес Ж. 286

Заблюцький-Десятовський А. П. 286
Зак А. Н. 286
Зонненфельс Дж. 230, 257

Іби Хальдун 37
Ілоуайський С. І. 10, 17, 281, 286
Інгрем Дж. 192, 286
Інокентій III 253
Іоанн Безземельний 253

Йосиф II 258
Йохансен Л. 65, 82
Калдор Н. 47, 55, 90, 268
Калгула 252
Кампа Дж. 65
Камушер К. Г. 286
Канар Н. 258
Кант І. 23, 24, 49
Каракалла 252
Карафа Д. 254
Карл I 255
Кейнс Дж. М. 16, 28, 135, 137, 150, 226, 266, 274, 286
Кейнс Дж. Н. 40, 62, 286
Кене Ф. 160, 230, 231, 236, 248
Кеннеді Дж. 269
Кеннеді У. 263
Кіммел Л. 268
Кірни Дж. 262
Кістерський Л. Л. 10
Кламажеран 261
Кларк Е. 186–191
Кларк К. 157
Клейн К. 125
Клейнборг Л. 192, 286
Кліментов П. 286

Клінтон Б. 218, 219
Ковалевський М. 287
Кованько П. Л. 287
Коен М. Р. 93, 103, 287
Коллас К. 223
Кольбер Ж. Б. 16, 39, 204, 226, 230, 234, 255
Комбе Ж. 254
Кон Г. 234
Кон І. С. 38
Кондорсе М. Ж. 141, 142
Конернік Н. 121
Косса Л. 176, 194, 263, 287
Костянтин I 253
Коуз Р. 88, 90, 92, 93, 100, 269, 271
Кохен-Стюарт А. 27, 237, 262
Кроос Г. 269
Ксенофонт 252
Кузанський Ніколай 254
Кулішер І. М. 10, 287, 288

Лабанд П. 261
Лавеле Е. 39
Лангер П. 271
Ланкастер К. 268
Ласкі Г. 144
Ласпейрес Е. 175, 194, 287
Лассаль Ф. 250, 261, 276, 287
Лаффер А. 8, 155–158, 166, 191, 200, 271
Лед'ярд Дж. 78
Лежандр Ф. 255
Ленін В. І. 16
Леоненко П. М. 10
Лернер А. 55, 205
Леруа-Больє П. 28, 157, 237, 261
Ліндаль Е. 28, 55, 57, 59, 61, 67, 68, 73, 118, 229, 237, 247, 264
Ліндблом Ч. 113
Ліпсі Р. 40, 268
Ліст Ф. 72, 96, 242, 256, 260
Ллойд-Джордж Д. 243
Ло Дж. 160, 256
Лохер У. 66
Локк Дж. 49, 65, 232, 236
Лоріа А. 287
Любімов М. М. 194, 287
Любович Н. Н. 287
Людвік XV 251
Люксембург Р. 264

Мадзола У. 27, 67, 117, 237, 262
Мадокс Т. 256
Маківеллі Н. 11, 254
Мак-Кін Р. 92, 127
Мак-Куллох Дж. 201
Манн Ф. 80
Марія-Антуанетта 220
Марк К. 16, 23, 49, 86, 87, 103, 144, 204, 223, 232, 234, 235, 236, 246, 249, 260, 261
Мартін П. 219
Мартіно Р. 130, 131
Маршалл А. 67, 70, 72, 102, 122, 162, 163, 182, 183
Маршалл Дж. 48, 267
Мастрейв П. 116
Мастрейв Р. 10, 16, 27, 30, 60, 65, 70, 73, 75, 76, 79–83, 87, 97, 98, 112, 115, 116, 119, 170, 172, 176, 178, 201, 203, 205, 229, 236, 238, 266, 268, 270
Мата Харі 167
Махлуп Ф. 40
Медсон Дж. 117
Мейер Г. 287

- Мейтленд Дж. 259
 Менгер К. 232, 287
 Менк'ю Г. 213, 214
 Меньков Ф. А. 287
 Мерлі Дж. 165
 Мізес Л. 232, 287
 Мікаладзе П. В. 281, 287
 Мільд Дж. С. 19, 38, 101, 144, 152, 153, 170, 171, 173, 186, 192, 193, 231, 260, 288
 Міррліс Дж. 164
 Мігіліно М. І. 10, 26, 38, 246, 249, 281, 288
 Мішель А. 288
 Мішен Е. 43
 Місжковський П. 179
 Мольєн Ф. 260
 Монкретьєн А. 255
 Монталамбер III. 235
 Монтемаріні Дж. 27, 28, 117, 237
 Мораг А. 173
 Моргенштерн О. 182
 Морлі Дж. 263
 Моультон Г. 202, 267
 Муравйов С. 288
 Мут Дж. 136
 Мюллер Д. 117
 Мюллер О. 194, 288
 Мюрдаль Г. 52, 73, 149, 229, 236, 247

 Найт Ф. 125
 Наполеон I 235, 259
 Нейман Дж. 182
 Неккер Ж. 225, 257, 258, 275, 288
 Ніксон Р. 270
 Нісанен У. 131
 Нітті Ф. 59, 63, 77, 80, 102, 152, 154, 264, 288
 Ноймарк Ф. 157, 236, 267, 269, 270, 274
 Ноубз К. 172
 Ноузік Р. 46, 47, 48, 49, 50, 51
 Ньютон І. 121

 Обрехт Г. 230
 Озеров І. Х. 10, 261, 288
 Ойкен В. 103
 Оксам У. 14, 17, 84, 174
 О'Коннор Дж. 113, 114, 115
 Октавіан Август 252
 Окун А. 56
 Олсон К. 79
 Олсон М. 65, 125
 Оппенгеймер Дж. 70
 Орлов М. Ф. 224, 288
 Орлов Н. В. 103, 288

 Павіані А. 117
 Пальмієрі М. 254
 Пангелеоні М. 27, 67, 117, 127, 177, 206, 229, 237, 262
 Парето В. 55 - 61, 63, 68, 69, 70, 75, 78, 90, 124, 138, 139, 162, 173, 176, 215, 236
 Паррінгтон В. 24, 38, 63
 Пар'є Е. 260
 Патлаєвський І. І. 281, 289
 Пейн Т. 289
 Персон Г. 219
 Петрушевський Д. М. 289
 Петті У. 152, 153, 231, 255, 289
 Пігу А. 8, 13, 17, 30, 51, 55, 59, 88, 90, 91, 96, 100, 125, 154, 162, 189, 199, 200, 223, 229, 236, 264, 269, 289
 Пікок А. 27, 65, 87, 94, 95, 101, 115, 129, 236, 268, 269

 Пілль Р. 8
 Пінто І. 257
 Пітт У. 8, 243, 258
 Платон 232
 Платгер Ю. 102
 Покровський Н. Н. 289
 Поппер К. 23, 38, 232
 Прайс Р. 257, 258
 Прест А. 171, 179
 Протагор 228
 Прудон П. 40, 62, 235, 260
 Птоломей II Філадельф 252
 Пуффендорф С. 230
 Пфейффер Й. 257
 Пясецький Н. В. 289

 Рабінювич М. 289
 Рау К. Г. 224, 259, 289
 Рейган Р. 31, 156, 200, 216, 226, 272
 Реннер К. 87
 Рікардо Д. 150, 152, 153, 171, 201, 202, 206, 210, 220, 223, 231, 259, 289
 Ріка-Салерно Дж. 262
 Ріс Дж. 265
 Рітчль Г. 28, 237
 Рішельє А. 255
 Роббінс Л. 55
 Робінсон Дж. 125
 Родбертус К. 290
 Ролз Дж. 46-50, 164, 227
 Росбард М. 205, 233
 Ростовець М. 289
 Роуз І. 25
 Роузен Г. 236
 Рошер В. 233, 242
 Рузвельт Ф. 51, 135, 216, 219, 266
 Руссо Ж.-Ж. 49, 65, 186, 232, 289

 Сакс Дж. 289
 Сакс Е. 26, 27, 28, 67, 73, 79, 106, 229, 232, 237, 262
 Самуельсон П. 30, 55, 65, 69, 70, 73, 75, 76, 96, 97, 98, 101, 112, 150, 176, 194, 238, 268, 289
 Сандлер Т. 66, 70
 Сандмо А. 180
 Сафрін С. 44
 Свейн Д. 84
 Свірцевський А. 62, 289
 Сей Ж. Б. 17, 290
 Секендорф Л. 230, 255
 Селігман Е. 169, 170, 174, 178, 193, 262, 263, 289
 Селігмен Б. 289
 Сен А. 56, 61
 Сіджвік Г. 125, 162, 171
 Сієйєс Е. 188, 189
 Сінгер Н. 81
 Сінклер П. 83
 Сидоренко Г. Д. 289
 Смірнов А. М. 289
 Сміт А. 28, 44, 48, 63, 66, 95, 110, 123, 128, 129, 147, 150, 152, 153, 156, 171, 190, 192, 195, 201, 203, 220, 223, 226, 231, 256, 257, 289
 Сміт Д. 166, 167
 Солон 252
 Солос Г. П. 103, 287
 Спіноза Б. 117
 Степаненко В. О. 10
 Студенський П. 269
 Стурм Р. 169, 170, 193, 262, 263, 289
 Суррей С. 166, 167
 Суторміна В. М. 8, 10, 192, 194, 284, 290
 Сіцтовський Т. 90

- Тайдеман Н. 187
 Тайт А. 167, 272
 Тайлер У. 254
 Таллок Г. 61, 65, 66, 74, 75, 118, 119, 122, 127, 128, 129, 131, 143, 148, 187, 269
 Таубман П. 13
 Твердохлебов В. Н. 289, 290
 Тейлер У. 260
 Тейлор Ф. 157
 Тетчер М. 53, 226, 272
 Теутофілус К. 256
 Тібо Ч. 268
 Тіверій 252
 Тіктін Г. І. 10, 82, 102, 290
 Тобін Дж. 270
 Тойнбі А. 290
 Трахтенберг О. В. 17
 Токвіль А. 104, 117, 146, 290
 Толлісон Р. 127
 Тур Н. 290
 Тьєр А. 192, 195, 223, 290
 Тюрго А. 16, 64, 230, 231, 257
 Устінов В. М. 194
 Фауквієр Ф. 257
 Федосов В. М. 8, 10, 63, 192, 193, 283, 284, 290
 Фергюсон Дж. 206, 209
 Фехнер Г. 181, 182
 Філіп IV 253
 Фітзніл Р. 263
 Фор Е. 64, 101, 248, 290
 Форбонне Ф. 257
 Форд Г. 250, 276
 Фосетт Г. 193
 Франклін В. 290
 Франціск І 254
 Фрідман М. І. 291
 Фрідмен Л. 128, 147, 291
 Фрідмен М. 20, 36, 41, 42, 53, 57, 121, 125, 133, 135, 136, 159, 216, 217, 225, 226, 240, 267, 271
 Фромм Г. 13
 Фроументау Н. 254
 Фукуяма Ф. 34
 Хайек Ф. 41, 233
 Хайман Д. 16, 55, 70, 84, 119, 170, 172
 Хансен Б. 268
 Хансен Е. 51, 64, 101, 266
 Харбергєр А. 179, 271
 Хед Дж. 65, 69, 74, 75, 271
 Хенг Р. 171
 Хікс Дж. 90
 Хікс У. 178, 267
 Хітрово В. Н. 291
 Холькомб Р. 271
 Цизирєв І. 291
 Цитович М. М. 246, 249, 281, 291
 Цур-Мюлен Ф. 193
 Чангладзе В. Г. 291
 Чухно А. А. 10
 Шарп А. 79
 Швіттау Г. Т. 291
 Шерменьов М. К. 16
 Шеффле А. 234, 261
 Шілл І. 248, 276, 291
 Шлецер Х. 291
 Шмоллер Г. 233, 291
 Шмольдерс Г. 267, 268
 Шоуп К. 80, 82, 83, 168, 172, 238, 267, 270
 Штейн Л. 27, 233, 234, 237, 261, 291
 Штігліц Дж. 81
 Шторк К. 291
 Штурм Р. 291
 Шумпетєр Й. 37, 41, 106, 107, 143, 236, 264, 268
 Еєберг К. 193, 291
 Юм Д. 112, 201, 236
 Юсті І. 230, 257
 Янжул І. І. 291
 Яснопольський Л. М. 281
 Яспєрс К. 21, 22, 38
 Aaron H. J. 292
 Adams H. C. 102
 Allen D. E. 292
 Allingham M. G. 194, 292
 Amacher R. C. 38, 147, 298
 Andel N. 10
 Andic F. M. 39, 292
 Andic S. 39, 292
 Arrow K. J. 146, 148, 292
 Arthur J. 62, 295
 Atkinson A. B. 102, 147, 292
 Auerbach A. J. 223, 294
 Auman R. J. 292
 Barro R. J. 223
 Baumol W. J. 101, 103, 292
 Beauchamp T. L. 62
 Becker G. S. 292
 Bennett J. T. 223
 Beranek W. 292
 Bird R. M. 193, 194, 292
 Black R. D. 39
 Bonello F. J. 297
 Bos D. 148, 292
 Boskin M. J. 103, 298
 Boulding K. E. 63, 101, 292
 Bowie N. E. 62
 Brennan G. 102, 147, 292
 Bridges E. 292
 Brittan S. 146, 224, 293
 Brümmerhoff D. 10
 Buchanan J. M. 38, 39, 63, 101, 102, 146, 147, 148, 223, 224, 293, 298
 Campa G. 293
 Chapman J. W. 62, 294
 Cirillo R. 63
 Dalton H. 103
 David W. L. 193, 296
 Davis J. R. 293
 De Graaff J. V. 62, 63, 294
 De Haan J. 223, 293
 Dilorenzo T. J. 223
 Dornbusch R. 294
 Downs A. 101, 102, 146, 294
 Drese J. H. 294
 Due J. E. 294
 Fama E. F. 294
 Feldman A. M. 294
 Feldstain M. S. 223, 294
 Ferguson J. M. 223, 224, 296
 Fischer S. 294
 Fishburn P. C. 294
 Friedlaender A. F. 294
 Friedman M. 39, 63, 148, 298
 Fromm G. 17, 294
 Ekelund R. B. 294
 Engelmayr S. D. 192, 224, 294

Galper H. 292
 Gehrlein W. V. 294
 Good J. M. 294
 Grows T. 102, 294
 Gutmann A. 63, 146, 294
 Hahn F. 38, 296
 Hall J. A. 294
 Hamlin A. P. 62
 Hampton J. J. 294
 Hayek F. A. 294
 Head J. G. 101, 102, 294
 Hebert R. F. 294
 Helpman E. 192, 295
 Hennipman P. 63, 295
 Herber B. P. 295
 Hicks J. R. 38
 Hicks U. 193, 296
 Hinrichs H. H. 295
 Hollis M. 38, 296
 Hyman D. N. 17, 63, 101, 103, 147, 148, 192, 193, 194, 295
 Ibn Khaldun 39
 James S. 193, 295
 Jay P. 295
 Johansen L. 295
 Kaldor N. 295
 Kolm S. Ch. 194, 295
 Krupp S. R. 9
 Kurz M. 292
 Laffer A. B. 192
 Ledyard J. O. 102, 294
 Lerner A. P. 295
 Leube K. R. 38, 39, 62, 298
 Lewis A. 295
 Lindholm R. 192
 Lipsey R. G. 62
 Locke J. 298
 Loehr W. 101, 102, 297
 Machlup F. 62
 Malvern P. 295
 Marshall A. 147
 Matthews R. C. 146, 294
 McKenzie R. B. 39
 McLure Ch. E. 298
 Menger C. 38
 Meyer Ch. W. 293
 Miller M. H. 294
 Milleron J.-C. 295
 Mirrlees J. A. 192, 295
 Mishan E. J. 62, 295
 Morag A. 193
 Morris D. 102, 297
 Mueller D. C. 146, 295
 Musgrave P. B. 146, 147, 148, 296
 Musgrave R. A. 10, 17, 38, 39, 62, 63, 101, 102, 103, 145, 147, 148, 193, 194, 223, 249, 294, 295, 296
 Myddelton D. R. 296
 Myrdal G. 102, 192, 249, 296
 Nagarajan K. V. 296
 Neyman A. 292
 Niskanen W. A. 296
 Nobes C. 193, 295
 Nordhaus W. D. 103, 194, 297
 Nozick R. 62, 296
 O'Connor J. 146
 Okun A. M. 63
 Olson K. W. 101, 102, 297
 Olson M. 296
 Ott A. F. 147
 Ott D. J. 147
 Pareto V. 63
 Peacock A. T. 38, 39, 62, 101, 294, 296
 Pearson M. 194, 296
 Pennock J. R. 62, 294
 Pigou A. C. 63, 192, 296
 Prest A. R. 193, 296
 Pyhrr P. A. 296
 Rawls J. A. 62, 296
 Robinson J. 147, 296
 Rogers D. L. 296
 Rose-Ackerman S. 62, 297
 Rosen H. S. 249, 297
 Roseveare H. 297
 Roskamp K. W. 296
 Rothbard M. N. 101, 223
 Routh G. 38, 297
 Rowley Ch. R. 146, 293
 Sabine B. E. V. 192, 297
 Sadka E. 192, 295
 Sandford C. T. 297
 Sandier T. M. 101, 102, 297, 297
 Sandmo A. 194, 293, 297
 Samuelson P. A. 39, 101, 102, 103, 194, 297, 298
 Schumpeter J. A. 39, 62, 146, 249, 276, 297
 Scitovsky T. 103
 Seymour J. 192
 Shand A. H. 248, 297
 Sharp A. M. 101, 102, 297
 Shaw G. K. 148, 297
 Show W. H. 62, 295
 Shoup C. S. 102, 193, 194, 297
 Sinclair P. J. N. 297
 Singer N. M. 102
 Stein H. 193, 298
 Stiglitz J. 39, 102, 147, 293, 298
 Stroup R. L. 146
 Sufrin S. C. 62
 Swain D. 103, 298
 Swartney J. D. 146, 297
 Swartz T. R. 297
 Tait A. A. 192, 193, 297
 Taubman P. 17, 294
 Taylor Ph. E. 192, 298
 Tideman N. 194, 298
 Tollison R. D. 146, 147, 148, 293, 298
 Tullock G. 101, 147, 148, 194, 294, 298
 Tuma E. H. 298
 Van De Kar H. M. 194, 298
 Vangenberg G. 295
 Vaughn K. I. 38, 298
 Wagman R. J. 192, 224, 294
 Wagner R. E. 103, 146, 294, 298
 Weber W. 38
 Welch S. 147, 298
 Wicksell K. 63
 Willett T. D. 298
 Winch D. M. 63, 298

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Андрущенко Володимир Леонідович

ФІНАНСОВА ДУМКА ЗАХОДУ
В XX СТОЛІТТІ

(Теоретична концептуалізація і наукова проблематика
державних фінансів)

Редактор і коректор *Н. Колтун*
Художній редактор *Б. Пікулицький*
Технічний редактор *В. Франчук*

Здано на складання 10.11.99. Підписано до друку 09.02.2000.
Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетн. № 1. Гарнітура таймс.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 17,67. Умов. фарбо-відб. 17,9.
Обл.-вид. арк. 20,96. Тираж 500 пр. Замовлення № 264.
Видавництво «Каменярь». 79000 Львів, МСП, Підвальна, 3.
Виготовлено з готових діапозитивів
в Поліграфічному технікумі Української академії друкарства
79008 Львів, Винниченка, 12.

Андрущенко В. Л.

А66 Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). — Львів: Каменярь, 2000. — 303 с.: схеми, табл.

ISBN 5-7745-0809-9

У монографії в тематично-доктринальному розрізі досліджено головні напрямки фінансової думки в країнах Заходу, охарактеризовано наукові школи і погляди учених-фінансистів, особливо ті з них, які маловисвітлені у вітчизняній фінансовій літературі. Розглядаються філософсько-методологічні засади мислення, вчення про суспільні блага і суспільний вибір, податкові й позикові фінанси, бюджет і державний борг. Матеріал викладений у проєкції на актуальні проблеми вітчизняної фінансової науки і практики, а також академічні потреби.

Автором складена унікальна хроніка основних ідейно-теоретичних, інституціональних і науково-літературних подій у розвитку фінансової думки, починаючи з VI ст. до н. е.

Книга розрахована на кваліфікованих читачів — викладачів, аспірантів, слухачів магістратури, студентів, персонал фінансових і податкових установ та усіх, хто має інтерес до фінансів, економіки, суспільствознавства, державознавства.

А 0605000000-06 Без оголошення
2000

ББК 65.9-93

Пропонована монографія наслідує давню вітчизняну традицію студіювання західної фінансової думки, започатковану М. М. Алексєєнком, М. Х. Бунге, І. І. Гензелем, С. І. Іловайським, І. М. Кулишєром, М. І. Мітіліно, І. Х. Озеровим, Г. І. Тіктінім, М. М. Цитовичем, І. І. Янжулом та багатьма іншими, продовжену М. Б. Богачєвським, Б. Г. Болдирєвим, Л. Л. Кістерським, П. М. Леонєнком, В. О. Степанєнком, В. М. Суторміною, В. М. Федосовим, А. А. Чухном, творчості яких автор зобов'язаний деякими ідеями та верифікацією наукових висновків.

Володимир Леонідович Андрущенко народився 7 квітня 1940 року в селі Глинськ Новогеоргієвського (тепер — Світловодського) району на Кіровоградщині. Закінчивши Київський інститут народного господарства в 1965 році, працював у фінансових органах у Кривому Розі. Після навчання в аспірантурі з 1970 року працює в Тернопільській академії народного господарства, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів. Перша публікація з тематики фінансової думки Заходу вийшла в 1973 році. Співав-

тор монографій «Держава — податки — бізнес» (1992), «Запорізька Січ як український феномен» (1995), підручника для вузів «Початкова система України» (1994). Крім науково-теоретичних статей у виданнях фінансового профілю, публікувався в літературно-художніх журналах «Київ» і «Дніпро» з питань соціальної та фінансової історії України. Нагороджений дипломом держата нагороди Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України. Володіє англійською мовою. Батько трьох дітей.